

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS

NOVA SERIES TOM. XXXIV.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

...szél, dumál. *Ne ~j an*
... a cselekvés, tény, ho
ga lapot kapott.

szöveg ① fn **1.** Nyelvileg me
tatott v. beszédbeli) mondan
egésze. *Kézírtas ~; kép alatti*
meg! | *biz* <Kif-ekben:> üres
Dalnak, (színpadi) zeneműnek
ból, m-okból álló része. *Ki írt*
szöveget ④ tn (és ts) ige *t*
~szél, dumál. *Ne ~j an*
~cselekvés, tény

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2007

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE
AGRIENSIS**

NOVA SERIES TOM. XXXIV.

SECTIO LINGUISTICA HUNGARICA

REDIGIT
ÁRPÁD ZIMÁNYI

EGER, 2007

Lektorok:

Alabán Ferenc
Budai László
Hajdú Mihály
Heltainé Nagy Erzsébet
Keszler Borbála

ISSN: 1785-6906

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Főiskola rektora
Megjelent az EKF Líceum Kiadó gondozásában
Igazgató: Kis-Tóth Lajos
Felelős szerkesztő: Zimányi Árpád
Műszaki szerkesztő: Nagy Sándorné

Megjelent: 2008. január   Példányszám: 130
Készítette: a Károly Róbert Kht. Digitális Nyomdájában, Gyöngyösön

Tartalom

Dobóné dr. Berencsi Margit 70. születésnapjára	3
Dobóné dr. Berencsi Margit publikációi	6
Bíró Ferenc: A Heves vármegyei településnév-alkotás nyelvi eszközei (X–XIV. század)	11
Dobos Csilla: A funkcióigés szerkezetek mint komplex régensek	25
Domonkosi Ágnes: Attitűd, értékítélet, minősítés: az értékszempont érvényesülése a nyelvi-nyelvhasználati reflexiókban	38
Eöry Vilma: A kötőszók időkifejező és időviszonyító képessége időhatározói mellékmondatokban és mellérendelő mondatokban	55
Fekete Péter: A költő Apor Elemér az író és a nyelvész szemével	65
Kalcsó Gyula: A hasonulatlan instrumentalis-comitativusi ragok a korai középmagyar nyomtatott írásbeliség korpuszában	71
Kecskés Judit: Mit kezdünk, mit kezdjünk az elbeszélő múlttal az általános iskolai oktatásban?	81
Kovács Éva: Gondolatok az angol frazális igei szótárakról	89
Lőrincz Julianna: Azonosságok és különbségek a lexikológiai jelentések körében	98
V. Raisz Rózsa: Órarend. Márai Sándor három kisprózai szövegének elemzése	105
Simigné Fenyő Sarolta–Kegyessné Szekeres Erika: A szójáték és a kettős olvasat szerepe a nőírók nyelvhasználatában	113
B. Szalai Edit: A mordvin találós kérdésekről	123
Zimányi Árpád: A tranzitivitás és a vonzatszerkezet változása	129
Idegen nyelvű közlemények a nyelvkultúra területéről	135
Mikalay R. Prygodzich–Alena V. Korshuk: The Belarusian Language: The History and the Present	137
Regina Rinkauskiene–Linas Selmistraitis: The Lithuanian Language and its Cultivation in Lithuania	142
Tomáš Oravec: Jazyková kultura slovenčiny v používateľskej praxi	151
Zimányi Eszter: “There remained only the window.” Windows and Doors in Virginia Woolf’s <i>To the Lighthouse</i> and <i>Mrs Dalloway</i>	155
Könyvismertetések	165

Dobóné dr. Berencsi Margit 70. születésnapjára

35 esztendő – az életpálya fele. Ennyit töltött az egri főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékén Dobóné dr. Berencsi Margit főiskolai tanár, aki 1972 óta oktat közösségünkben. Magában az intézményben ennél három évvel többet, mert magyar–történelem szakon itt szerezte első diplomáját. Így visszatekintve pedig több mint ötven éve lépte át először a patinás Líceum kapuját a szabolcsi községből útnak indult tehetséges fiatal. Nem lehetett véletlen a magyar szak választása: az ibrányi iskola kiváló tanára, Hegedűs Dezső áldásos tevékenységével nemcsak felkeltette az érdeklődést tárgya iránt, de egész életére meg is szeretettette.

Általános iskolai tanári oklevéllel a zsebében szülőföldjétől távol került: a csodálatos népviseletéről országosan ismert Boldogon kezdte meg tanári pályáját. A lelkesedéssel végzett nevelői munka, a hivatás mellett csakhamar saját gyermekei neveléséről kellett gondoskodnia. Az 1960-as években született Márta és Kata lánya, majd fia, Zsolt. Mindeközben időt szakított az önképzésre, a továbblépésre, és elvégezte az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–történelem szakát. Így lehetővé vált, hogy 1972-ben sikeresen megpályázza a főiskolánk nyelvészeti tanszékén meghirdetett adjunktusi állást. Ekkorra már elkészült Szabó Lőrinc szóképei a Tücsökzenében című doktori értekezése, amelyet egy évvel később védett meg. Témavezetője Szathmári István volt. A költészet, a stilisztika és az irodalom mindig is a legkedvesebb területek közé tartozott, szívesen és nagy szakértelemmel tanította – és tanítja – a főiskolán a stilisztikát, a stílustörténetet, de ugyan-

csak közel áll hozzá a fonetika, valamint a grammatika két részterülete, a szófajtan és az alaktan. Ugyancsak elmélyülten foglalkozott az anyanyelvi nevelés, a tantárgy-pedagógia kérdéseivel, egy évtizeden keresztül tartotta az előadásokat és vezette a gyakorlatokat, eközben irányította a magyar szakos hallgatók gyakorlóiskolai munkáját. Folyamatosan voltak csoportjai a nem magyar szakos hallgatók köréből is, akiknek a tanári szakjukhoz előírt beszédművelés szemináriumot tartotta.

Publikációi is a költői nyelvhez, a grammatikához és a szakmódszertanhoz kötődnek. Két önálló könyve jelent meg a Tankönyvkiadó gondozásában: A személyiségformálás az anyanyelvi órákon, valamint Nagy László tizenkét versének elemzése. Az utóbbi kapcsán feltétlenül megemlítenéd, hogy a fiatalon elhunyt jeles költő munkásságát számos további dolgozatban vizsgálta. Tanulmányainak, tudományos cikkeinek a száma megközelíti a százat. Írásai többek között a Magyar Nyelvőr, a Magyar Nyelv, a Módszertani Közlemények, a Magyartanítás, a Köznevelés, illetőleg gyűjteményes kötetek lapjain jelentek meg. Állandó szerzője volt a főiskola nyelvészeti tudományos közleményeinek. Az egri anyanyelv-oktatási napokon tartott előadásszövegei a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványainak sorozatában jelentek meg. Nyelvművelő cikkeit az Édes Anyanyelvünk, az Élet és Tudomány, valamint napilapok közölték.

Negyedszázadon keresztül részt vett az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke által működtetett stíluskutató csoport munkájában. Az itteni közös kutatások elmélyítették elemzéseit. Vizsgálódásainak eredményeit a kutatócsoport önálló kiadványaiban (Tanulmányok a századforduló stílustörékvéseiről, Stilisztika és gyakorlat) tette közzé. Előadást tartott nyelvészeti és módszertani konferenciákon, tanári továbbképzéseken. Nagyon népszerűek voltak magyar nyelv heti ismeretterjesztő előadásai is. Tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaságnak és az Anyanyelvápolók Szövetségének.

Igazi pedagógus alkat. Munkáját szívvel-lélekkel végzi. Örömmel tanít, és természetesen szereti látni annak eredményét: szigorúan számon kéri az elhangzottakat. Odaadóan végzi a szakdolgozatok témavezetését, és lelkiismeretesen felkészíti kiváló hallgatóit a tudományos diákköri pályamunkák főiskolai és országos versenyeire; közülük többen szép sikert értek el: az OTDK-n első helyezettek is voltak. De nem csak a diákok között érzi jól magát. Megannyiszor tapasztaljuk: megragad minden alkalmat, hogy továbbra is a tanszéki kollégák között legyen. Ezt pedig azért kell hangsúlyoznunk, mert néhány éve már nyugdíjas, de így is kiveszi a részét mind a nappali tagozatos, mind pedig a levelezős hallgatók oktatásából, és bármilyen más feladatból is. Segítségét hálás köszönettel vesszük, legyen szó gyakorlóiskolai látogatásról, tanszéki értekezletről, jegyzetírásról. A felsőoktatás, a képzési forma és a főiskola átalakulásának folyamata is érdekli.

Mi is kérjük, várjuk véleményét, tanácsait, amelyeket szerényen, felelősségteljesen megfogalmaz.

Sokaknak – nemcsak a hallgatóknak, de nekünk, kollégáknak is – még most is nagy élményt jelent visszaemlékezni azokra a tanulmányi kirándulásokra, amelyeket ő szervezett. Igazi gondossággal tervezte meg az utakat, hogy azok látnivalóban, lelkiekben maradandót nyújtsanak. Eszünkbe jut többek között Sárospatak és környéke, a Mátra vidéke vagy szülőföldje, ahol a közismert látnivalókon kívül olyan értékeket is megcsodálhattunk, amelyek elkerülik a közfigyelmet. Szakszerű vallási, művészettörténeti magyarázatokkal tette érthetőbbé és emlékezetesebbé a hallgatóknak egy-egy épület, festmény vagy irodalmi alkotás befogadását, esztétikai élményét.

Mindezeket a munkákat úgy végezte, hogy a háttérben ott volt a nagy család: a három gyerek, majd a két unoka sok-sok boldogságot, de gondot is jelent. Szívesen beszél róluk, a család örömet-bánatát egyaránt megosztja velünk.

A Magyar Nyelvészeti Tanszék összes munkatársa nevében ezzel a kötettel köszöntjük Dobóné dr. Berencsi Margit főiskolai tanárt 70. születésnapja alkalmából. Kívánunk jó egészséget, hogy a munkás hétköznapiakon ugyanúgy üdvözölhessük körünkben, mint eddig, és még nagyon sokáig élvezhesse-viszonozhassa gyerekei, unokái odaadó szeretetét.

Zimányi Árpád

Dobóné dr. Berencsi Margit publikációi

Könyv:

1. A személyiségformálás az anyanyelvi órákon. Tankönyvkiadó, Bp., 1985. 287 o.
2. Nagy László tizenkét versének elemzése. Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 228 o.

Folyóiratokban megjelent cikkek:

1. Nagy László: Ki viszi át a szerelmet? Hevesi Szemle, 1975. 3. 13–18.
2. Szabó Lőrinc vallomása a Tücsökzene szóképeinek tükrében. Tudományos Közlemények XIII. Eger, 1975. 241–248.
3. „A magyar nyelvtan nevelőereje”. Módszertani Közlemények, 1976. 2. 104–111.
4. Szabó Lőrinc természetleírásainak képi megoldása a Tücsökzenében. Hevesi Szemle, 1976. 4. 53–56.
5. Irodalmi érdeklődés – anyanyelvi műveltség. Hevesi Művelődés, 1977. 1. 68–70.
6. A keresett és a megtalált harmónia. Hevesi Szemle, 1978. 1. 52–57.
7. Ki viszi át a Szerelmet? (Verselemzés). Magyartanítás, 1978. 1. 18–29.
8. Idegen szavak az általános iskolai nyelvhasználatban. Módszertani Közlemények, 1978. 3. 137–141.
9. Szabó Lőrinc címadása a Tücsökzenében. Magyar Nyelv, 1978. 4. 464–469.
10. „Hogy Júliára találja”. Népújság, 1979. július 8.
11. „Paprikás tenyeres”. Édes Anyanyelvünk, 1979. 2. sz. 8.
12. Hólepedő. Népújság, 1979. augusztus 5.
13. Nagy László: Tűz. Hevesi Szemle, 1979. 2. 57–62.
14. Nagy László: Tűz. Magyartanítás, 1979.
15. Dobos László: Hólepedő. Magyartanítás, 1980. 2. 93–96.
16. Szabó Lőrinc 80. születésnapjára. Népújság, 1980. március 30.
17. A 10–14 éves korúak anyanyelvi nevelése a családban. Módszertani Közlemények, 1980. 3. 171–175.
18. Szabó Lőrinc Tücsökzenéjéről. Magyartanítás, 1980. 6. 261–265.
19. A „tűz” motívum Nagy László költészetében. Magyar Nyelv, 1981. 1. 72–82.

20. Nagy László: Kereszt az első szerelemre. *Magyartanítás*. 1981. 2. 69–74.
21. Költői képek nyomában (A metafora). *Magyartanítás*, 1981. 6. 249–254.
22. Szűkös vagy szűkebb hazánkban? *Élet és Tudomány*, 1981. 27. 856.
23. Orrja vagy orja? *Élet és Tudomány*, 1982. 2. 53.
24. Nyelvművelő faliújság. *Köznevelés*, 1982. 9. 15.
25. Levelezés. *Köznevelés*, 1982. 14. 11.
26. A kifejezőképesség fejlesztésének egyik lehetséges módja. *Módszertani Közlemények*, 1982. 3. 163–167.
27. Az Egri csillagok elemzéséhez. *Magyartanítás*, 1982. 3. 114–118.
28. Mi fán terem? *Élet és Tudomány*, 1982. 40. 1270.
29. Mindig hét-e a 7? *Élet és Tudomány*, 1982. 43. 1361.
30. Gondolatok a Légy jó mindhalálig nyelvi-stilisztikai elemzéséről. *Magyartanítás*, 1982. 5. 220–226.
31. Költői eszközök Dobos László Hólepedő című regényében. *Magyar Nyelvőr*, 1982. 3. 318–325.
32. Az írásjelek stilisztikája Szabó Lőrinc egyik versében. *Édes Anyanyelvünk*, 1983. 4. 13–14.
33. Anyanyelv és személyiség. *Magyartanítás*, 1983. 6. 259–266.
34. A levélstílusról. *Módszertani Közlemények*. 1984. 3. 158–160.
35. Elmaradt igekötők. *Köznevelés*, 1984. szept. 28. 13.
36. „Non-stop”. *Köznevelés*, 1984. nov. 9. 11.
37. A nyelvi humor és forrásai. *Magyartanítás*, 1985. 2. 73–77.
38. Szabó Lőrinc 85. születésnapjára. *Népújság*, 1985. ápr. 6.
39. Rövid pályakép Dobos Lászlóról. *Népújság*, 1985. szept. 14. 8.
40. A tömörség egyik eszköze. *Élet és Tudomány*, 1985. 48. 1522.
41. A tömörség egyik eszköze. *Köznevelés*, 1985. 33. 25.
42. Anyanyelvi oktatásunk néhány gondja. *Hevesi Szemle*, 1985. 6. 53–56.
43. A -si képzőről. *Élet és Tudomány*. 5. 1986. 1. 31.
44. A tanulók anyanyelvi tudatának erősítéséért. *Módszertani K.* 1986. 1. 14–17.
45. Anyanyelvi nevelésünk néhány gondja. *Édes Anyanyelvünk*, 1986. 2. 13.
46. Nagy László: Szerelem emléke. *Hevesi Szemle*, 1987. 3.
47. Nagy László: Szerelem emléke (verselemzés). *Hevesi Szemle*, 1987. 3. 7.
48. Nagy László: József Attila! *Magyartanítás*, 1987. 1.
49. Bevezetés a középiskolai anyanyelvi tantárgy-pedagógiába. *Magyartanítás*, 1987. 2. 88–89.
50. A szókincsfejlesztés szükségessége és lehetőségei az általános iskolában. Eger, 1987. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis* XVIII. 3. 21–106.

51. A népnyelvi és a tájnyelvi szavak szerepe Nagy László korai költészetében. A magyar nyelv rétegződése c. kötetben jelent meg. Akadémiai Kiadó, Bp., 1988. 194–203.
52. Nagy László: Himnusz minden időben. Magyartanítás, 1988. 3. 97–104.
53. Impresszionista nyomok (stílusjegyek) a Tücsökzenében. Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről. Tankönyvkiadó, Bp., 1989. 300–315.
54. Impresszionista és expresszionista vonások Szabó Lőrinc Föld, erő, isten című kötetében. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis XIX/II. Eger, 1989. 53–60.
55. Nagy László tizenkét versének elemzése. Tankönyvkiadó, 1989. 1–228.
56. Egy üldözött költővel Ady Lőrinc sírjánál. Népújság, 1990. júl. 28.
57. A tömörség egyik eszköze. Nyelvművelő kis tükör. Apáczai Csere János Könyvkiadó, Celldömölk, 1991. 87.
58. Tegeződünk. Keleti Napló, Kassa–Kosice, 1992. 4. 4.
59. „Az élet nedve” (Anyanyelvünk humorának néhány forrása). Keleti Napló, Kassa–Kosice, 1992. 11. 3.
60. A tömörség egyik eszköze. Nyelvművelő kis tükör, Szerk.: P. Kovács Imre, Pedagógiai Intézet, Szombathely, 1992. 168.
61. Szabó Lőrinc Tücsökzenéjének tanítása az általános iskolában (Az első vers). Magyartanítás, 1993. 5–6.
62. Szabó Lőrinc Tücsökzenéjének tanítása az általános iskolában (A neved). Magyartanítás, 1993. 1. 5–6.
63. Impresszionista és expresszionista vonások Szabó Lőrinc Föld, erdő, isten c. kötetében. Magyar Nyelv, 1993. 2. 213–217.
64. Nagy László címadása korai költészetében. Acta Academiae Pedagogicae Agriensis XXI., 1993. 83–87.
65. A boldogság szigete. Ibrányi Hírlap, 1993. 7. 6.
66. Szabó Lőrinc Tücsökzenéjének tanítása az általános iskolában. In: A szöveg szerkesztése, megértése, kidolgozása és megszólaltatása. A magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 196. Bp., 1993. 216–221.
67. Egy érdekes szóalkotásmódról. Édes Anyanyelvünk, 1994. 3. 9.
68. Szóláshasználati zavarok. Magyartanítás, 1994. 4. 23.
69. „Az igazi csodák mind vasból voltak” (Miskolc szerepe Szabó Lőrinc Tücsökzenéjében). ÉM-hétvége VII. 1994. április 9.
70. Az igeekötők mellőzése. Édes Anyanyelvünk, 1994. 4. 10.
71. Kösz, viszlát, pot és a többiek. Édes Anyanyelvünk. 1994. 5. 10.
72. Nagy László címadása 1953 és 1973 között. Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Bp., ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke, 1995.

73. Egyéb szóalkotási módok: rövidülés, rövidülés képzéssel és továbbképzéssel. In: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 198. sz. 197–201.
74. Szóláskeveredés. Heves Megyei Nap 1995. június 30. 8.
75. Hetvenéves lenne Nagy László. Heves Megyei Nap, 1995. július 27.
76. Csokonai szponzorai? Heves Megyei Nap, 1995. november 3. 4.
77. Nagy László címadásának szókinccse. Tankönyvkiadó, 1995.
78. Szathmári István: Stílusról, stilisztikáról napjainkban. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXII. Eger, 1994. 125–127.
79. Cseh Károly: Ketten a kertben (könyvismertetés). Heves Megyei Nap, 1996. II. 17. 4.
80. Az ibrányi általános iskola története (könyvismertetés). Ibrányi Hírlap, 1996. április 5.
81. Nyelvtörténet dióhéjban. D. Máta Mária: Nyelvünk élete (könyvismertetés). Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1995.
82. Levelezés. Köznevelés, 1982. 14. 11.
83. Vitavezetői összefoglaló. Általános iskolai szekció. In: Az anyanyelv értékrendje és az iskola. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 189. sz. 34.
84. A címadás szókinccsének néhány sajátossága Nagy László költészetében 1944 és 1973 között. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXII. Eger, 1994. 41–47.
85. Morfológia és anyanyelvoktatás. In: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, Bp., 1996.
86. „Ragyogás járkal a versben”. Kelet Felől, 1996. július, 44–46.
87. Ötödik osztályos tanulók szókinccsének vizsgálata. (Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére. Szerk.: Szende Aladár, Tankönyvkiadó, Bp., 1986. 413–431.
88. Kettősség párhuzammal és ellentéttel Móricz Zsigmond Cserebere című novellájában. In: Stilisztika és gyakorlat. Szerk.: Szathmári István. Tankönyvkiadó. Budapest, 1998. 166–179.
89. Nagy László motívumai (Az arany). Tudományos Közlemények. XXIV. 1998. 215–225.
90. A Biblia és a magyar irodalmi nyelv. In: Nyelvi és kommunikációs kultúra az iskolában. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 212. Bp., 1999. 123–129.
91. Anyanyelvi tantárgy-pedagógiánk vázlata. Főiskolai jegyzet társ szerzője. Líceum Kiadó, Eger, 2000. 30 o.; Második, bővített kiadás 2003. 40 o.
92. A II. egri kiejtési konferencia. Magyartanítás, 2007. 2. 34–35.

A Heves vármegyei településnév-alkotás nyelvi eszközei (X–XIV. század)

1. Régi helyneveink vizsgálatában kutatóink kiemelt jelentőséget tulajdonítanak településneveinknek. Különösen a korai ómagyar korból ránk maradt latin nyelvű szövegek szórványaiban található adatok szolgálnak sok tanulsággal a magyar nyelv- és névtudomány számára a honfoglalást követő évszázadokra vonatkozóan. De egyúttal a történelemtudomány számára is lényeges tájékoztatást nyújtanak a helységnevekben rejtőzködő s a névadás motivációjának a megfigyeltével felszínre hozható korabeli történeti viszonyok felderítése nyomán.

Településneveink különböző megközelítésű és más-más szempontú vizsgálatáról részletes áttekintést készített Hoffmann István a magyar helynévkutatásról írt tudománytörténeti kötetében (2003, 168–204). Ebben utalt arra, hogy az utóbbi évtizedekben némely helynévkutatóink a magyar nyelvterület földrajzilag körülhatárolt részének (egy-egy közigazgatási egységnek), egy-egy megyének a településneveit vonták vizsgálatuk körébe, s ezek névegyedeit, illetőleg azoknak a rendszerbeli viszonyait elemezték saját választott szempontjaik szerint.

Mai településneveink típusait, rendszerszerű összefüggéseit igyekeztek feltárni a Zala (Ördög 1981), Veszprém (Juhász 1981), Fejér (Barabás 1984), Somogy (Várkonyi 1984), Komárom (Körmendi 1989) és Békés megyei (Hévvízi 1993) helységnévi adatok felhasználásával készült dolgozatok.

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén pedig az Árpád-kori Magyarország bizonyos vármegyéinek az ómagyar kori településnevei kerültek a névtani kutatások középpontjába. Így Győr (Bényei–Pethő 1998), Abaúj és Bars (Tóth V. 2001), Borsod és Bodrog (Póczos 2001), valamint Bihar vármegyéé (Rácz A. 2005).

Ez utóbbi sorozathoz kapcsolódik dolgozatom, amelyben (a korai ómagyar kor időhatárait némileg kitágítva) a XIV. század végéig igyekszem megvizsgálni Heves vármegye településneveit. Mivel az egyes helynévi egyedek bármiféle vizsgálata a névalkotó nyelvi elemek (lexémák, morfé-mák) felderítése, azonosítása nélkül elképzelhetetlen, mintegy azokhoz alapul, kiindulásul szolgálnak, azoknak feltételei, ezért jelen munkámban a majdani egyéb vizsgálatokhoz előzetesen Heves vármegye XV. század előtti

településneveinek a lexikális-morfológiai elemzését fogom elvégezni, egyenként feltárva a nevek alkotásában közvetlenül részt vevő nyelvi elemeket: lexémákat, toldalékmorfémákat.

Az egyes névalkotó lexikális elemek és toldalékmorfémák konkrét jelentésben (ez által meghatározott szófajisággal) és funkcióban, önmagukban állva vagy egymással kapcsolódva hozzák létre a helyneveket. Mindezek alapján típusokat, osztályokat képeznek. E kategóriák ismeretéből egyúttal logikusan következik a feldolgozás menete és tagoltsága is. Természetesen a helyneveket közvetlenül alkotó nyelvi eszközök számba vétele közben nem kerülhetjük ki teljesen a helynévelemzés más szempontjait sem, így folyamatosan utalnunk kell azokra a motivációkra, amelyek indukálták a névadást, illetőleg amelyek a névrészek funkcióiként a helynevekben jelen vannak. Ugyancsak fel kell derítenünk azokat a névalkotási módokat, amelyekkel a feltárt nyelvi eszközök tulajdonnévként azonosításra, egyedítésre alkalmassá válnak.

Lexikális-morfológiai vizsgálatomhoz Hoffmann István helynévelemzési modelljét vettem alapul, a névszerkezetek fogalmi kategóriáit: névrész, névelem; egyrészes (egyszerű), kétrészes (összetett) név; műszavait az okleveles névanyag jellegéhez igazítva alkalmaztam (vö. Hoffmann István, 1993). Meggyőzőnek tartom azonban Györffy Erzsébet módosító elgondolásait (2004, 130), s a névalkotásban közvetlenül szerepet játszó, a névrészek viszonyát jelölő morfémákat a kétrészes nevek előtagjainak a végén is névalkotó formánsnak tekintve, az azokat megelőző fő szófajiságának megfelelően sorolom be az alapszavukat.

Településnévi adataimat ún. másodlagos forrásokból merítettem. Heves vármegye Árpád-kori, sőt ómagyar kori településeivel és településneveivel több kutató (elsősorban történészek, levéltárosok) foglalkozott már. Az utóbbi évtizedekben megjelent kiadványok megbízható módon közlik a névelőfordulásokat, így a névtan kutatója az eredeti források adatainak ismételt kijegyzetelése nélkül támaszkodhat azokra. Az adatok valóságát tényezők sora igazolja: többségük szerepel mindegyik kiadványban, jó részük ma is településnév vagy településnév része, mások pedig a közelmúltig éltek, vagy jelenleg is élnek határrészek, mikrotoponimák nevében, többnyire azok részeként.

Forrásaim tehát: Györffy György (1987, 37–146), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Hevesvármegye; Kovács Béla (1991), Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 1. Heves megye; Kondorné Látkóczki Erzsébet (1997), Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban; B. Huszár Éva (2000, 9–94), Heves megye helyneveinek vizsgálata. Kísérlet a helynevek korának és a honfoglalás utáni települési rendnek megállapítására; B. Huszár Éva (2002, 189–277), Heves megye elpusztult falvainak történeti topográfiája. Historia est... (Írások Kovács Béla köszöntésé-

re); Csiffáry Gergely (2005), Pesty Frigyes, Heves vármegye helynévtára. (Mivel a vizsgálatba vont településnevek döntő hányada megtalálható Györffy György idézett művében, betűrendben, ezért csak a nála hiányzó névegyedek első említése mellett jelzem a felhasznált forrást, az irodalomjegyzékben szereplő rövidítésekkel. Adataimat egyébként a felsorolt forrásokban és a FNESz.-ben is közölt módon, mai helyesírású alakjukban idézem.)

2. Forrásaim, a Heves vármegye településneveit (is) tartalmazó gyűjtemények alapján összesen 355 egykori település meglétét valószínűsíthetjük, s ezeknek 431 (legalább egymorfémányi eltérést mutató, minősíthető) névváltozatát. A XV. század előtt csupán egyetlen változata bukkant fel 292 helységnévnek, kettő 51-nek, három 11-nek, és négy egyetlen egynek. Így az adatok alapján többnevű volt 63 település.

Szerkezeti szempontból egy- és kétrészes (egyszerű és összetett) nevek egyaránt találhatók az állományban. Az előbbi kategóriát 340, az utóbbit 91 településnév alkotja; arányuk: 78,88% : 21,11%.

Más tulajdonnevekhez hasonlóan a településnevek megalkotásában is különböző lexémakategóriák vehetnek részt: eltérő szófajiságú, sokféle jelentéstartalmú közszavak és tulajdonnevek (vagy azok részei), esetenként szókapcsolatok, szószerkezetek is. Ezek a nyelvi elemek egyrészes településnevekként a lakott hely egyik vonását, a név egyetlen funkcionális jegyét önmagukban vagy valamely képzővel együtt fejezik ki, a kétrészesek pedig kettős névadói motivációra utalva elő- és utótagjukban egyet-egyet. Az egyes névegyedekben felismert lexémák és lexémakapcsolatok áttekintése után megmutatkozik, hogy a korai Heves vármegyei településnevek csoportjára miféle lexikális struktúrák jellemzők inkább, és melyek kevésbé

3. Az egyrészes településnevek (340; 78,88%) lexikális-morfológiai felépítése

Az áttekintett időszak mindegyik századára igaz, hogy a Heves vármegyei egyrészes településnevek mind abszolút számukat, mind számarányukat tekintve jelentős mértékben meghaladják a kétrészesekét. Az időszak végére ez a különbség némileg mérséklődött, vagyis folyamatosan nőtt a kétrészesek száma.

3.1. Jelöletlen lexémát tartalmazó egyrészes településnevek (292; 85,88%)

A vármegye egyrészes településneveinek több mint négyötöde jelöletlen lexémából épül fel, semmiféle névképző formánst nem tartalmaz. E nevek előzménye vagy köznév, vagy tulajdonnév: személynév és helynév.

3.1.1. Köznevet a csoport egyrészes neveinek a kisebbik hányada tartalmaz: 45 (15,41%). Bár többféle szemantikai tartalmú lexéma jelentkezik közöttük, azonban többnyire csekély megterhelésűek.

A lakott helyek megjelölésére szolgáló földrajzi köznevek közül mindössze egy szolgált alapul efféle nevek alkotásához, a *Lak* névben. Emellett vízrajzi közneveket őriz a metonimikus keletkezésűnek vélhető *Hany* (*hany* 'mocsár, láp') és *Szék* (*szék* 'időszakos vízállás, kiszáradó tó'), utalva a falvak lokális jellemzőjére. Pusztá növény- (*Rozsnak*, *Szineg*) és állatnév (*Hort*), valamint egy egyéb köznév (*Ény*) mutat a hely sajátosságára, szintén metonimikus névátvitel eredményeként (*rozsnok* 'pázsitfűféle gyomnövény'; *cinagnafű* 'vérehulló fecskefű'; *hort* 'vadászkutya, agár'; *ín* ~ *én* 'ínség, vagyoni állapot').

Lényegesen gyakrabban szerepelnek az egykori birtokosra, lakosra, valami miatt jelentős személyre vagy embercsoportra vonatkoztatva a személyt vagy közösségi hovatartozást jelentő köznevek. Törzsnevek (8) maradtak fenn a *Jenő*, *Kér*¹, *Kér*², *Kürt* (H. 1: 28), *Megyer*, *Örs*¹, *Örs*², *Tarján*, *Tárkány*¹, *Tárkány*², *Varsány*¹ (H. 1: 42), *Varsány*² (12); nép- vagy néptörzsdék neve (7) a *Besenyő*, *Cseh*, *Gereg*, *Hatvan* (*chatwan* ~ *qatman* 'török törzsdéknép'), *Káloz* ('izmaelita'), *Ladány*¹, *Ladány*² ('iráni népcsoport'), *Tót* (8) falunevekben. Foglalkozásneveket (15) őriznek a *Fedémes*¹, *Fedémes*² ('méhekkal foglalkozó'), *Fegyvernek*, *Halász*¹, *Halász*², *Harangozó*, *Ispán*, *Kömlő* (*kémlő* 'hírszerző'; l. FNESz.), *Ludas* ('libapásztor'), *Polgár* ('ekés, szántó'), *Poroszló*, *Solymos* ('solymász'), *Szekeres* ('fuvaros, fuvarozásra kötelezett'), *Szinyér* (*szinyér* 'disznópásztor'), *Szőlős*¹, *Szőlős*² ('szőlőművelő'; H. 1: 39), *Szűcs*; *Szegény* (18). E társadalmi csoportnevekből szintén metonímiával alakultak a felsorolt településnevek, s jelzik az egyes falvak lakóinak az alapszó jelentette jellegzetes foglalkozását, illetőleg az azonos tevékenységet végző közösséghez való tartozását. E személyt vagy csoportot jelentő szavak birtoklásra utalnak, vagy arra, hogy ott éltek az egyes népcsoportok.

3.1.2. Pusztán egy tulajdonnevet őriz a jelöletlen egyrészes településnevek döntő hányada (247; 84,58%), sőt, a feldolgozott névállománynak is több mint a kétharmada.

a) A magyar névtudományban régóta igazolt tétel szerint jellegzetes korai, sőt az egyik legkorábbi magyar helynévadási mód és típus a pusztá (minden formáns nélküli) személynevek metonimikus átvitele települések megnevezésére. Az efféle egyrészes településnevekben az alapul szolgáló személynevek (és nemzetségnevek) a névviselő embert (vagy nemzetséget) mint a helység területének egyik birtokosát, tisztségviselőjét vagy nevezetes lakóját jelzik. Bizonyítják ezt a Heves vármegyei adatok is, hiszen 155 effélet valószínűsíthetünk. Így e névtípus itt is leggyakoribbnak számít.

A névegyedek minősítésében elsősorban a FNESz.-re, a RMCsSz.-ra és az ÁSz.-ra támaszkodtam. Az előzmény személynevek eredete szerint altípusokba illeszkednek adataink. Nagy valószínűséggel régi magyar világi vagy egyházi személynév az alapja a következőknek (88): *Adács*, *Ágas*,

Andornak, Anyás, Apc, Báb, Bágya, Balla¹ (H. 1: 16), Balla², Barta, Bátor¹, Bátor², Bátor, Bene, Bénye, Bere, Bocs, Bod, Bolya, Botond (H. 1: 18), Bökény (H. 1: 18), Buda, Buja, Bura, Csamak, Cseke, Csobánka, Déd, Demjén¹, Demjén², Derzs, Doba, Ecséd, Ecseg, Encs, Endre, Erdő, Fancsal¹, Fancsal² (H. 1: 22), Farnos, Fekecs (?Feket), Fogacs, Folt, Füged, Győ (H. 1: 23), Györk, Hasznos (Csi: 116), Hetény, Iva, Iván¹, Iván², Iván³, Ivány, Izsép, Jobbágy, Kerecsen, Kocs, Köre, Körü, Lelesz, Magy (H. 1: 29), Mák, Márk (Ko.), Mikó (H. 1: 30), Miske, Onga, Pók, Réde, Roff, Saj, Sáp, Sár¹, Sár², Sebestyén, Sej, Selyp, Súly, Száka, Szakállas, Szent (Szencs?), Szőke, Szőr, Tar (Csi: 230), Tarcsa, Tas, Tenk, Tyukod, Ugra.

Török személynévi előzményű (14) az *Alattyán, Baj* (H. 1: 15), *Bodony, Bő, Gyanda¹, Gyanda², Igar, Kajra, Kál, Sarud, Szajla, Szajol, Taskony, Tiván.*

Besenyő személynévet rejt (3) a *Dormánd, Makján, Pély.*

A szlávokkal, elsősorban a szlovákokkal való együttélés bizonyítékai az ő személynévek felhasználása a magyarok településnév-adásában (30): *Bakta* (H. 1: 15), *Barasó, Bilcs (Bilk?, H. 1: 17), Csány, Csász, Derecske, Detk, Domoszló, Dorog, Haláp, Kakat, Maconka, Markaz, Mizse, Muzsla, Nána¹, Nána², Orosz, Pásztó, Ráboly, Recsk, Szólát, Szomolya, Szórád, Szúcs, Vaja, Vécs, Visonta, Zaránk, Zsádány.*

Korai német betelepítőkre utalnak az ő személynévek (7) az *Atkár, Erk, Hacak, Kompolt, Méra, Pázmán, Verpelét* faluneveinkben.

Kabar személynév maradt fenn a *Pata* falunévben.

Hat településnév személynévi előzménye bizonytalan eredetű (*Alatka, Butaj, Degréte, Homor, Most, Vécsek ~Vecseg*).

A puszta személynévekhez teljesen hasonló módon és hasonló motivációval válhattak bizonyos nemzetségevek (4) is településnévvé: így a *Harc, Szalók¹ Szalók², Tomaj, Vezekény¹, Vezekény² (6).*

A metonimikus névadással puszta személynévből keletkezett településnevekre jellemző a rövid alak is, hiszen kevés kivételt leszámítva csupán egy és két szótagból állnak.

3.1.3. A XV. század előtti Heves vármegye egyrészes településneveinek az alkotásában a vidék meglévő helynévi lexémái szintén szerepet kaptak (92). Általánosan az alapul szolgáló helynevek az újabbak létrehozásakor az utóbbiakban kétféle funkcióban szerepelhetnek: egyrészt megnevezőben, másrészt sajátosságot kifejezőben. Egy létező helynevet önmagában használva, vele egyrészes nevet alkotva egy másik denotátumnak valamely jellemző vonása fejeződik ki, vagyis csupán a jelölt településnek a sajátosságát kifejező szerepben fordulhat elő. A településnevek létrejöttében ekként részt vevő helynevek a helységnek egy más helyhez való viszonyát, pontos elhelyezkedését fejezik ki. Ilyen módon, vagyis metonimikusan bármely helyfajta neve átvonódhat egy szomszédos településre. Egyrészes tele-

pülésnevekben megnevező funkcióban csak az átvett, idegen eredetű helynevek szerepelhetnek.

Heves vármegyében efféle magyar névadással, víznév > településnév metonimikus változás nyomán gyakran (27) kapták a nevüket bizonyos víz (elsősorban vízfolyás) melletti települések. A víznévi előzményeknek alig több mint a fele egyrészes volt, így az *Aranyos, Árka, Árok, Balaton* (H. 1: 15), *Eger, Gyöngyös, Laksó, Örmény, Peles, Sirok, Tarna, Tarnóca, Tűrügy, Zsiva*. A kétrészesek -*árok, -aszó, -ér, -fő, -kút, -tó, -tő* utótagúak: *Erdőárka, Kétpókere* (H. 2: 236), *Ménésítő, Mezőárka, Mohágytő, Sajér, Szélespókere* (H. 2: 259), *Szikszo, Szinegfő, Tarjánszegkuta, Tinódtő, Tipászó, Váraszó*.

A vízkörnyéki, vízparti helyek nevei kevésbé vettek részt e folyamatban (5). Egyetlen egyrészes, az *Agarcs*, és négy kétrészes tartozik ide: az *Árok-mellék, Cserőkőz, Vécseszeg, Veresmart*.

A vármegye természeti adottságaiból következően a térszínformák nevei produktívabb névalkotók voltak (14). Az altípus egyedeinek az előzményei ritkábban egyrészesek: *Debrő, Dolna* (Csi. 43), *Köves*; jobbra kétrészesek: -*alj, -halom, -hegy, -kő, -szeg, -szurdok, -váralj* alaptagokkal. Így a *Póstornyalja, Apuchalma* (H. 1: 15), *Bánhalma, Hajóhalom, Hidvég, Hidvége, Kerekő, Makjánváralja, Oroszlánhegye, Pataszurdoka, Terpeszeg* (H. 1: 40) falunevek.

A mikrotoponimák közül a határneveket ritkábban használták fel települések megnevezésére (9). Egyrészeseket inkább: *Bekölce, Bikk* (H. 1: 18), *Füzes, Körtvélyes¹, Körtvélyes², Mesgye* (H. 1: 30); kétrészeseket alig: *Istenmezeje, Izsépfája, Nagyberék*. A településrészek neveit elvétve vonták át falvak megnevezésére (3): *Inevására, Pétervására; Kerekudvar*.

Bizonyos, egy-egy lakott helyen általánosan ismert, jelentős építmény neve viszont jóval kedveltebb eszköz volt a körülötte, mellette elhelyezkedő település azonosítására (21). Leginkább az egyházi építmények (védőszent nevét viselő templomok, monostorok), várak, utak nevéből lett ilyen módon településnév. Egyrészesekből: a *Szentdomonkos, Szenterzsébet, Szentgyörgy* (H. 2: 260), *Szentimre, Szentjakab¹, Szentjakab², Szentmária, Szentmárton, Szentpál, Várad* (H. 1: 42); kétrészesekből: a *Hajóuta, Jánoshida, Kéregyház, Körümonostora, Nagyút, Oroszlánvár, Papmonostora, Sármonostora, Saruldegyház, Szekeresegyház, Tomajmonostora*.

Az idegen nyelvekből átvett településnevek a magyarság számára csupán megnevező funkcióval bírtak (9), ilyen a *Boroznok* (H. 1: 18), *Komját, Lóg* (szláv); *Maklár* (török); *Tálya¹, Tálya²* (vallón); *Tiribes* (Csi. 157), *Visnyó* (H. 1: 43), *Visznek* (szláv). Elképzelhető, hogy a jelenleg megfejtetetlennek bizonyult négy ismeretlen eredetű (*Bumold* (H. 1: 18), *Cheredalch* (H. 1: 18), *Gelmecs, Olfa*) is e kategóriába tartozik.

3.2. Morfológiailag jelölt lexémát tartalmazó egyrészes településnevek (48; 14,11%)

E típus tagjainak többségéről feltételezhetjük, hogy névképzéssel keletkeztek köznevekből vagy személynivekből, némelyek pedig meglévő településnevek kiegészülésével.

3.2.1. A köznévi kategóriák közül a jelöletlen egyrészes településneveket alkotók némelyike névképző morfémával társulva is részt vett településnevek alkotásában (18). Így a *halom*, *hany*, *kút* földrajzi köznevek, a *hárs*, *fürj*, *hő* növényt, állatot és talajállapotot jelentő szavak; a *magyar* ~ *megyer* törzs-, a *cseh*, *lengyel*, *német*, *olasz* nép- és az *apát*, *püspök*; *kémlelő*, *poklos* foglalkozásnevek.

Az *-i* képzővel (8) a *Hanyi*; *Csehi*, *Nemti*¹ (H. 1: 31), *Nemti*², *Olaszi*; *Apáti*, *Poklosi*, *Püspöki*; az *-aj* képzővel (2): a *Halmaj*¹, *Halmaj*²; a *-d* képzővel (5): a *Magyarád*, *Megyered*, *Lengyend*, *Kömlőd*, *Füred*; az *-s* képzővel (2): a *Kútos*, *Heves* és az *-ny*-nyel a *Harsány*.

3.2.2. Személynévi alapszók valamiféle helynévképzővel társulva, morfológiai szerkesztéssel jóval ritkábban hoztak létre településneveket a vármegyében (29), mint a pusztai személynivek metonímiával. Így jött létre az *-i* képzővel (14): a *Bocsi*, *Császi*, *Kocsi*, *Lőrinci*, *Páli*, *Petri*, *Sári*, *Szögi*, *Tenki*, *Szajli*, *Halápi*, *Mizsei*, *Oroszi*, *Honti*. A *-d* képzővel (10): az *Abád*, *Boconád*, *Endréd*, *Fajzad*, *Farkasd* (H. 1: 22), *Heréd* (H. 1: 25), *Iklad* (H. 1: 25), *Ivád*, *Karácsond*, *Köröd*. A *-cs* képzővel (1): a *Kürőcs*. Az *-sd* képzővel (1): az *Emberesd*. A *-k* képzővel (1): az *Abak*. Az *-ny* képzővel (2) pedig az *Atány*, *Abony*.

3.2.3. Inkább településnévi alapszóra gondolhatunk (1) a *Kövesd* esetében, amely alak a *Köves* formában már élő falunévnek *-d* képzővel való bővülésével keletkezhetett, s az eredeti falunévet mintegy megnevezői funkcióban vitte tovább.

A köznevekből vagy tulajdonnevekből alakult egyrészes településnevek funkcionális-szemantikai tartalma szorosan összefügg az alapszók jelentésével (és szófajiságával). A nem személyt jelentő köznevek utalhatnak a nevezett hely valamely jellemző sajátosságára: növény- vagy állatvilágára, jellegzetes talajára. A nem lakott helyre vonatkozó földrajzi köznevek és helynevek a falu lokális viszonyaira, elhelyezkedésére. A személyt, csoportot jelentő köznevek és személynivek pedig birtoklásra, ott lakásra. A településnévi alapszó viszont csupán az egyszerű megnevezésre szolgál.

Az egyrészes településnevek áttekintése végén mindenképpen meg kell említenem, hogy a típus szép számmal tartalmaz olyan, azonos településre vonatkozó névegyütteseket, amelyeknek tagjai látszólag ugyanazt a morfológiai jelöletlen vagy jelölt lexémát őrzik. Mivel ezek – a források tanúsága alapján – ugyanabban az időszakban éltek, többségükről feltételezhetjük, hogy egymással párhuzamosan keletkeztek metonimikusan vagy névképzéssel. Mint ahogy rajtuk kívül még szép számmal jöttek létre e két névkeletkezési móddal olyan nevek is, amelyeknek nem létezett képzős vagy

képzőtlen párjuk. Egyedül a *Köves ~ Kövesd* névkettősről valószínűsítettem, hogy inkább bővüléssel jött létre, hiszen egy domborzati névből metonimikusan alakult településnév (*Köves*) kapta meg analógiásan a *-d* képzőt, mintegy a modellhatás eredményeként. Heves vármegye XV. század előtti, azonos alapszót továbbvivő képzős és képzőtlen településnév-változatai a következők voltak: *Bocs ~ Bocsi*, *Csász ~ Császi*, *Cseh ~ Csehi*, *Endre ~ Endréd*, *Haláp ~ Halápi*, *Hany ~ Hanyi*, *Iván ~ Ivánd*, *Kocs ~ Kocsi*, *Kömlő ~ Kömlőd*, *Körü ~ Körüd ~ Körücs*, *Köves ~ Kövesd*, *Megyer ~ Megyered*, *Mizse ~ Mizsei*, *Német ~ Németi*, *Orosz ~ Oroszi*, *Sár ~ Sári*, *Szajla ~ Szajli*, *Tenk ~ Tenki*.

4. A kétrészes településnevek (91; 21,11%) lexikális-morfológiai felépítése

A vármegye kétrészes településneveinek utótagjaként vagy lakott helyet jelentő földrajzi köznevek, vagy a névrendszerben meglévő más településnevek állnak. Előtagjuk pedig lehet közszó (köznév, melléknév, számnév), személynév vagy helynév.

4.1. A kétrészes településnevek alaptagja (91)

4.1.1. A lakott helyet jelentő földrajzi köznévi utótagú kétrészes településnevek (40) leginkább szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek (36), s csak elvétve kiegészüléssel (4). Ritkábban minőség-, többnyire pedig birtokos jelzős összetételt (32) alkotnak. Az utóbbi csoportban jellemzőbb a grammatikai jelöltség, hiszen 18 név alaprésze visel birtokos személyjelet. Alaptagként nyolc egyszerű földrajzi köznév fordul elő, de ezek megterhelése igencsak különböző:

-*falu* (5): *Felfalu* (H. 1: 22), *Mikófalva*, *Tótfalu* (H. 1: 41), *Ugrafalva* (H. 1: 14), *Újfalva* (Csi. 164);

-*föld* (5): *Becsenekföldre*, *Demjénföldre*, *Keresztesföldre*, *Nyesteföldre*, *Vécsföldre*;

-*ház* (4): *Donaháza* (H. 1: 21), *Dormánháza*, *Dorogháza*, *Rabaszháza* (Csi. 62);

-*lak* (2): *Póslaka*, *Újlak*;

-*sok* (1): *Alsok*;

-*szállás* (1): *Árokszállás*;

-*telek* (21): *Ányástelek* (H. 2: 206), *Berecstelke*, *Besenyőtelek*¹ (H. 1: 17), *Besenyőtelek*², *Bodonytelke*, *Erdőtelek*, *Fancsaltelke*, *Gamurtelke* (H. 1: 23), *Holatatelek*, *Jenőtelek*, *Lovásztelek*, *Márktelek* (Ko.), *Mikócsatelke*, *Pálitelek*, *Páltelek*, *Péteritelek*, *Poklostelek*, *Sólyomtelek*, *Sőtelek*, *Tagadótelek* (H. 1: 40), *Ugtelek* (H. 1: 41);

-*ülés* (1): *Hegenülése* (H. 1: 25).

Közülük kiegészüléssel keletkezett négy, és ezek előtagjában megnevező szerepű településnév áll (*Árokszállás*, *Jenőtelek*, *Péteritelek*, *Pálitelek*).

4.1.2. A településnevek alaprészében jelentkező helynévi lexémák minden esetben önmagukban is létező vagy korábban létezett településnevek, s megnevező szerepben vonatkoznak ugyanarra a településre (51). Az alaptagként álló településnevek két (egyrészes képzőtlen) kivételt (*Poromsápja*, *Simonhortja*) leszámítva, jelöletlen formában csatlakoznak az előtaghoz. A típusba tartozó összetett falunevek létrejötte vagy a falvak osztódásának, az elkülönült falurészek elnevezési, vagy az azonos alakú nevek elkülönítési igényeinek a következménye. Kialakulásukkal az azonos alaprészek az egykori összetartozásukat, a különféle bővítményi részek pedig az egymástól való megkülönböztetésüket, együttesen a pontos azonosításukat szolgálja.

Az eredeti településnév lehet pusztán egyrészes képzőtlen (40). A vele társuló, előtagi pozícióban álló lexémával alkotott kombinációk szerint különféle alcsoportokba rendeződnek:

- személyt, embercsoportot jelentő köznév + településnév (5): *Lovásznána*, *Magyartálya*, *Németkál* (Ko.), *Olasztálya*, *Timárfancsal*;
- földrajzi köznév + településnév (1): *Mezőizsép* (H. 1: 26);
- építmények (jelölt) köznevei + településnév (4): *Egyházasméra*, *Egyházasnána*, *Egyházastárkány*, *Kápolnástárkány* (H. 1: 40);
- (jelölt) növénynév + településnév (1): *Dióstarján*;
- egyéb (jelölt) köznév + településnév (1): *Dézmásszikszó*;
- melléknév + településnév (17): *Alméra* (H. 1: 30), *Alnémet*, *Alsóréde*, *Alsószólát* (H. 2: 204), *Alsótárkány*, *Altárkány*¹ (H. 1: 40), *Altárkány*² (H. 1: 40), *Felnémet*, *Felszólát*, *Feltárkány*, *Kiskomját*, *Kisréde* (H. 1: 35), *Kistálya*, *Kistarján*, *Középtárkány* (H. 1: 40), *Nagytálya*, *Nagytarján*;
- számnév + településnév (2): *Háromkál* (Ko.), *Kétszajla*;
- személynév + településnév (4): *Bogárbesenyő*, *Poromsápja*, *Simonhortja* (H. 2: 257), *Tekseszalók* (H. 1: 37);
- helynév + településnév (5): *Egerszalók*, *Szentgyörgycsány* (Ko.), *Szentmártonréde*, *Szihalombuda*, *Tiszaszalók*.

A vizsgált korban még kivételesnek számított alaptagként az eredetileg kétrészes településnév (2), ilyen a *Kápolnáserdőtelek* (H. 1: 22), *Kétlovásztelek*.

Az egyrészes képzett településnevek (9) közül valójában csak az *-i* képzősök számítanak jellegzetes utótagúaknak, a többi csupán egyszeri előfordulása:

- i képzős (6): *Almagyari*, *Alpoklosi*, *Felnémeti*, *Gyöngyöspüspöki*, *Szurdokpüspöki*, *Tiszapüspöki*;
- d képzős (1): *Szilvásvárada* (Ko.);
- ny képzős (1): *Mezőharsány* (H. 1: 24);
- gy képzős (1): *Alsámágy* (H. 1: 14).

4.2. A kétrészes településnevek előtagjának lexikális-morfológiai szerkezete

A vármegye településneveiben előtagként többféle szófajú közszoói (köz-névi, melléknévi, számnévi) és tulajdonnévi (személynévi és helynévi) lexéma fordul elő.

4.2.1. Közneveket e pozícióban mérsékelten használtak fel a névadók (21).

- Az e helyzetben előforduló *mező* földrajzi köznév a település elhelyezkedését mutatja meg (2). Ilyen a *Mezőizsép*, *Mezőharsány*.
- A vizsgált kor jellegzetes építményeinek a jelölt (-s képzős) köznevei (*egyház* 'templom', *kápolna*) szolgáltak az afféle objektumokkal való ellátottság kifejezésére (5): *Egyházasméra*, *Egyházasnána*, *Egyházastárkány*, *Kápolnástárkány*, *Kápolnáserdőtelek*.
- Az ugyancsak -s képzővel jelölt, növénynévi lexémák (*dió*, *szilva*) a falu határának a növényvilágára utalnak (2): *Dióstarján*, *Szilvásvár*.
- A *dézsma* ('egyfajta fizetési kötelezettség' jelentésű, a névrészek viszonyát szintén -s képzővel jelölő) köznév a falu lakosainak a rendszeres, de igen megterhelő kötelezettségére vonatkozott (1): *Dézmásszikszó*.

A típusnak az eddig említett köznevei mind megnevező funkciójú alaptaggal társultak.

- A személyt vagy embercsoportot jelölő, mindegyik adatban jelöletlen köznevek viszont helyfajtajelölő földrajzi köznévvel és megnevező funkciójú településnévvel egyaránt (11). A népnevek minden esetben jelöletlen alaptaghoz (6): *Besenyőtelek¹*, *Besenyőtelek²*, *Tótfalu*; *Magyartálya*, *Németkál*, *Olasztálya*; a foglalkozásnevek közül is csupán egy jelentkezik jelölt, birtokos személyjeles földrajzi köznév előtt, a többi szintén jelöletlen alaptaghoz társul (5): *Keresztesfölde*, *Lovásztelek*, *Poklostelek*; *Lovásznána*, *Timárfancsal*.

4.2.2. A vármegye településneveinek jellegzetes csoportját alkotják a melléknévi előtagú, minőségjelzős szerkezetűek (25). A névalkotásban részt vevő melléknévek mindegyike egyszerű, s az *alsót* leszámítva egyaránt képzőtlen alakú. Jelentéseiket tekintve, a falvaknak mindössze háromféle sajátossága őrződik bennük: a viszonyított helyzet (*al-*, *alsó*, *fel-*, *közép*), méret (*kis*, *nagy*) és kor (*új*) jelzése. Ritkán tűnnek fel földrajzi köznévi alaptag előtt: *Alsók*, *Felfalu*, *Újfal*, *Újlak*; annál inkább megnevező szerepű településnevek előtt: *Alméra*, *Alnémet*, *Alsóréde*, *Alsószólát*, *Alsótárkány*, *Altárkány¹*, *Altárkány²*, *Almagyari*, *Alpoklosi*, *Alsámágy*; *Felnémet*, *Felnémeti*, *Felszólát*, *Feltárkány*; *Kiskomját*, *Kisréde*, *Kistálya*, *Kistarján*; *Középtárkány*; *Nagyvár*, *Nagyvárján*.

4.2.3. A kétrészes településnevek tőszámnévi előtagja az egymástól a faluosztódás folyamatában elkülönült települések számára utal, egyúttal a

menyiségjelzős szintagmákban azoknak az együttes, összefoglaló szemléletét tükrözi. Ezeknek az alaptagja minden esetben megnevező funkciójú településnév (3): *Háromkál, Kétszajla, Kétlovásztelek*.

4.2.4. Heves vármegye egyrészes településneveinek az áttekintése nyomán kitűnt, hogy milyen sok tagot számláló típus a személynévi előzményűeké. Ha mennyiségi mutatóit és arányait tekintve jelentősen el is marad e mögött a kétrészesek előtagjában személynevet tartalmazók csoportja, mindenesetre az összetett nevek kategóriáján belül kiemelt helyet foglal el (30). Az e szófajjal kifejezett névrészek hasonló funkcionális tartalmat fejeznek ki, mint egyrészes társaik, vagyis azt, hogy a falu határát az előtagban megnevezett személy birtokolta, vagy ott lakott, ott viselt fontos tisztséget, esetleg ott történt vele valamiféle különleges esemény. A névrészek kivétel nélkül birtokos jelzős összetételt alkotnak. A személynevek leginkább a hely fajtáját (valamiféle lakott helyet) jelölő földrajzi köznevekhez kapcsolódnak (26), mégpedig a *-telek* köznév esetén gyakrabban annak jelöletlen alakjához (9), a többihez viszont egyöntetűen azoknak a jelölt, birtokos személyjeles formájához (17). A csoport tagjai: az *Ányástelek, Erdőtelek, Holatatelek, Márktelek, Páltelek, Sólyomtelek, Sőtelek, Tagadótelek, Ugtelek* – *Berecelke, Bodonytelke, Fancsaltelke, Gamurtelke, Mikócsatelke; Becsenekföldre, Demjénföldre, Nyesteföldre, Vécسفöldre; Dormánháza, Donaháza, Dorogháza, Rabaszháza; Póslaka; Mikófalva, Ugrafalva; Hegenülése*.

Bizonyos személynevek egyrészes településnevekkel is alkottak újabb településnevet. A melléknévi előtagúak csoportjához hasonlóan ezek az alakulatok is a településosztódás vagy birtokos változása következményeként létesült, vagy újrannevezett falvak megnevezésére szolgáltak. A földrajzi köznévi alaptagúakhoz hasonlóan a birtokost vagy az ott lakó személyt nevezték meg, alaptagjuk ellenben csupán megnevező szerepben van bennük jelen (4): *Poromsápja, Simonhortja, Bogárbesenyő, Tekseszálók*.

4.2.5. A vármegye kétrészes településnevei között találhatók olyanok (12) is, amelyekben az előtag helynév. Ezeknek épp a felében az előtag egyrészes településnév. Ez utóbbi előtagok vagy a kétrészes név jelölte falu pontos elhelyezkedésére utalnak (az utótagok pedig megnevező szerepű településnevek, 2): *Egerszálók, Szihalombuda*; vagy pedig megnevező szerepűek, vagyis az új kétrészes név ugyanarra a helyre vonatkozik, mint az előtag önmagában. Az alaptagok ezekben földrajzi köznevek, s kiegészüléssel hozták létre az új településneveket (4): *Árokszállás; Jenőtelek, Páltelek, Péteritelek*. Az utóbbi két adat előtagja egyrészes képzett településnév.

Az egyéb helynév + egyrészes településnév szerkezetű helynevek (6) előtagjában funkcionális tekintetben a helynek a más helyhez való viszonya fejeződik ki. Vízfolyáshoz való közelséget fejez ki (3) a: *Gyöngyöspüspöki; Tiszapüspöki, Tizzaszálók* nevek víznévi előtagja, egy domborzati

képződmény melletti helyzetet a *Szurdokpüspökié*, a védőszent nevét viselő templomhoz tartozást a *Szentgyörgycsány*, *Szentmártonréde* nevek építménynévi előtagjai. Az utótagok megnevező funkciójú településnevek, közülük egyedül a *Püspöki* alaprész képzett településnév.

A Heves vármegyei kétrészes településneveinek (91) a lexikális szerkezetét áttekintve, kitűnik, hogy azok alaprészeként többször jelenik meg valamiféle élő vagy korábban élt településnév (51), mint valamelyik helyfaját jelölő földrajzi köznév (40). Az előtagok döntően a falvak valamely sajátosságára (87) utalnak, s erre kimagaslóan legtöbbször valamiféle melléknevet (25) vagy személynévet (30) használtak fel.

5. Heves vármegye 431. XV. század előtti településnévének a lexikális szerkezetéről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy az ómagyar kor e századaiban az egyrészes, egyszerű helységnevek képezik e teljes állománynak a döntő hányadát (340; 78,88%). Az utóbbi adat az előző oldalak részleteivel egyúttal azt is igazolja, hogy a személy- vagy helynevekből metonimikusan keletkezett egyrészes településnevek az adott időszakban a régió helységneveinek az uralkodó típusát képezték.

Ehhez hozzászámítva a 91 kétrészes név 182 névrészt, s együttesen az 522 névrészt az alkotó lexémák oldaláról megvizsgálva, különösen szembe-tűnő a (hely birtoklására, használatára, az ott lakásra utaló) személynévek kimagasló előfordulása. Önmagukban állva 178 településnevet alkotnak, összetetteket pedig (előtagi helyzetben) más alaprésszel társulva, 30-at. Összesen tehát 208 településnévben (ez a neveknek a 48,25%-a, a névrészeknek pedig a 39,84%-a) jelentkezik valamiféle személynév. A feldolgozott adatok ugyanakkor igazolják azt a névtani szakirodalomban általánosan elterjedt nézetet, hogy a XI–XIV. századoknak a legproduktívabb településnévadási módja a pusztá személynév metonimikus felhasználása volt.

Ugyancsak figyelemre érdemes, hogy produktivitásukat tekintve minden közszoí kategóriát megelőznek a helynevek is, hiszen 152 névrész helynévi előzményű (a névrészeknek a 29,11%-a). Ez azt jelenti, hogy a névrészeknek majdnem a 70%-a tulajdonnévből származik. A korai ómagyar korban elterjedt névadási mód, amely szerint az osztódott, vagy az egymás szomszédságában alakult, vagy a viszonylagos közelségben létező (azonos nevű) falvak nevét igen gyakran az *al(só)*, *fel(ső)*, viszonyított helyzetre utaló jelzői névrésszel különítették el egymástól, a Heves vármegyei falunevekben is megfigyelhető. Ennek következtében a vármegyében is szabályos névkorrelációk sora jött létre.

A teljes névállomány minden egyrészes egyedének, illetőleg minden kétrészes településnév mindegyik névalkotó tagjának a szófaját figyelembe véve, a következő táblázat áttekinti az egyes szófaji kategóriák morfológiai-lag jelölt vagy jelöletlen képviselőit abszolút számukkal és összes előfordulásukat számarányukkal is.

Névalkotó lexémák szófaji kategóriái	Egyrészes településne- vekben		Kétrészes település neveken				Összesen	Szám- arány
			Bővítmenyi részként		Alap részként			
	Jelölt	Jelölet- len	Jelölt	Jelölet- len	Jelölt	Jelölet- len		
Lakott helyet jelölő földrajzi kn.		1			18	22	41	7,85%
Egyéb földrajzi köz- név	4	2		2			8	1,53%
Építményt jelentő köznév			5				5	0,95%
Törzsnév	2	12					14	2,68%
Népnév	5	8		6			19	3,63%
Foglalkozásnév	4	18		5			27	5,17%
Növénynév	1	2	2				5	0,95%
Állatnév	1	1					2	0,38%
Egyéb köznév	1	1	1				3	0,57%
Melléknév				25			25	4,78%
Számnév				3			3	0,57%
Személynév	29	149		30			208	39,84%
Nemzetségnév		6					6	1,14%
Víznév		27		3			30	5,74%
Vízparti hely neve		5					5	0,95%
Domborzati név		14		1			15	2,87%
Határnév		9					9	1,72%
Település(rész)név	1	3		6	2	49	61	11,68%
Építménynév		21		2			23	4,40%
Jövevénynév		9					9	1,72%
Ismeretlen előzményű		4					4	0,76%
Összesen	48	292	8	83	20	71	522	100%

Irodalom

- Barabás Irén 1984. *Fejér megye helységneveinek rendszere*. NÉ. 17: 78–80.
- Benkő Loránd 1998. *Név és történelem*. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp.
- Benkő Loránd 2003. *Beszélnek a múlt nevei*. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdon-
nevekről. Bp.
- Bényei Ágnes–Pethő Gergely 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településnevei-
nek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- Csi. = Csiffáry Gergely 2005. Pesty Frigyes: *Heves vármegye helynévtára*. Eger.
- Fehértói Katalin 2004. *Árpád-kori személynévtár*. Bp.
- Györffy Erzsébet 2004. Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jel-
lemzői. In: *Helynévtörténeti tanulmányok. 1.* Szerk. Hoffmann István–Tóth
Valéria. Debrecen. 129–44.
- Györffy György 1987. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. III. Bp.
- Hajdú Mihály 2003. *Általános és magyar névtan*. Bp.

- Hévvízi Sándor 1993. Békés megye településeinek rendszere. *Hungarológia*. 5: 260–5.
- Hoffmann István 1993. Helynevek nyelvi elemzése. *DEMNYIK*. 61. sz. Debrecen.
- Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen.
- H. 1. = B. Huszár Éva 2000. Heves megye helyneveinek vizsgálata. In: *Zounuk. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*. 15. Szerk. Zádorné Zsoldos Mária. Szolnok. 9–94.
- H. 2. = B. Huszár Éva 2002. Heves megye elpusztult falvainak történeti topográfiája. In: *Historia est...* (Írások Kovács Béla köszöntésére) Szerk. Csiffáry Gergely. Eger. 189–277.
- Juhász Dezső 1981. Veszprém megye helységneveinek rendszere. *MNyTK*. 160: 253–63.
- Kázmér Miklós 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp.
- Kiss Lajos 1997. Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. Kovács László–Veszprémy László. Bp.
- Kondorné Látkóczki Erzsébet 1997. Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. *Heves Megye Forráskiadványai*. 4. Szerk. Bán Péter. Eger.
- Ko. = Kovács Béla 1991. *Magyarország történeti statisztikai helységnévtára*. 1. Heves megye. Bp.
- Körmendi Géza 1989. Komárom megye helységneveinek rendszere. *MNyTK*. 183: 132–5.
- Kristó Gyula 2004. A magyar történeti helynévkutatásról. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. Szerk. Farkas Ferenc. Bp. 161–4.
- Ördög Ferenc 1981. Zala megye helységneveinek rendszere. *MND*. 12. sz. Bp.
- Póczos Rita 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- Rácz Anita 2005. *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- Tóth Valéria 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen.
- Várkonyi Imre 1984. Somogy megye helységneveinek rendszere. *Somogyi Almanach*. 41. sz. Kaposvár.

A funkcióígés szerkezetek mint komplex régensek

Bevezetés

A funkcióígés szerkezetek (*Funktionsverbgefüge*, *complex verbal structures*, *опусательные выражения*) olyan két komponensből álló alárendelő szókapcsolatok, amelyekben a szintaktikai és a szemantikai feladatok megoszlanak, vagyis a funkciók polarizálódnak: a funkcióígés szerkezetek morfo-szintaktikai központja a funkcióige¹, szemantikai központja a főnévi komponens (pl. *segítséget nyújt*, *döntést hoz*, *levelezést folytat* stb.)

Előfordulásuk régi időktől jellemzi a nyelvhasználatot. Példaként említhetjük a XVII. századi úriszéki iratokat, amelyeknek egyik legfontosabb nyelvi sajátossága éppen a funkcióígét tartalmazó tárgyas és határozós szerkezetek használata (Zsilinszky 1996: 96). A szakirodalomban a vizsgált szókapcsolatok elemzése elsődlegesen mint nyelvhelyességi probléma merült fel a XIX. század közepén, amit jól illusztrál az említett szerkezetek jelölésére még ma is használatos *terpeszkező kifejezések* elnevezés. A múlt század elején a *Magyar Nyelvőr* hasábjain (Parlagi 1907: 314–316, Simonyi 1915: 437) valóságos *irtóhadjárat* kezdődött a funkcióígés szerkezetek ellen, mondván hogy „... a fölösleges körülírások, ígéhígítások papirosízűvé, sablonszerűvé teszik beszédünket és írásunkat; amellet gyakran félreértést, kétértelműséget, zavart okoznak, de mindenek fölött idegenek, magyartalanok, csúnyák, éktelenítik a stílust” (Prohászka 1956: 192–193). Emellett egyéb, szintén negatív értékítéletet tükröző jelzővel is utaltak e szókapcsolatokra, amennyiben nemcsak terpeszkezőnek, hanem „terjengősnek, fölös-

---

¹ A funkcióige terminust egy lehetséges önálló szófaji kategória megnevezésére először Keszler Borbála alkalmazta *A mai magyar nyelv szófaji rendszere* című tanulmányában (Keszler 1992: 131–134). Nézete szerint: „A funkcióigék jellemzője, hogy egy határozós vagy tárgyragos esetben álló névszóval fordulnak elő; önálló jelentésük lényegtelen; gyakran helyettesíthető a szerkezet a jelentés magvát hordozó (ragos) névszóból képzett igével. A funkcióige tehát csupán az ige grammatikai funkcióját hordozza, olykor kezdést, befejezettséget stb.-t is kifejezve. Példák: *kölcsön vesz* (kölcsönöz), *gyanúba fog* (gyanúsít), *kifogást emel* (kifogásol), *parancsot ad* (parancsol), *választ ad* (válaszol), *hálát ad* (hálálkodik), *cserébe ad* (cserél), *engedélyt ad* (engedélyez), *eligazítást ad* (eligazít), *bosszút áll* (bosszul), *útjára bocsát* (elbocsát), *fogságba esik* (elfogják), *rendszerbe foglal* (rendszerrez), *levelezést folytat* (levelez), *ítéletet hoz* (ítélkezik), *döntést hoz* (dönt), *szövetséget köt* (szövetkezik), *zavart okoz* (zavar) stb.” (Keszler 1994: 49)

legesnek, kétértelműnek, cikornyásnak, dagályosnak, hivataloskodónak, idegenszerűnek, semmitmondónak, kifejezéstelennek, szintelennek, csúnyának”, sőt „garázdának és duplafenekűnek” minősítették őket. A magyar nyelvben a „legesleggarázdább” ige a *csinál*, s ezt követik olyan igék, mint például az *eszközöl, juttat, tesz, bír, foganatosít, helyez, hoz, nyer, nyújt, ad, emel, folytat, gyakorol, képez, rendelkezik, talál, szerez, történik, vesz* stb. (Prohászka 1956: 185)

A funkcióigés szerkezetek megítélése napjainkban árnyaltabbá vált. Ennek fő okát abban kell keresnünk, hogy használatuk helyességének megítélése nem kizárólag nyelvhelyességi szempontok alapján valósul meg, hanem a szókapcsolatok nyelvészeti specifikumainak és az abból eredeztethető nyelvhasználati sajátosságok figyelembevételével történik.² Valójában a funkcióigés szerkezetek szükségességének, illetőleg helyességének a megállapítására nem létezik olyan általános képlet, amely minden egyes szókapcsolatra érvényes, ezért használatuk nem elszigetelten, hanem a szöveggörnyezet, a műfaj, a stílus és számos más tényező függvényében vizsgálható (Zimányi 2006: 45). Ezen tényezők között szerepel a funkcióigés szerkezetek sajátosságos vonzatkerete³ is, amely eltérhet a megfelelő szinonim ige vonzatkeretétől. A funkcióigés szerkezeteket ért kritikai támadások ugyanis elsősorban azzal magyarázhatók, hogy ezek a szókapcsolatok a legtöbb esetben a főnévi komponenssel azonos tövű igével helyettesíthetők (pl. *segítséget nyújt – segít, kifizetést eszközöl – kifizet, levelezést folytat – levelez* stb.), s a nyelvészek többsége ezen igék használatát tartotta helyesnek. Ugyanakkor a funkcióigés szerkezetek és a szinonim igék vonzatkeretében olyan különbségek mutatkoznak, amelyek nemcsak a funkcióigés szerkeze-

² A *Nyelvművelő Kézikönyv* (NyK 1985) ugyan még „terpeszkedő kifejezések” címszó alatt tárgyalja a vizsgált jelenséget, s természetesebbnek tartja a megfelelő egyszerű ige használatát, ám a terpeszkedő kifejezések nyelvhelyességi szempontból minősítő csoportosítása már differenciáltabb megközelítési módon alapszik. A helytelen és okvetlenül kerülendő kifejezések (pl. *bevásárlást eszközöl, levonásba hoz*) mellett megkülönböztet elfogadható (pl. *feledésbe megy, feledésbe merül*) és semmiképpen sem helyteleníthető kifejezéseket (pl. *fejébe vesz, zokon vesz*), amelyek bizonyos szerkezetekben elkerülhetetlenek (NyK 1985: 1007–1008). Szintén a nyelvművelői megközelítési módtól való eltávolodást jelenti, hogy a ragos főnév + ige szerkezetekkel kapcsolatos elemzések és vizsgálódások jelentéstani (Károly 1970: 389–391) és frazeológiai kutatások (O. Nagy 1968: 204–209, Juhász 1980: 84) tárgyaként jelennek meg a szakirodalomban. Napjaink nyelvészeti kutatásaiban pedig az **idiómaszerű komplex régensek** (Komlósy 1992: 487–519), illetve az igemódosítót tartalmazó **komplex predikátumok** (Pléh, Ackermann, Komlósy 1995: 165–168) egyik altípusaként találkozhatunk az említett szerkezetekkel.

³ A **vonzatkeret** mindazon vonzatoknak rendszert alkotó összessége, amelyeknek jelenlétét és tulajdonságait egy mondaton belül valamely régens határozza meg. Egy-egy régens vonzatai tehát együttesen alkotják a vonzatkeretet, vagy más terminológiával a **vonzatstruktúrát**. A vonzatstruktúra meghatározásának egyik módja a parafrázis, amely a régens vonzatain kívül azok jelentésviszonyaira is utal. (Komlósy 1992)

tek használatának helyességét, hanem bizonyos esetben a szükségességét is indokolják.

Az alábbiakban a funkcióigés szerkezetek használatát indokoló tényezők közül azokat mutatjuk be, amelyek a vizsgált szókapcsolatok régensként betöltött szerepével, valamint vonzatstruktúrájával kapcsolatosak.

1. Régens-vonzat viszony a funkcióigés szerkezetekben

A nyelv elemeinek egy bizonyos csoportja meghatározza saját környezetét. Ezeknek a nyelvi egységeknek, amelyek közé a régenseket is sorolhatjuk, állandó igénye az, hogy körülöttük meghatározott számú és megfelelő szemantikai, illetve morfo-szintaktikai tulajdonságokkal rendelkező nyelvi egység legyen. Első megközelítésben tehát a nyelv azon elemeit nevezhetjük régenseknek, amelyek környezetüket azáltal határozzák meg, hogy megkövetelik bizonyos más nyelvi egységek jelenlétét (Komlósy 1992). Brassai – nagyon szemléletesen – a naphoz és bolygóihoz, illetőleg a fejedelemhez és vazallusaihoz (Brassai 1860: 342), Tesnière az atom vegyértékeihez, valamint egy minidráma-hoz (Tesnière 1988) hasonlítja a fent megjelölt viszonyt, amelyben a régensek meghatározzák a mondatban megfogalmazott tényállás szereplőinek a tulajdonságait, a szereplők közötti viszonyokat és azt az eseményt, amelyben a szereplők részt vesznek.

Egy adott mondat régensének funkcióját nemcsak igék, hanem más szófajhoz tartozó szavak, valamint szókapcsolatok, többek között funkcióigés szerkezetek is betölthetik. Ugyanakkor régensek nemcsak mondatokban, hanem a mondatoknál kisebb szerkezeti egységekben is előfordulnak, ezért a régens-vonzat viszony a szókapcsolatok belső struktúráját is jellemzi.

A funkcióigés szerkezeteknek mint régenseknek a vizsgálatakor az alábbi tényekből célszerű tehát kiindulni:

- a régensek meghatározzák vonzataik tulajdonságait;
- a régensek több szóból álló nyelvi egységek is lehetnek;
- régensek és vonzatok nemcsak a mondatokban, hanem a mondatoknál kisebb szerkezeti egységekben, nevezetesen a szókapcsolatokban is előfordulnak.

E két axióma alapján a funkcióigés szerkezetekkel kapcsolatban a következő kérdések merülnek fel:

- Lehet-e a funkcióigés szerkezet főnévi komponense a funkcióige vonzatkeretének egyik üres helyét betöltő argumentum⁴?

---

⁴ Az **argumentum** olyan vonzat, amely régensétől tematikus szerepet (más terminológiát használva: théta-szerepet) kap. A régensek mint az általuk ábrázolt minidráma cselekményének hordozói szétsztyják a különböző szerepeket a vonzatok között, azaz meghatározzák a vonzatok tematikus szerepét. Az azonos tematikus szerep alá csoportosítható fogalmi szerepeket közös tartalmi jegyek jellemzik, amelyekről az egyes tematikus szerepek az el-

- Minősíthető-e a funkcióigés szerkezet két komponense közötti viszony teljes értékű régens – vonzat viszonyként?
- Tekinthetjük-e a funkcióigés szerkezetet az adott mondat régensének, avagy csupán a szókapcsolat igei komponense lép fel a mondat régensének szerepében?

A fenti kérdések megválaszolása a funkcióigés szerkezetek két különböző szempontra épülő vizsgálatát feltételezi. Ez a kettős megközelítési mód azzal magyarázható, hogy a funkcióigés szerkezetek vonzatstruktúrája egy belső és egy külső viszonyrendszerre tagolható. Előbbi a szókapcsolat két komponensének, vagyis a régensként szereplő deszemantizálódott funkcióigének és a szerkezet szemantikai központját alkotó vonzat formájú főnévi komponensnek a viszonya. Utóbbi pedig a funkcióigés szerkezetnek és a mondatban szereplő bővítményeinek a rendszerét foglalja magába.

1.1. A funkcióige mint régens

Minden szókapcsolat egyfajta szemantikai egységet hoz létre, amelynek kialakításában a szókapcsolatot alkotó komponensek, illetve azok jelentései – az egyes szókapcsolati típusoktól függően – eltérő mértékben vesznek részt. A szabad szókapcsolatok komponensei által létrehozott jelentésegység csupán alkalmi összekapcsolódás eredménye (pl. *cukrot tesz a kávéba*). Ezzel szemben a funkcióigés szerkezetek komponensei olyan szemantikai egységet hoznak létre, amelyben – a szemantikai és a szintaktikai funkciók polarizálódása miatt – a komponensek szoros egységgé **integrálódnak**. Ez az integrálódás más, mint a szabad szókapcsolatokat jellemző alkalmi összekapcsolódás, mert az eredménye állandó jellegű szemantikai egység (pl. *feljelentést tesz a hatóságnál*). Ugyanakkor a funkcióigés szerkezetek integrálódott szemantikai szerkezetének jellege eltér a frazeologizmusok idiomatikus jelentésétől is (pl. *rossz fát tesz a tűzre*), mivel a funkcióigés szerkezetek szemantikai struktúrája levezethető és meghatározható komponenseinek jelentése alapján. (Ebben a megközelítésben irreleváns az a tény, hogy a funkcióigés szerkezetek szemantikai struktúrájában a főnévi komponens dominanciája érvényesül.)

A funkcióigék – a szemantikailag teljes értékű igékhez (főigékhez, tartalmas igékhez) hasonlóan – argumentumpozíciókkal rendelkeznek, amelyeket a kötelező és fakultatív vonzatai foglalnak el. A funkcióigés szerkezetek komponensei között kialakult kapcsolat jellegéből adódóan, valamint a szemantikai és a szintaktikai funkciók polarizálódása miatt a szókapcsolatban egy olyan sajátos függőségi viszony jön létre, amelyben a funk-

---

nevezésüket (pl. Agens, Patiens, Experiens, Instrumentum stb.) kapták (Komlósy 1992: 359).

cióige a régens szerepét tölti be, a főnévi komponens pedig a funkcióige kötelező vonzata.

A funkcióigék azonban **nem teljes értékű** régensek, mivel a főnévi komponens szintaktikai funkcióit nem determinálják, csupán – azáltal, hogy ellátják a szókapcsolatot az igeiség kategóriáival – lehetővé teszik, hogy a főnévi komponens a funkcióígés szerkezetek részeként predikatív funkciót tölthessen be a mondatban. Ezt támasztja alá a funkcióígés szerkezetek kialakulásának a menete is, amely három fő lépésre tagolható (Zimányi 2006: 42):

- főnevet alkotunk egy tartalmas igéből (segít – segítség),
- az így képzett deverbális főnevet raggal látjuk el (segítséget), majd
- funkcióigét fűzünk hozzá (segítséget nyújt).

A tartalmas igéből deszemantizáció útján kialakuló funkcióigéknek csupán ún. **indikatív** jelentése van (Mordvilko 1964: 74–78), amely kettős feladatot lát el: (1) rámutat a névszói komponens által jelölt cselekvésre, (2) a névszói komponens által jelölt cselekvés kiegészítő jellemzését adja.

A funkcióige szerepét a szókapcsolat szemantikai struktúrájának a kialakításában a deszemantizáció mértéke határozza meg. Minél teljesebb a jelentésvesztés, minél inkább elhomályosul a jelentés, annál kevésbé meghatározó a funkcióige számának a szerepe a szókapcsolat jelentésében. Valamilyen formában azonban minden funkcióige hozzájárul a közös szemantikai struktúra létrehozásához, vagyis a funkcióige módosítja, pontosítja és/vagy kiegészíti a névszói komponens szemantikai struktúráját és ezáltal az egész szókapcsolat jelentését. Az elmondottakat bizonyítja, hogy a funkcióigék szemantikai struktúráit alkotó számák által közvetített jelentések meghatározott szempontok szerint **általánosíthatók** és **csoportosíthatók**. Sajnálatos módon a magyar nyelvben használatos funkcióigék teljes körű szemantikai csoportosítása még nem készült el. Egy leendő klasszifikáció kiindulási pontját képezheti azonban az ún. **operátor jellegű igék** jelentésének az elemzése, melynek során a következő jelentéscsoportok különíthetők el: 1. történik, végbemegy; 2. előidéz, csinál, tesz; 3. részesül, szerez; 4. valamilyen állapotban van, marad; 5. rendelkezik (Károly 1970: 389–91). A külföldi szakirodalomban is találkozunk hasonló törekvésekkel. Például a funkcióígés szerkezeteket nagy számban tartalmazó Gyeribas-z-féle orosz nyelvű szótár (Gyeribas-z 1979: 6) a funkcióigék indikatív jelentését – azok közös számái alapján – az alábbi hét csoportra osztja:

- Azt tenni, amit a főnév megnevez (*подать звонок, подать сигнал, вынести решение, вынести постановление*).
- A főnév által jelölt cselekvésnek alávetni valamit vagy valakit (*наложить запрет, наложить арест, пустить в продажу, пустить в переработку*).

- Elszenvetni a főnév által megnevezett cselekvést (*нести наказание, нести урон*);
- A főnév által jelölt állapotba juttatni valamit vagy valakit (*подвергнуть в уныние, подвергнуть в панику*).
- A főnév által jelölt állapotba kerülni (*впасть в отчаяние, впасть в уныние*).
- A főnév által jelölt állapotból kijuttatni valamit vagy valakit (*вывести из задумчивости, вывести из оцепенения*).
- Elkezdni a főnév által jelölt cselekvést (*войти в привычку, войти в моду, вступить в переговоры, вступить в бой*).

A *The BBI Combinatory Dictionary of English* szótár bevezetője két csoportra tagolja az ún. **kollokációkat** (*collocations*), nevezetesen a grammatikai és a lexikai kollokációk csoportjára (Benson–Benson–Ilson 1986: xxiv). A szótár a lexikai kollokációk hét különböző típusát mutatja be, amelyek közül az első kettő (az L1 és az L2 csoport) tartalmazza a funkcióigés szerkezeteket:

- Az L1 kollokációk igei komponensének a jelentése: „creation and/or activation”
 L1/creation: *come to an agreement, make an impression, compose music, set a record, reach a verdict, inflict a wound*;
 L1/activation: *set an alarm, fly a kite, launch a missile, punch a time clock, spin a top, wind a watch* stb.
- A lexikai kollokációk második (L2) típusát alkotó szerkezetek funkcióigéinek a jelentése: „eradication and/or nullification” (pl. *reject an appeal, break a code, reverse a decision, dispel fear, repeal a law, renege on a promise, ease tension* stb).

A példák jól látható, hogy a szintaktikai szempontból domináns funkcióigék alárendelt szerepet játszanak a szókapcsolat szemantikai struktúrájának a kialakításában. Mindez további bizonyítéka annak, hogy a funkcióigés szerkezetek igei komponensei nem teljes értékű régensek. A régensek ugyanis nemcsak bizonyos számú, meghatározott szintaktikai és morfológiai tulajdonságokkal rendelkező nyelvi egység jelenlétét követelik meg az őket tartalmazó mondatokban, hanem – saját jelentésüknek megfelelően – ezen nyelvi egységeknek szemantikai jellemzőit is determinálják, vagyis a régensek **szemantikai szelekciót**⁵ gyakorolnak a vonzataikra (Komlósy 1992: 334). Ez a szelekció a funkcióige és a főnévi komponens közötti kapcsolatra azonban csak részben vonatkoztatható, mivel az elhomályosult jelentésű

⁵ A régensek jelentése az egyes argumentumpozíciókhoz meghatározott szemantikai korlátozat is társít, mintegy megválogatva ezáltal a vonzatait. A vonzat jelentéskörének korlátozása a régens részéről azért szükséges, hogy szemantikailag jól formált, a valóságban is lehetséges szituációt ábrázoló mondatok jöjjenek létre.

funkcióigék – a főigéktől eltérően – nem rendelkeznek azzal a képességgel, hogy meghatározzák a főnévi komponens inherens szemantikai jegyeit. A funkcióigék mint nem teljes értékű régensek minimális mértékben gyakorolnak szemantikai szelekciót a főnévi komponensre, ezért a szemantikailag teljes értékű, tartalmas igék és a funkcióigék **nem egyenértékű** régensek

Az ige deszemantizációs folyamata és a szemantikai szelekció mértéke között egyenes arányú kapcsolat figyelhető meg. Minél közelebb áll egy ige a teljes deszemantizációhoz, annál kisebb mértékben gyakorol szemantikai szelekciót bővítményeire. Ebből az következik, hogy a minimális szemantikai tartalommal rendelkező funkcióigék különböző lexikai-szemantikai csoportokhoz tartozó főnevek széles skálájával alkotnak szókapcsolatokat: *lépést tesz, vizsgát tesz, esküt tesz, ajánlatot tesz, bizonytságot tesz, igazat tesz, igazságot tesz, szabaddá tesz, kétségessé tesz, kizárttá tesz, valószínűvé tesz, előterjesztést tesz, kivételt tesz, javaslatot tesz, indítványt tesz, magán-indítványt tesz, indokolttá tesz, jelentést tesz, feljelentést tesz, bejelentést tesz, kijelentést tesz, nyilatkozatot tesz, vallomást tesz, tényállításokat tesz, előterjesztést tesz, intézkedést tesz, észrevételt tesz, ígéretet tesz, eleget tesz, különbséget tesz, jogszerűtlenné tesz, bejegyzést tesz* stb. A fenti példák is azt mutatják, hogy a funkcióige indikatív jelentése csupán a deverbális főnév által megnevezett cselekvés végrehajtására utal. Hasonló jelenség figyelhető meg a *foganatosít* (végrehajt, megvalósít) és az *eszközöl* (közreműködésével létrehoz, okoz valamit) funkcióigék esetében is: *kifizetést eszközöl, befizetést eszközöl, módosítást eszközöl, változtatásokat eszközöl, vizsgálatot eszközöl, házkutatást eszközöl* stb., illetve *letartóztatást foganatosít, kényszergyógykezelést foganatosít, eljárási cselekményt foganatosít, kiegészítést foganatosít, bizonyítást foganatosít, intézkedést foganatosít, végrehajtást foganatosít, a lakás kiürítését foganatosítja, meghallgatást foganatosít, elővezetést foganatosít, lefoglalást foganatosít, ellenőrzést foganatosít, rendszabályokat foganatosít, műveleteket foganatosít, kézbesítést foganatosít, megválasztást foganatosít, bizonyításfelvételt foganatosít* stb.

A funkcióigék és a szemantikailag teljes értékű igék között a **fakultatív bővítmények számát** illetően további eltérések mutatkoznak.

A funkcióígés szerkezetekben szereplő nem teljes értékű igei régensek kevesebb fakultatív vonzattal rendelkeznek, mint a tartalmas igék. Például a szemantikailag teljes értékű *hoz* ige vonzatkerete magában foglalja a szubjektum és az objektum számára fenntartott argumentumpozíciókon kívül azokat a szabad helyeket is, amelyeket a cselekvés kiindulópontját és végpontját jelölő fakultatív vonzatok tölthetnek be: *A kisfiú otthonról hozott labdát az iskolába*. Ezzel szemben a deszemantizálódott *hoz* funkcióige vonzatkerete nem tartalmaz olyan argumentumpozíciókat, amelyeket a cselekvés kiindulópontját és végpontját jelölő fakultatív vonzatok foglalhatnak el. Például: *A szenátus döntést hozott*.

1.2. A főnévi komponens mint régens

Az előzőekben megállapítottuk tehát, hogy a főnévi komponens a funkcióige kötelező vonzata. A főnevek azonban nemcsak vonzatként, hanem **régensként** is szerepelhetnek a szókapcsolatokban.

A főnevek régensként való elemzésekor az a kérdés merül fel, hogy a főnévi komponens megőrzi-e a funkcióigés szerkezetben eredeti szemantikai és morfo-szintaktikai tulajdonságait. Pozitív válasz esetén azt kell feltételeznünk, hogy a funkcióigés szerkezetek komponenseként szereplő főnév vonzatkerete megegyezik az adott főnév eredeti vonzatkeretével.

A főnévi vonzatok vizsgálatakor a főnév szemantikai szerkezetéből célszerű kiindulni, minthogy a főnevekhez tartozó argumentumpozíciók tulajdonságai elsődlegesen a főnevek szemantikai szerkezetében gyökereznek. A főnév szemantikai szerkezete azon szemantikai jegyek összessége, amelyek egyrészt kapcsolatot teremtenek az objektív valósággal, minthogy annak elemeire referálnak, másrészt pedig determinálják az adott nyelvi egység szemantikai tulajdonságait és egyéb nyelvi egységekkel való kapcsolódási lehetőségeit. Miután a funkcióigék csupán minimális szelekciós hatást gyakorolnak a főnév szemantikai szerkezetére, a főnév vonzatkeretében található argumentumpozíciók nem változnak meg, vagyis a funkcióigés szerkezetek főnévi komponensei általában megőrzik eredeti argumentumpozícióikat és ezáltal eredeti vonzatkeretüket. Például:

segítség a rászorulóknak - segítséget nyújt a rászorulóknak
anyagi segítség - anyagi segítséget nyújt

Összegezve az elmondottakat, megállapítható, hogy a funkcióigés szerkezetek vonzatstruktúrájának a kialakításához mindkét komponens hozzájárul, ez azonban nem jelenti azt, hogy a funkcióigés szerkezetek vonzatstruktúrája megegyezik a két komponens eredeti vonzatainak az „összegével”.

2. Funkcióigés szerkezetek mint a mondat komplex régensei

A funkcióigék nem teljes értékű régensek, ezért a tartalmas igékkel ellentétben önállóan nem tölthetnek be szintaktikai funkciót a mondatban. A mondat régensének szerepét a funkcióige csak kötelező vonzatával, vagyis a főnévi komponenssel együtt láthatja el. Az ilyen, több szóból álló régenseket **komplex régenseknek** nevezzük (Komlósy 1992).

A funkcióigés szerkezetekről mint komplex régensekről mindaz elmondható, ami általában a régenseket jellemzi. A funkcióigés szerkezetek üres helyeket nyitnak maguk körül, amelyeket a szerkezet kötelező, illetve fakultatív vonzatai foglalnak el, kialakítva ezáltal a funkcióigés szerkezet von-

zatkeretét. A vonzatkeret kialakításában a funkcióiige és a főnévi komponens egyaránt részt vállal, azonban a funkcióiígés szerkezetek vonzatkerete általában több olyan bővítményt tartalmaz, amelynek mind szintaktikai, mind szemantikai jegyeit a főnévi komponens határozza meg.

Vegyük példaként a funkcióiígés szerkezetek legáltalánosabb fakultatív vonzatát, a melléknevet. A szavak összekapcsolhatóságát – sok egyéb tényező mellett – a szavak morfológiai hovatartozása, szófaja határozza meg. „A főnév tipikus bővítménye a **szabad bővítmény**, hiszen valaminek a minősége, száma, birtokosa általában nem szükségszerű tartozéka a főnév jelentésének” (Magyar Grammatika 2000: 135). A szakirodalom szerint a főnevek bővítményei a **jelzők** és a **határozók** köréből kerülnek ki. Mindebből az következik, hogy a cselekvés pontos jellemzésének eszközei és lehetőségei eltérőek a funkcióiígés szerkezetek és a velük szinonim igék esetében. A funkcióiígés szerkezetek lényeges sajátossága és egyben jelentős előnye az igékkel szemben, hogy a főnévi komponens jelenléte lehetővé teszi egy vagy akár több jelző használatát, s ezáltal a tartalom differenciáltan pontos jellemzését és meghatározását: a funkcióiígés szerkezetekben az objektum különválik magától a cselekvéstől, ami lehetővé teszi az objektum jelzők segítségével történő bővítését:

intézkedés → megfelelő intézkedés → megfelelő intézkedést foganatosít,

intézkedések → nemzetközi bűnüldözési intézkedések → nemzetközi bűnüldözési intézkedéseket foganatosít,

vallomás → hamis vallomás → hamis vallomást tesz,

bejegyzés → hamis bejegyzés → hamis bejegyzést tesz,

nyilatkozat → perorvosi nyilatkozat → perorvosi nyilatkozatot tesz.

3. Az egyszerű és a komplex régensek vonzatstruktúrái

Az alábbiakban az egymással szinonim egyszerű és komplex régensek vonzatstruktúráit hasonlítjuk össze. Az egyszerű igei régensek és a komplex régensek szerepét betöltő funkcióiígés szerkezetek vonzatstruktúráiban hasonlóságok és eltérések egyaránt fellelhetők.

Szinonim nyelvi elemek vizsgálatáról lévén szó, a hasonlóságok a **szemantikai reprezentáció** területén a legszembetűnőbbek. Mivel a funkcióiígés szerkezetek főnévi komponense általában olyan deverbális főnév, amely eredetét tekintve a funkcióiígés szerkezettel szinonim igével áll kapcsolatban (pl. *döntés* – *dönt*, *segítség* – *segít*), a funkcióiígés szerkezet főnévi komponensének és a funkcióiígés szerkezettel szinonim igének a szemantikai szerkezete sok azonos szémát tartalmaz. A nagyszámban jelenlevő azonos szémák hatással vannak a régensek által gyakorolt szemantikai szelek-

ciós folyamatokra, vagyis az egyes argumentumpozíciókhoz társított szemantikai korlátokra. Ezen korlátozások nagyrészt megegyeznek, amit az egyszerű igei és a komplex régensek mellett fellépő azonos szemantikai argumentumok bizonyítanak:

hat az emberekre, a fejlődésre, a nézeteire, a minőségre, az eseményekre stb.

hatást gyakorol az emberekre, a fejlődésre, a nézeteire, a minőségre, az eseményekre stb.

Az ige és a szinonim funkcióigés szerkezetek vonzatstruktúráiban szereplő vonzatok morfológiai kifejezése lehet azonos vagy eltérő. A következő példákban az ige és a funkcióigés szerkezet szemantikai argumentuma és annak kifejezése megegyezik:

*A bíróság gondos vizsgálat alapján **hoz döntést arról, hogy ...***

*A bíróság gondos vizsgálat alapján **dönt arról, hogy ...***

*Gondatlanságból elkövetett emberölés esetén az átlagot meghaladó fokú tudatos gondatlanság **szigorú szabadságvesztés kiszabását teszi indokolttá.***

*Gondatlanságból elkövetett emberölés esetén az átlagot meghaladó fokú tudatos gondatlanság **szigorú szabadságvesztés kiszabását indokolja.***

Tipikus jelenségnek mondható, hogy a funkcióigés szerkezetek nem ugyanolyan esetet adnak vonzataiknak, mint a szinonim egyszerű régensek. Ilyenkor az eltérő szintaktikai reprezentáció miatt a megegyező argumentumpozíciókat eltérő morfológiai tulajdonságokkal rendelkező vonzatok töltik be:

bejelentést tesz a bűncselekményről

bejelenti a bűncselekményt

*A Btk. 99. §-ának (1) bekezdése **nem tesz különbséget** végrehajtandó és felfüggesztett szabadságvesztés között ...*

*A Btk. 99. §-ának (1) bekezdése **nem különbözteti meg** a végrehajtandó és felfüggesztett szabadságvesztést...*

Az egymással szinonim viszonyban álló egyszerű és komplex régensek vonzatkeretei egyaránt tartalmaznak betöltendő és betölthető üres helyeket. Különbségek tapasztalhatók azonban abban a tekintetben, hogy egy adott argumentumpozíció az igei régens vonzatkeretében **kötelezően betöltendő**, míg a szinonim funkcióigés szerkezet vonzatkeretéből e pozíció akár **hiányozhat** is, avagy betöltése **fakultatív** lehet:

meghallgatást foganatosít – meghallgat + kit?

elővezetést foganatosít – elővezet + kit?

lefoglalást foganatosít – lefoglal + mit?

ellenőrzést foganatosít – ellenőriz + kit?, mit?

Az elmondottak alapján a funkcióigés szerkezetek és a szinonim igék vonzatkeretére vonatkozó törvényszerűségek a következőkben összegezhetők:

A funkcióigés szerkezetek redukálják a szinonim igék kötelező vonzatnak számát, illetve bizonyos funkcióigés szerkezetek vonzatkeretei egyáltalán nem tartalmazzák azokat az argumentumpozíciókat, amelyek betöltése a funkcióigés szerkezettel szinonim igei régens esetében kötelező (pl. *emberölést elkövet – megöl + kit?*). Ezáltal lehetővé válik, hogy a figyelem – például az objektum megnevezésének a hiányában – kizárólagosan a cselekvésre összpontosuljon. Ennek – többek között – az a magyarázata, hogy a funkcióigék vonzatkeretében az objektum számára nyitott argumentumpozíciót minden esetben a főnévi komponens foglalja el, ezért a funkcióigés szerkezet lehetővé teszi a tartalom adekvát rögzítését, anélkül, hogy megnevezné annak tárgyát. Például az *emberölés* főnév mint az *elkovet* nem teljes értékű régens vonzata elfoglalja az objektum számára nyitott argumentumpozíciót. Ezzel eleget tesz a théta kritérium követelményének, hiszen a funkcióige szemantikai struktúrája által determinált théta szerepet egy arra alkalmas referenciális nyelvi egység kapta meg. Ezzel szemben a szinonim *megöl* ige szemantikai reprezentációja két kötelezően betöltendő üres helyet tartalmaz (ki?, kit?), ezért ez az ige csak abban az esetben alkot grammatikailag helyes szerkezetet, ha a mondatban mindkét kötelező vonzata szerepel, vagyis a szubjektumon kívül az objektumot, az elkövetőn kívül a sértettet is meg tudjuk nevezni.

Tipikus jelenségnek számít továbbá, hogy az igei régens kötelező vonzatát a szinonim funkcióigés szerkezet vonzatkeretében fakultatív vonzat váltja föl (pl. *kihallgat + kit? – kihallgatást foganatosít – a tanú kihallgatását foganatosítja*). Ennek ellenére a funkcióigés szerkezetek vonzatkerete – azáltal, hogy kialakításában a funkcióige és a főnévi komponens is részt vállal – mégis több, elsősorban fakultatívan betölthető argumentum pozíciót tartalmaz (pl. melléznevek), mint a funkcióigés szerkezettel szinonim ige vonzatkerete. Következésképpen a funkcióigés szerkezetek vonzatstruktúráját két, látszólag egymással ellentétes tulajdonság jellemzi. Egyrészt a funkcióigés szerkezetek redukálják a szinonim igék vonzatstruktúráját, illetve az igék kötelező vonzatát a szinonim funkcióigés szerkezetekben fakultatív vonzat váltja fel. Másrészt azonban a funkcióigés szerkezetek esetében egy összetettebb, két komponens által kialakított vonzatstruktúrával állunk szemben, amely több fakultatív vonzat számára tartalmaz üres helyet, mint a szinonim ige vonzatstruktúrája. Végeredményben mindez a vonzatok számának növekedését, vagyis a tartalom differenciáltabb megfogalmazásának a lehetőségét eredményezi. A funkcióigés szerkezetek tehát általában pontosabb és egyértelműbb információt közölnek egy adott valóságtartalomról, mint a velük szinonim igék.

A funkcióigék mintegy **monoszemizálják** a főnévi komponenst és ezáltal az egész funkcióigés szerkezetet. Például a *dönt* ige (*álló vagy függőleges helyzetéből lefelé vagy a földre dőlni készlet, döntéssel szaporít, borít, önt, fő érvként szerepel, végső megoldást hoz* stb.), illetve a *döntés* főnév (*az a cselekvés, hogy valakit, valamit valahová döntenek, az a szaporítási művelet, hogy a szőlőtőkét elfektetve betemetik, és így több új tő hajt belőle* stb.) egyaránt többjelentésűek, a megfelelő funkcióigés szerkezet ellenben nem poliszém, ezért szituáció és szövegkörnyezet nélkül is egyértelmű: *döntést hoz*.

Összegezés

Mint láttuk, a nyelvhelyességgel foglalkozó szakirodalom a funkcióigés szerkezetek kerülésére buzdít, hiszen amit egy szóval megmondhatunk, arra fölösleges két szót szánnunk. Sem nyelvi, sem logikai szempontok nem támasztják alá, hogy a rövidebb, szintetikus kifejezési mód helyett terjedősebb, analitikus formákat használjunk. Ugyanakkor a komplex régensek vonzatkeretének sajátosságai, valamint a funkcióigés szerkezetek és a szinonim tartalmazó igék vonzatstruktúrájában fellelhető különbségek sok esetben indokoltá teszik a funkcióigés szerkezetek használatát. Legtöbbször természetesen adott a választás lehetősége, és ilyenkor a nyelvhasználó egyéni megítélése és nyelvérzéke a döntő, hiszen ezek alapján választ a funkcióigés szerkezet és a szinonim ige között (pl. *különbséget tesz – megkülönböztet, tanácsot ad – tanácsol, fogadást köt – fogad* stb.). A mindennapi kommunikációban azonban gyakran előfordulnak olyan beszédhelyzetek is, amikor a választás nyelvi és pragmatikai következményekkel jár. Az igék vonzatkerete ugyanis általában több kötelezően betöltendő argumentumpozíciót tartalmaz, ezért a gondolat általános tartalmát hordozó funkcióigés szerkezetek csak az egyedi esetre jellemző információk birtokában helyettesíthetők a megfelelő szinonim igével. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az ige mellett meghatározott théta-szereppel ellátott vonzata is szerepel (pl. *bejegyzést tett – bejegyzett + valamit*). Ellenkező esetben az ige nem minden théta-szerepet tud kiosztani a megfelelő vonzatoknak, így az egyik argumentumpozíciója kitöltetlen marad (hiszen nem tudjuk vagy nem akarjuk megmondani, hogy mi kerül bejegyzésre), s ezáltal a mondat aggrammatikussá válik.

Egy további következmény a funkcióigés szerkezetek főnévi komponensének tipikus bővítményével, a jelzővel kapcsolatos, amely nem mindig alakítható át az ige határozói bővítményévé (pl. *perorvosi nyilatkozatot tesz*).

Végül számolnunk kell az olyan funkcióigés szerkezetekkel is, amelyek egyáltalán nem helyettesíthetők igei lexémával (pl. *házkutatást foganasít*

– *házkutat), mivel a funkcióigés szerkezet az adott gondolat egyetlen lehetséges kifejezési formája.

Irodalom

- Brassai S. 1860. A magyar mondat. I. Értekezés. Általános elvek. *Magyar Akadémiai Értesítő* I: 279–399.
- Benson, M., Benson E., Ilson, R. 1986. *The BBI Combinatory Dictionary of English. A Guide to Word Combinations*. Amsterdam/Philadelphia.
- Gyeribas, V. M. 1979.: Дерibas, В. М. Устойчивые глагольно – именные словосочетания русского языка. Словарь-справочник. Москва.
- Juhász J. 1980. A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In: Rácz, E. – Szathmári, I. (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest. 79–97.
- Károly S. 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest.
- Keszler B. 1992. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Kozocsa S. G. – Laczkó K. (szerk.) *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest. 13–139.
- Keszler B. 1994. A mai magyar nyelv szófaji rendszere. In: Faluvégi K. – Keszler B. – Laczkó K. (szerk.) *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Budapest.
- Komlósy A. 1992. Régensek és vonzatok. In: Kiefer F. (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan*. Budapest.
- Magyar grammatika* 2000. Keszler B. (szerk.) Budapest.
- Mordvilko, A. P. 1964.: Мордвилко, А. П. *Очерки по русской фразеологии. Именные и глагольные фразеологические обороты*. Москва.
- O. Nagy G. 1968. Az ige a frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelvőr* 92: 204–209.
- NyK 1985. Grétsy L.–Kovalovszky M. (szerk.) *Nyelvművelő kézikönyv II*. Budapest.
- Parlagi F. 1907. Medice, cura te ipsum! *Magyar Nyelvőr* 36: 314–316.
- Pléh Cs. – Ackermann F. – Komlósy A. 1995. Az igemódosítók pszicholingvisztikájáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 18: 165–191.
- Prohászka J. 1956. Az ige körülírása sokszor fölösleges szószaporítással. *Magyar Nyelvőr* 80: 185–193.
- Simonyi Zs. 1915. Német nyelvhibák a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 44: 436–437.
- Tesnière, L. 1988. Теньер, Л. *Основы структурного синтаксиса*. Москва.
- Zimányi Á. 2006. Analitikus szerkezetek – funkcióigés formák. In: Dróth J. (szerk.) *Szaknyelv és szakfordítás. Tanulmányok a szakfordítás és a fordítóképzés aktuális kutatási témáiról*. Gödöllő Szent István Egyetem
- Zsilinszky É. 1996. Állandó szókapcsolatok a XVII. századi jogi szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 120: 92–96.

Attitűd, értékítélet, minősítés: az érték szempont érvényesülése a nyelvi-nyelvhasználati reflexiókban

1. A dolgozat címében megjelölt fogalmak mindegyike olyan szemléletet mutat, amely a nyelvhasználatot mint társas cselekvéstípust értelmezi, vagyis kiindulópontnak tekinti, hogy a beszélők, beszélőközösségek és a nyelvközösség érték szempontokat érvényesítenek a nyelvi gyakorlatban és a nyelvről, nyelvhasználatról való gondolkodásban egyaránt. Ezeket az érték szempontokat ezért szükséges figyelembe venni egyrészt a beszélőközösség nyelvhasználati szokásainak leírásában, másrészt pedig a tudományos eredmények felhasználása, a közösség számára való közvetítése során is.

Érték szempontok a nyelv és a nyelvhasználat tudományos leírásában is szükségképpen érvényesülnek: érték választást tükrözhet a már vizsgálandó jelenségek kiválasztása, kategorizálásuk és értelmezésük is. Még a formális nyelvelméletek is visznek be rejtetten érték szempontot a nyelvleírásba, azáltal, hogy a sztenderd változat nyelvtanát írják le egy-egy nyelv nyelvtanaként (Tolcsvai Nagy 2004a: 2). A nyelvhasználat leírásában a tudományosság kritériuma nem az érték mentesség, hanem éppen az értékelésben érvényesített szempontok láthatóvá tétele lehet.

1.1. Az attitűd olyan kognitív reprezentáció, amely összegzi az egyén értékeléseit egy adott személlyel, csoporttal, dologgal vagy tettel kapcsolatban, vagyis értékelő viszonyulást tartalmazó tartós beállítódás. A nyelvi attitűd ennek megfelelően a nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, egyes nyelvi jelenségekkel és azok használóival kapcsolatos tartós, értékelő mozzanatot tartalmazó beállítódás.

Az attitűd régóta a szociálpszichológia alapfogalmának számít (vö. Allport 1979), a társadalomtudományok kognitív fordulata pedig a vélekedések egyéni kognitív rendszerének leírása révén újabb teret nyitott az attitűdök vizsgálatának. A nyelvi attitűd kutatását pedig a népi nyelvészet, vagyis a nyelvről alkotott hétköznapi elképzelések vizsgálata, és a részben ennek nyomán, részben a tudatos nyelvelsajátítás módszerére épülve kialakuló nyelvitudatosság-vizsgálatok helyezték újra előtérbe.

Az attitűd fogalmának értelmezései két fő irányvonalba rendezhetők: alapvetően mentalista és behaviorista megközelítésmódok különíthetők el (Fasold 1984: 147). A behaviorista felfogás szerint az attitűd mint egyes társas helyzetekre adott válasz, viselkedés értelmezhető, nem bontható ösz-

szetevőkre, és tanulmányozása a viselkedés megfigyelése és a tapasztalatok értelmezése révén képzelhető el (Agheysi–Fishman 1970: 137–157).

A mentalista nézőpont szerint viszont az attitűd olyan belső készenléti állapotként fogható fel, amely mintegy hidat képez a vélemény és a viselkedés között. E felfogás szerint az attitűd nem figyelhető meg közvetlenül, csak következtetni lehet rá az egyének különböző szóbeli, viselkedésbeli és érzelmi reakciói alapján. Ez az értelmezés az attitűdöt három összetevőre bontja: a kognitív komponensre, amely azokat a nézeteket foglalja magába, amelyeket az attitűd tárgyáról vallunk; az affektív komponensre, amely az attitűdtárgy iránti érzelmeket fogja össze; illetve a viselkedéses komponensre, amely az attitűdtárgy iránti cselekvési tendenciákat jelenti. A három összetevő az egyén gondolatainak, cselekvéseinek és érzelmeinek egységére utal, azonban a kimutatható nyelvi attitűdből nem mindig lehet előre megjósolni a nyelvi viselkedést, mert abban az is szerepet kap, ahogy beszélő a beszédpartner vagy a hallgatóság feltételezett nyelvi elvárásaihoz is igyekszik igazodni.

A nyelvi attitűdök magyarázata társadalmi eredetű, a vélekedéseknek nincs nyelvészeti megalapozottságuk; kutatásuk széles körű társadalmi összefüggésrendszerük miatt vált igen meghatározó területté a nyelvhasználat szociálpszichológiai indíttatású vizsgálatában.

A nyelvi attitűd vizsgálata több szempontból is lényeges lehet, Fasold szerint (1984: 148) a nyelvi attitűdök általában összefüggenek az egyes nyelvek és nyelvváltozatok beszélőivel kapcsolatos attitűdökkel, hatással vannak a nyelvi változásokra, befolyásolhatják, hogy hogyan viszonyulnak a tanárok a tanulókhöz, hatással lehetnek az idegen nyelvek tanulására, sőt még a nyelvváltozatok kölcsönös érthetőségére is.

1.2. A nyelvi értékítéletek az attitűdökben gyökereznek, azok viselkedéses komponense révén nyilvánulnak meg. A nyelvi értékítéletet fogalmának létezik egy szűkebb értelmezése, amely szerint: „Nyelvi értékítéletnek azt nevezzük, amikor valamely forma vagy formák használata alapján magáról a nyelvet használó emberről, személyiségről gondolunk, feltételezünk, állítunk valamit” (Kiss 1995: 145), emellett azonban elképzelhetőnek tartok egy tágabb értelmezést is, hiszen a nyelvi jelenségek bármilyen értékelése a társas viszonyrendszerhez kapcsol, mivel a nyelvi jelenségeknek nincsen önálló, a társas viszonyrendszertől független értékük. Ebben az értelemben pedig nyelvi értékítéletnek tekinthető bármely, nyelvekre, nyelvváltozatokra, nyelvi jelenségekre, nyelvhasználati sajátosságokra vonatkozó kifejtett vagy kifejtetlen érték- és minőségutalajdonítás. Ide sorolhatók tehát olyan esztétikai kategóriák, mint a *szép* vagy a *csúnya*, a gyakorlat szempontjából minősítő *hasznos* vagy *káros*, de a mérhetővé tehető *ritka* vagy *gyakori*, és az empirikusan igazolható *régi–új* stb. értékelések is.

Az értékítélet minősítéssé válhat akkor, ha viszonylagos állandóságot mutat, és közösségi jellegű, vagyis a beszélőközösség kisebb-nagyobb csoportjaiban elterjedtnek tekinthető. A közösségi minősítés idézi elő egyes nyelvi jelenségek presztízsértékét és a stigmatizáltságát is.

1.3. A nyelvi képességen túl a nyelvi tevékenységre kívülről való rálátás képessége, vagyis a nyelvi reflexió képessége is általános sajátosság. A nyelvi-nyelvhasználati reflexió terminusként való használatának nincsen hagyománya, olyan termékeny fogalomnak tűnik azonban, amely segíthet az egyéni és közösségi vélekedések összefüggéseinek modellezésében.

Nyelvi-nyelvhasználati reflexiónak tekinthető bármely a nyelvhasználatra vonatkozó, azzal kapcsolatos metatevékenység. A reflexió művelete az egyén, a kisebb beszélőközösségek, a tágabb kulturális, nyelvi közösség, sőt a tudományosság szintjén is érvényesülhet. A nyelvi-nyelvhasználati reflexió fogalma tehát az egyéni szinttől a közösségiig értelmezhető: vagyis a beszédpartner vagy saját magunk korrigálásától egészen a sztenderd változat kialakításáig, amely közösségalkotó reflexív tevékenységként fogható föl, illetve a nyelvi reflexió mikéntje jelenik meg abban is, hogy milyen ismeretanyagot lát egy közösség átadandónak a nyelvről, sőt sajátos reflektív tevékenység a nyelv tudományos leírása is. Tolcsvai Nagy Gábor hasonló jelentésben használja a reflexió fogalmát, elsősorban annak közösségi szintjéről szólva, amikor a közösség és a nyelv viszonyát értelmezve azt mondja, hogy „a közösségek általában reflektálnak saját nyelvükre” (2004b: 13)

Értelmezésem szerint a nyelvhasználati reflexió egyéni és közösségi szintjei nem mindig működnek egységben (pl. a tudományos reflexió és a közösségileg hagyományozódó tudás teljesen elszakadhat egymástól), viszont hatnak egymásra az egyes szintek működései, és az egymásra hatás lehetőségére épül minden a nyelvhasználatot befolyásolni szándékozó tevékenység is.

1.4. A nyelvi attitűdök, értékítéletek és a reflektáltság, a nyelvi tudatosság között sajátos kapcsolat van. Az elsőként elsajátított nyelvváltozatban való otthonosság érzetéhez a viszonyulás reflexió nélkülisége is hozzájárul, sőt feltételezhetjük annak az összefüggésnek az érvényesülését is, mely szerint bármely viselkedésre való reflexió csökkentheti magának a viselkedésnek a természetességét. A nyelvi viselkedésre vonatkoztatva azonban elképzelhetőnek tartok egy olyan összefüggést is, hogy a tudatosság, a reflexió növelése pozitív hatással lehet a különböző nyelvváltozatok iránti attitűdökre. A reflexió igényét ugyanis alapvetően a különbségekkel, a más értékekkel való szembesülés váltja ki, és mivel nincs egyváltozatú beszélő, a reflexió szükségszerűnek tűnik. Sőt az egy nyelvváltozaton belüli stílusváltozatokat is éppen a beszédre fordított figyelem eltérő mértéke, vagyis a reflektáltság foka határozza meg.

Feltételezésem szerint tehát a nyelvi változatossággal, a saját nyelvváltozatunktól való eltérések lehetőségével szükségszerűen szembesülve a reflexió hiánya már nem egyszerűen a saját nyelvváltozatban való otthonosságot erősíti, hanem értékzavart termet; a tudatosság, a reflexió erősítése viszont a saját nyelvváltozathoz való pozitív viszonyulást is eredményezheti.

Egy Cipruson, bidialektális környezetben végzett vizsgálat eredményei, amely egy nyelvi tudatosságot erősítő program hatásait mérte fel 11 évesek körében, azt igazolják, hogy a saját nyelvváltozat sztenderdtől való különbségeinek tudatosítása egyrészt a sztenderd beszédprodukció javulását, másrészt pedig a saját nyelvváltozatra irányuló attitűd erőteljes pozitív irányú módosulását eredményezte (Yiakoumetti–Evans–Esch 2005: 254–260). Ez a pusztán 3 hónapos nyelvtudatosság-fejlesztő program számomra egyértelműen jelzi a reflektáltság és az attitűd összefüggéseit.

2. A nyelvekkel, nyelvváltozatokkal, nyelvi jelenségekkel és a konkrét nyelvhasználattal kapcsolatos attitűdök nemzetközi vizsgálatai nyomán a magyar szociolingvisztikában is megjelentek hasonló törekvések elsőként a kétnyelvű közösségekben használt nyelvek presztízsének, majd a regionális nyelvváltozatok megítélésének, és ezzel összefüggésben a sztenderdhez való viszony feltérképezésére is (Imre 1963; Göncz 1985; P. Lakatos–T. Károlyi 1996; Kiss J. 1998; Sándor K.–Langman–Pléh 1998; Fodor–Huszár 1998; Czibere 2000; Veress 2000, Sándor A. 2001, Okamoto 2002, Sándor K. 2004).

A regionális nyelvváltozatokhoz való viszonyulás vizsgálatában viszonyítási pontként mindig szerepet kap a köznyelvvél kapcsolatos beállítódás értékelése is, sőt az eredmények azt is egyértelműen jelzik, hogy a köznyelv pozitív megítélésű, még a nyelvjárást megtartani igyekvő attitűd esetén is presztízsértéke van. A nyelvi normához, a nyelvhasználat szabályozottságához való viszony azonban eddig nem került a kutatások fókuszába.

2.1. A nyelvhasználat szabályozottságához való viszony vizsgálata segíthet annak megértésében, hogy milyen közösségi értékítéletek működnek a nyelvhasználattal kapcsolatban, illetve annak megismerésében is, hogy hogyan függenek össze, hogyan hatnak egymásra a nyelvi reflexió különböző szintjei. E viszonyulás lehetséges változatainak feltárására a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályán a kodifikált nyelvi normával kapcsolatos attitűdvizsgálatba kezdtünk. A kodifikált nyelvváltozathoz való viszonyulás tekintetében véleményem szerint mindenképpen létező, működő, legfeljebb korábban nem tudatosult, nem reflektált attitűdökről van szó, amelyeket a vizsgálat pusztán felszínre hoz, kifejtette tesz.

A kutatás kiindulási hipotézisének számított, hogy a köznyelvi, kodifikált nyelvváltozatot a közléstípusok többségében preferáló attitűd csoportnormaként működik a magyar beszélőközösségben. Ezt az attitűdöt a nyelvi szocializáció során sajátítjuk el, ezért kutatásunk az ehhez a folyamathoz, az

elsajátíttatás szervezett formáihoz való viszonyulás vizsgálatát is céljául tűzte ki.

Kutatásunkban a direkt módszerek alkalmazását választottuk: a kérdőíves felmérést és az interjúkészítést. Ennek oka a vizsgálat tárgyában rejlett: a szabályozottságnak, illetve az elsajátítás folyamatának értékelése során ugyanis az adatközlők tapasztalatainak, élményeinek, hiedelmeinek felidéz- tetésére van szükség, amiről azt feltételeztük, hogy a direkt rákérdezéses technikákkal valósítható meg leginkább. A vizsgálat módszereinek kidolgo- zását nehezítette azonban az, hogy az attitűdvizsgálatok során az adatközlők sokszor adnak tudatosan vagy akár öntudatlanul is társadalmilag kívánatos válaszokat (vö. Baker 1988: 117), a kodifikált nyelvváltozat pedig különö- sen olyan jelenség, amely egyértelmű társadalmi elismertsége miatt előidé- zheti ezeket a befolyásolt válaszokat.

A kérdőívek kérdései közül azoknak az eredményeit emelem ki a nyelvi- nyelvhasználati reflexió működésének illusztrálására, amelyek a reflektált nyelvhasználatra, illetve egyes értékítéletekre kérdeztek rá.

Az adatfelvétel elsősorban tanár szakos főiskolások és egyetemisták kö- zött folyt, és bár az ő vélekedéseik nem reprezentálják a magyar beszélőkö- zösséget, megítélésem szerint a tőlük a kapott adatok a nyelvi reflexió szint- jeit tekintve éppen azért relevánsak, mert az iskola és a pedagógus a közös- ségi értékek közvetítőjeként jelenhet meg. A kutatás adataiból 100 nem magyar szakos, illetve 20 magyar szakos főiskolai hallgató által kitöltött kérdőív eredményeit mutatom be.

2.2. A reflektált nyelvi helyzetek, a nyelvi reflexió egyéni szintjének fel- tárására szántuk azokat a kérdéseket, amelyek arra kérdeztek rá, hogy érte a bírálat a nyelvhasználatuk miatt az adatközlőket, illetve kerültek-e miatta kényelmetlen, ellentmondásos helyzetbe.

3. *Érte-e valaha nyelvhasználatá miatt bármilyen helyzetben negatív meg- különböztetés, kritika, bírálat?*

- a) *Igen.*
- b) *Nem.*

4. *Ha igen, próbálja meg felidézni ezeket az eseteket!*

5. *Fordult-e elő valaha Önnel valamilyen félreértés a nyelvhasználatá mi- att?*

- a) *Igen.*
- b) *Nem.*

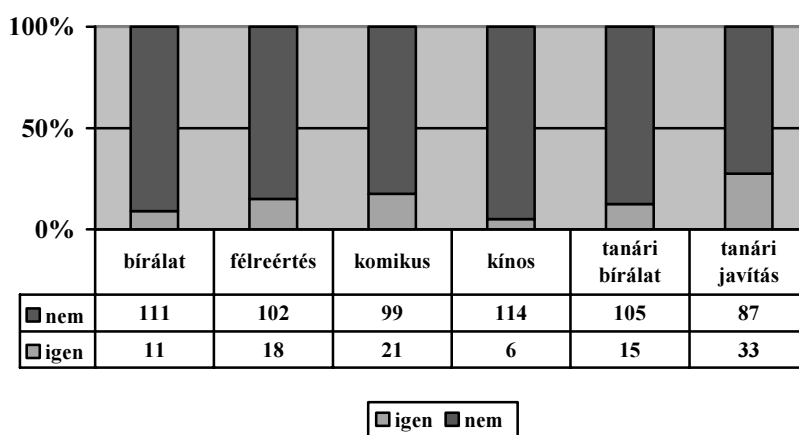
6. *Ha igen, próbálja meg felidézni ezeket az eseteket!*

7. *Került-e valaha vicces, komikus helyzetbe a nyelvhasználatá miatt?*

- a) *Igen.*
- b) *Nem.*

8. *Ha igen, próbálja meg felidézni ezeket az eseteket!*
9. *Került-e valaha kínos vagy nevetséges helyzetbe a nyelvhasználat miatt?*
 a) *Igen.*
 b) *Nem.*
10. *Ha igen, próbálja meg felidézni ezeket az eseteket!*
11. *Iskolai tanulmányai során minősítették-e tanárai negatívan a nyelvhasználatát?*
 a) *Igen.*
 b) *Nem.*
12. *Ha igen, próbálja meg felidézni ezeket az eseteket!*
13. *Iskolai tanulmányai során javították-e ki tanárai bármilyen helyzetben az Ön beszédét?*
 a) *Igen.*
 b) *Nem.*
14. *Ha igen, milyen nyelvhasználati sajátosságokat javítottak? Több választ is megjelölhet!*
Ha tud, írjon példákat is!
 a) *szóhasználatot: .....*
 b) *kiejtést: .....*
 c) *fogalmazásmódot, stílust: .....*
 d) *ragozást: .....*
 e) *egyebet: .....*

A százhusz adatközlőtől a bírálatra 9,1%, a félreértésre 15%, a vicces, komikus helyzetre 17,5%, a kínos helyzetre 5%, a tanári bírálatra 12,5%, a tanári javításra pedig 27,5% volt az igenlő válaszok aránya.

Ezeknek a viszonylag alacsony arányoknak a kontrollként készített interjúk részeredményeinek tükrében több magyarázata is elképzelhető. Az egyik az a helyzet, hogy a kellemetlen emlékek felidézése lélektanilag nem volt jó indítása a kérdőívnek, holott a valós élmények felidézésének igényével szerkesztettünk ilyen, beszélgetőnek szánt kérdéseket. A kellemetlen élményekhez való viszonyulásnak ezt a mozzanatát az egyik interjúban a kínos helyzetekkel kapcsolatos kommentárja is jelzi: *Hál' Istennek ilyen sem történt!* Az iskolai élményekkel kapcsolatban pedig azt feltételezhetjük, hogy sokakban azért nem marad meg negatív emlékként a tanári javítás, mert tipikusnak tekinthető az az attitűd, amely szerint ez az iskolában az effajta javítás természetes, az iskolának ez a dolga:

„Nem, nem, illetve esetenként előfordult, hogy javítottak, de ez természetes, hiszen minden hasonló korú tanulóknak javítottak a beszédén a tanárai, kellett is, hogy javítsanak”;

„Hát szinte minden nyelvhasználati szabály nehézséget okoz addig, amíg meg nem tanulják. Azért van az iskola, hogy megtanítsa őket”.

Az interjúk és a kérdőívek anyaga egyértelmű bizonyítékot szolgáltat arra is, hogy egymás nyelvhasználatának kijavítása, illetve ezen belül is a tekintélyszemélytől, így a tanártól érkező reflexiók fontos szerepet kapnak a nyelvi tévhitek kollektív örökítődéseiben. Egy másodéves, magyar szakos főiskolai hallgató így fogalmazott: *„Mikor általános iskolába jártam, sokszor javította ki a beszédemet vagy fogalmazásomat a tanár, s volt olyan mondata, amit legalább ezerszer elismételt, s így jegyeztem meg. Nálunk nagyon gyakori volt az a javító mondat, hogy »Nincs de viszont, vagy de vagy viszont«. Illetve arra is sokszor lettünk figyelmeztetve, hogy hát-tal nem kezdünk mondatot. Ez a két »törvény« azóta is elevenen él bennem, s megszegésükre sosem vetemednék.”*

A mulatságos, félreértést okozó helyzetek hátterében a leírt esetek többségében a használt nyelvi változat reflektálatlansága áll, a felidézett történetekben költözések, táborozások, illetve a felsőoktatásba kerülés szituációi fordulnak elő, ugyanis az adatközlők ezekben a helyzetekben kerültek intenzív kapcsolatba más nyelvi háttérből származókkal, ilyen helyzetekben vált reflektálttá ezáltal a saját nyelvhasználatuk.

2.3. A nyelvi attitűdöt vizsgáló kérdőív anyagából az egyéni nyelvi értékítéletek működését a következő kérdések mutatják a legerőteljesebben:

21. *Véleménye szerint milyen jellemzői vannak a helyes magyar nyelvhasználatnak?*
22. *Véleménye szerint milyen jellemzői vannak a helytelen magyar nyelvhasználatnak?*
27. *Ha nagyon helyesen akar beszélni, akkor mire figyel különösen? Mit kerül, és mit igyekszik követni?*
28. *Vannak-e olyan nyelvhasználati jelenségek, amelyek zavarják mások beszédében, írásában?*
  - a) *Vannak.*
  - b) *Nincsenek.*
29. *Ha vannak, próbálja meg felidézni, hogy melyek ezek a zavaró nyelvhasználati sajátosságok!*
30. *Próbálja megindokolni, hogy miért zavarják ezek a nyelvhasználati jelenségek!*

A helyes és helytelen nyelvhasználatban megfogalmazott állítások látványosan mutatnak egy olyan szemléletet – összhangban a népi nyelvészeti kutatások egyéb eredményeivel – mely szerint a helyes nyelvhasználat a nyelvhasználóktól függetlenül leírható, megragadható, olyan valami, ami szemben állhat a beszélők saját természetes nyelvhasználatával:

„A helyes magyar beszéd szabályait kevesen ismerik”;

„Az iskolásoknak nehéz a magyar nyelv szabályait megtanulni, ezért egy részüket nem is érdekli, és úgy beszélnek, ahogy otthon hallják”;

„Ha helyesen próbálok beszélni, követem a nagykönyvben leírtakat”.

2.3.1. A helyes nyelvhasználatra vonatkozó megállapítások (21. kérdés) általános sajátosságokat foglalnak össze a nyelvhasználat minden szintjéről. Ezeket a jellemzőket az adatközlők megfogalmazásában, előfordulási gyakoriságuk sorrendjében mutatom be:

- nyelvtani szabályok használata / helyes alkalmazása,
- kerek egész mondatok használata / szép kerek mondatokban kérdezni és válaszolni,
- megfelelő szókincs/ nagy szókincs/ szinonimák használata / a helyzetnek megfelelő szóhasználat / szóismétlés nélküli,
- helyes ragozás,
- hangos, artikulált beszéd, kiejtés / jó artikuláció / helyes artikulálás / nyitott szájjal való beszéd,

- helyes hangsúlyozás,
- egyszerűség, érthetőség / érthető, jól megfogalmazott, tartalmas és egyben egyszerű kifejezések használata, egyszerű, érthetően megfogalmazott mondatok,
- helyes szórend,
- jól megszerkesztett mondatok / a mondatok szerkesztése logikus.

A helyes nyelvhasználatról alkotott képzetek nem kifejtik, inkább csak felbontják, a nyelvhasználat egyes szintjeire vetítik a helyesség kritériumát, ezzel is azt mutatva, hogy a nyelvről alkotott köznapi tudásunkat mennyire áthatják az idealisztikus nyelvről alkotott elképzelések.

A nyelvi értékítéletek érvényesülését jelzi, hogy a 120 adatközlőből mindössze 6-an adtak olyan választ, hogy őket nem zavarja semmi, és még 3-an olyat, hogy mások nyelvhasználata nem, legfeljebb a médiában megjelenő ellentmondások. A kérdőívek anyagában a legsokrétűbb válaszokat egyébként is éppen erre a kérdésre kaptuk; vagyis zavaró jelenséggént sokkal több konkrétumot jelöltek meg az adatközlők, mint például arra a kérdésre, hogy milyen jelenségekre figyelnek oda a saját nyelvhasználatukban. Az előfordulás gyakoriságának sorrendjében a következő jelenségeket említették meg:

- töltelékszavak,
- agresszív beszéd, káromkodás,
- nyelvjárásiasság / nagyon falusias beszéd / ha nagyon nyelvjárásiassan beszél valaki,
- túl sok idegen szó,
- ö-zés (nyökögés),
- suk-sükölés,
- nákolás,
- névelő használata tulajdonnevek előtt,
- mondatkezdő *hát*,
- *de viszont*,
- motyogás
- *nyóc*,
- *mink – tik*,
- *-ba, -be – -ban, -ben* keverése,
- szóvégi hangok elharapása,
- *kellesz, leszesz*,
- félmondatok, ha valaki nem tudja a mondandóját érthetően megfogalmazni.

2.3.2. Az adatközlőket zavaró nyelvi jelenségek mögött meghúzódó indokokra is rákérdeztünk (30. kérdés). Az erre vonatkozó magyarázatok két csoportra bonthatók. Az egyik a saját nyelvhasználatától való különbséget hangsúlyozza:

„Nem értem, miért mondják így, számomra így értelmetlen, ezért zavar” (30/58);

„Mert olyan helyen nőttem fel, ahol ilyenekkel nem találkoztam, és most, hogy elkerültem otthonról, sérti a fületem, és szokatlan számomra” (30/89).

Ezek között a vélekedések között is csak elenyésző számú megfogalmazásban fedezhető fel az abszolút helyességtől elszakadó, a helyesség fogalmának viszonylagosságát érzékelő szemlélet:

„Szokatlan ezek használata, mert számomra nem ez a helyes alakja a szónak, de más nyelvjárási területen ez természetes az embereknek (kellész, leszesz)” (30/96).

A másik magyarázat viszont nem egyszerűen a saját nyelvváltozattól való különbségre, hanem a helyesség eszményére hivatkozik:

„Egész egyszerűen megszoktam a környezetemben élők helyes beszédét, és ezért bántja a fületem a helytelen beszéd” (30/72);

„Mert én ismerem a szabályt, és hidegrázást kapok, ha nem úgy látom” (30/59).

A kérdőívek anyaga a tudatosság hiányát jelzi a nyelvi változatosság funkcióinak terén, a laikus nyelvi tudásról kirajzolódó kép illeszkedik a nyelvről való laikus vélekedések Preston és Robinson által leírt modelljéhez, mely szerint a népi szemlélet, vagyis a nyelvről való hétköznapi, nyelvészetiileg strukturálatlan gondolkodás a nyelvet olyan platonisztikus, a kognitív beágyazottságon kívüli valóságként képzei el, amelynek létezik egy ideális formája. Ez az ideális forma a beszélő embertől függetlenül létezik, és az egyén eltérhet ugyan tőle, de az eltéréseket a köznapi gondolkodás, a nyelvről való tudásunk tudatosult része hibaként, esetleg nyelvjárási jelenségeként, helytelen nyelvhasználatként értékeli, vagyis a nyelv népi szemléletében igen erős a jó–rossz; helyes–helytelen dichotómiájának érvényesülése (vö. Preston–Robinson 2004).

A kérdőívek helyes és helytelen nyelvhasználatra vonatkozó adatait elemezve az a kép rajzolódott tehát ki, hogy a főiskolások és egyetemisták meghatározó részének attitűdje szabály-, sőt álszabálykövető; a helyesség képze egyfajta elvont nyelvi eszményt jelent számukra, véleményeik alapján alig-alig mutatható ki a változatok és funkciók létének tudatossága. Ehhez az összképhez azonban véleményem szerint hozzájárult a kutatási módszer is, az attitűd kérdőíves vizsgálata során ugyanis az adatközlők sokszor adnak az elképzelt elvárásokhoz igazodó válaszokat, ezt a tényezőt pedig erősíthette az adatfelvétel kontextusa is, ugyanis a hallgatók tanórán töltötték ki a kérdőíveket.

2.4. Az egyéni értékítéletekben, a beszédpartner nyelvhasználatának spontán értékelésében igen erőteljesen érvényesül a feltűnőség, a megszokottól, a saját nyelvhasználatától való eltérés, illetve a helyesség-helytelenség kettőssége. Ellentmondás mutatható ki a spontán és a reflektált értékelés

között: az egyéni értékítélet ugyanis a kommunikációfolyamatban valósul meg, alapvetően a nyelvi produktumok, megnyilatkozások, szövegek egészéből indul ki, és fokozati skálán értékel, a szövegek értékelésének spontán módon történő holisztikus és skaláris értékelésével azonban – az attitűd kognitív összetevőit vizsgálva – ellentmondásba kerül az egyén reflektált nyelvi tudása, amelyben az értékelés inkább bináris, és egyes elemeket helyez előtérbe. A nyelvi elbizonytalanodást tehát nem a reflexió léte, hanem a reflektálatlan és a reflektált tudás közötti ellentmondás okozza.

3. Az attitűdök és értékítéletek jelentősége társas beágyazottságukban rejlik, ugyanis nagyobb részük nem csupán egyéni viszonyulást és értékelést foglal magába, hanem kisebb-nagyobb csoportok viszonyulását. Az egyéni értékítéletek, az egyéni reflexió összefügg a közösséggel, a közösség szokásrendjével.

A közvetlen beszélőközösségek norma és szokásrendje interiorizálódik leginkább, a mai magyar nyelvközösséget figyelembe véve azt mondathatjuk, hogy a legtöbb kisközösségnek – a szakmai közösségek kivételével – reflektálatlan a nyelvi hagyománymondása, vagyis az egyes nyelvváltozatok egyedi sajátosságai csak akkor tudatosítódnak, ha a köznyelvtől kirívó mértékben térnek el.

A köznyelvtől való kisebb eltérések reflektálatlansága pedig ebben a helyzetben nyelvi bizonytalanságot teremt. A nyelvi értékrendet emellett az is meghatározza, hogy napjainkban senki sem csupán egy közvetlen beszélőközösség tagja, az egyén körül felépülő beszélőközösségeket, mint kisebb-nagyobb mértékben egymást metsző köröket modellezhetjük, középpontban a beszélővel.

A tágabb kulturális, nyelvi közösség értékrendjének közvetítője az iskola, illetve ezen a területen van kiemelt szerepe a nyelvi ismeretterjesztésnek, a hagyományosan nyelvművelésnek nevezett tevékenységnek is.

3.1. A tudatosult nyelvi vélekedések kialakításában, formálásában az iskolának van a legfontosabb szerepe. Sajátos helyzetet jelent ezért a nyelvhasználat értékelése és minősítése a pedagógiai kontextusban. A köznyelvi norma közvetítése ugyanis az anyanyelvoktatás fontos feladata, hiszen célja az anyanyelvével jól bántó, a legkülönbözőbb közléshelyzetekben is sikeresen elboldoguló nyelvhasználók nevelése. Egyes felfogások szerint azonban a nyelvhasználatot csak a nyelvhasználó közvetlen csoportjaiba tartozók, az azonos anyanyelvjárást beszélők, pl. a szülők értékelhetik hitelesen.

Az értékelés lehetőségeinek különböző megítélése háttérben véleményem szerint a beszélőközösség fogalmának különböző értelmezése húzódik meg. Ha elfogadjuk, hogy a magyarul beszélők közössége számára létezik, létezhet egyfajta közös nyelvi eszmény, norma, akkor ezzel olyan beszélőközösségnek tekintjük őket, amelyben el kell ismernünk a mintaadás és így az értékelés szükségességét, és ebben az értelmezésben a tanárnak közvetítő

szerpe van. A nyelvi szocializáció, a beszélőközösség és az azon belüli legkülönbözőbb csoportok nyelvi elvárásaihoz való igazodás ugyanis nem mindig spontán folyamat, ezért az egyes nyelvi jelenségek értékelésében és minősítésében, a helyzettől függő normák sajátosságainak megismertetésében igen fontos szerepe lehet az anyanyelvi nevelésnek és a nyelvművelésnek is. A tanár és az iskolai szituáció ráadásul nemcsak a köznyelvet közvetítheti, más csoportokhoz való tartozásnak is az eszközzé válhat, szerepet játszik egyes regiszterek, szaknyelvek elsajátításában is.

3.1.1. A nyelvhasználat változatosságáról átadandónak ítélt tudásanyagot vizsgálva 12 általános és középiskolai tankönyvcsaládot – a régebbi, hosszú évtizedeken keresztül használtakat és a legújabb, a kerettantervnek megfelelően kidolgozottakat egyaránt – tekintettem át (Domonkosi 2004). A vizsgálati szempontok közül a tanulmány témájához igazodva most azt emelném ki, hogy a tankönyvekben érvényesülő nyelvi reflexió hogyan segítik a saját nyelvváltozathoz való viszony alakulását.

Néhány tankönyv csak felsorolja az egyes nyelvjárástípusokat (Honti–Jobbágné 1979; Hajas 2002), más tankönyvek szemléltetésül rövid szövegrészletet közölnek fonetikus átírásban a jelenségek magyarázata nélkül (Szende 1993; Nagy L. 1993), van ahol csak néhány nyelvjárás illusztrálására találunk szövegmintát (Gaál 1998), néhány tankönyvben viszont részletesen kifejtve szerepelnek az egyes nyelvjárások kiejtésbeli jellemzői (Csizmadia 1997; Kugler–Tolcsvai 1998; Balázs–Benkes 2002). Ezt a különbséget az teszi lehetővé, hogy a kerettantervek csak a rétegzettség jelenségének ismeretét jelölik meg tananyagként, az egyes nyelvváltozatok részletes ismeretét nem; és még az emelt szintű érettségi követelményei közötti is csak egy nyelvjárástípus sajátosságainak ismertetése szerepel.

Az anyanyelvi nevelés igen lényeges követelményének tekinthető a kontrasztív szemlélet, amely figyelembe veszi a tanulók nyelvjárását a köznyelv elsajátítása során (vö. Kiss 1999). A tankönyvek olyan életkorban tárgyalják a nyelvjárásokat, amikor a tanulók már elsajátították a köznyelvet vagy legalábbis annak valamelyik regionális változatát. A saját nyelvjárás sajátosságainak tudatosítása viszont éppen az additív kettősnyelvűség érdekében is célszerű lehet. Gaál Edit tankönyvében Anyanyelvjárásunk címmel található egy önálló fejezet (1993: 120–123), amely részletes szempontrendszert nyújt a nyelvjárás hangtanának, tájshavainak és sajátos grammatikai szerkezeteinek feltárásához. Nem ilyen részletességgel, de több tankönyv is kéri a saját nyelvjárás jellemzését (Honti–Jobbágné 1979: 50; Kugler–Tolcsvai 1998: 164; Balázs–Benkes 2002: 51). A csoportnyelvi jelenségek tárgyalása során is építenek a tankönyvek a tanulók nyelvhasználatára, a Tolcsvai Nagy–Kugler-féle könyv *A beszélő ember viszonya a nyelvváltozatokhoz* című fejezete minden fogalmat következetesen a tanulók nyelvi tapasztalataiból vezet le.

A saját nyelvhasználat és a környezet nyelvhasználatának megismerése közelebb vihet a szociolingvisztika módszereihez is, a szaknyelvek, a diáknyelv szókincsét tekintve a tudatos gyűjtés is feladat lehet, mint Balázs Géza és Benkes Zsuzsa tankönyvében (2002: 58); az osztályon belüli nyelvhasználati különbségek feltárására pedig hatékony lehet egy kérdőív kitöltése, és közös értékelése is, mint ahogy a nyelvi értékek rendszerét vizsgálva Kugler Nóra és Tolcsvai Nagy Gábor mintát is ad rá (1998: 192–193).

A különböző nyelvváltozatok a sztenderd nézőpontjából, ahhoz viszonyítva jelennek meg a tankönyvekben, ez a megközelítés azonban olyan helyzetet is eredményezhet, hogy a nyelvváltozatok köznyelvhez viszonyított alacsonyabb rendűnek, hibásnak, hiányosnak tűnnek, a nyelvváltozatok közötti eltérések, nem funkcionális, hanem értékkülönbségként mutatkoznak meg: „*A beszédben és az írásban az ideálisnak tartott nyelvi eszményhez képest különböző nyelvváltozatok jelennek meg. A nyelv művelők által megfogalmazott normához legközelebb áll az irodalmi és a köznyelv, de a legtöbb ember a hétköznapi beszédben ettől eltér. A köznyelvtől való eltávolodás oka lehet tájnyelvi környezet, életkori sajátosság, iskolázottság, érdeklődési kör, stb. A nyelvjárások a köznyelvtől eltérő, de a megértést nem zavaró rendszerek, a csoportnyelvek és a rétegnyelvek inkább csak szókészletükben különböznek a köznyelvtől. A nyelvi normától való eltérés nem mindig hiba, írónknál lehet atmoszférateremtő stílus eszköz is*” (Gaál 1993: 143–144).

A tankönyvek többségében ez az értékítélet kifejtve nincs jelen, csak az egyes nyelvváltozatok alá- és fölérendeltsége, illetve a nyelvváltozatok sajátosságainak a köznyelvhez viszonyított jellemzése sugallja ezt, a tankönyvek többségéből hiányzik azonban annak hangsúlyozása és magyarázata, hogy minden nyelvváltozat azonos nyelvi értékű, de eltérő funkciójú, amelynek önálló szerepe van a nyelvváltozatok rendszerében.

A tananyag egészében és a tankönyvek mindegyikében elhanyagoltnak látom a szemléletformálás szerepét. A nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatú tanulók funkcionális-szituatív kettősnyelvűvé nevelésében (vö. Kiss 1999: 373–381), a saját nyelvhasználatához és a mások nyelvhasználatához való viszonyulások, attitűdök formálásában azonban elkerülhetetlen lenne a nyelvi környezetek többszintűségének tudatosítása. A társasnyelvészet szemléletének erőteljesebb tananyagbeli érvényesítését a nyelvi tudatosság erősítése, a nyelvhasználati reflexió képességének erősítése érdekében tartom szükségesnek.

A szemléletformálásnak, a többszintű nyelvhasználat tudatosításának, a nyelvváltozatok, a nyelvi variabilitás, a változatosság természetessége és funkciói elismerésének azért van fontos szerepe, mert ezek tehetik lehetővé olyan tudatos nyelvhasználók nevelését, akiknek a számára a nyelvhelyesség eszménye nem a sztenderd formák elvárását jelenti minden helyzetben,

hanem a közléshelyzetnek megfelelő, a közösségben elfogadott közlésformák használatát. Ez a szemléletváltás azért is nagyon fontos, mert a nyelvről való köznapi gondolkodásban igen erős a jó–rossz; helyes–helytelen dichotómiájának érvényesülése, a változatosság természetességének és funkcióinak elfogadását pedig elsődlegesen az oktatásban lehetne érvényesíteni.

3.2. A közösségi reflexió körébe tartozik számos olyan a nyelvvel kapcsolatos tevékenység is, amely a nyelvművelés körébe sorolható: a nyelvhasználat értékelése nyelvi tanácsadás, a nyelvi lektorálás és a nyelvhasználati segédeszközök tekintetében kerül előtérbe.

A nyelvi tanácsadás feladata elsősorban egyes nyelvi formák megfelelőségének mérlegelése, a lektorálása pedig egyes nyelvi produktumoké. Különösen hangsúlyos szerepet kap az értékelés a nyilvános színterekre szánt szövegek, így például tankönyvek, fordítások, hivatalos beszédek, szakszövegek megfelelőségének mérlegelésében, hiszen ezekben az esetekben már a közlés hatékonyságának szempontjait figyelembe vevő minősítésekre is szükség lehet. A nyelvhasználati színtereknek a nyilvánosság foka szerinti fokozatai hatással vannak az értékelésre: minél nyilvánosabb a színtér, annál nagyobb a saját és a másik nyelvhasználatának kontrollja és értékelési kényszere.

A nyelvhasználati segédeszközökben, kézikönyvekben, tanácsadó szándékú írásokban szereplő értékelések, minősítések lényege, hogy a hatékonyabb közlés érdekében minél több szempontból közöljenek információt a nyelvhasználóval. Az egyes nyelvi jelenségek és formák értékelését és minősítését kell elvégezniük, stílusértékük, regiszterbeli kötöttségük, elterjedtségük tényei alapján. Ezek az értékelések és minősítések annyiban hasonlíthatók a szótári minősítésekhez, hogy az egyes jelenségekkel kapcsolatban azokat a sajátosságokat, mozzanatokat igyekeznek megragadni, amelyek azok megítélésének viszonylag állandó jellemzői, velejárói.

A nyelvművelő segédeszközöket tanulmányozva (vö. Domonkosi 2005) azonban több, a valós értékelést nehezítő eljárás figyelhető meg: a helyesség–helytelenség kettősségének érvényesítése; a nyelvváltozatok változatosságának elfedése; a kontextustalanítás, vagyis az a gyakorlat, hogy ezek az írások az egyes nyelvi jelenségeket az egészből kiragadva minősítik, ellenében a spontán értékelés egészszelvűségével; az előtérbe helyezés, vagyis egyes nyelvi elemek kiemelése, a figyelem bizonyos nyelvhasználati sajátosságokra való irányítása; és az értékelésben érvényesülő szempontok kiszámíthatatlansága. Ezek a közösségileg érvényesített, a nyelvhasználati segédkönyvek tekintélye által hitelesített értékelések pedig visszahathatnak az egyéni észlelésre és értékelésre is.

4. Tanulmányozva a nyelvhasználati reflexió különböző szintjeit úgy látom, hogy több tekintetben is szükség van a közösségi reflexió gyakorlata-

nak átértékelésére. A magyar beszélőközösségben ugyanis erőteljesen érvényesül egy olyan attitűd, amely a sztenderdet önértékként, nem pedig funkcionális, hierarchikus értékként kezeli, és ez visszahat a többi nyelvváltozat értékelésére is. Ezt az attitűdöt pedig elsősorban az oktatásban és a nyelvi tanácsadásban, segédeszközökben érvényesülő reflexió változtathatja meg.

A nyelvhelyesség eszményét az antik retorika *illőség* kategóriájának megfelelően célszerűbb lenne helyénvalóságként értelmezni: a nyelvhelyesség eszerint nem a sztenderd formák elvárását jelenti minden helyzetben, hanem a közléshelyzetnek megfelelő, a közösségben elfogadott közlésformák használatát. A nyelvi reflexió ilyen árnyalása nem oldja ugyan fel a tudástípusok közötti különbséget, vagyis a nyelvi képesség tudni-hogyan típusú tudásának és a reflexió tudni-mit típusú tudásának ellentmondásait, törekedhet azonban a fokozati értékelésre, és arra, hogy a tudatos értékelés is a teljes szövegből, annak a szituációhoz való kapcsolatából és a megfeleltetés igényéből induljon ki.

A vizsgált tankönyvek

- Antalné Szabó Ágnes – Raátz Judit. 2003. *Magyar nyelv és kommunikáció*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Balázs Géza–Benkes Zsuzsa 2000. *Magyar nyelv és irodalom a szakközépiskolák 10. osztálya számára*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Csizmadia Sándor – Csizmadia Sándorné 1997. *Magyar nyelv*. Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelés. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Effné Nagy Zsuzsa – Szegfű Mária 1998. *Anyanyelvi gondolkodó*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gaál Edit 1993. *Nyelvről, anyanyelvről 15 éveseknek*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Hajas Zsuzsa 2002. *Magyar nyelv középiskolásoknak*. Debrecen: Pedellus Tankönyvkiadó Kft.
- Kugler Nóra–Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *Magyar nyelv (tankönyv 11-12; 14-15. éveseknek)*. Budapest: Korona Kiadó.
- Magassy László 1996. *Leíró magyar nyelvtan a nyolcosztályos gimnáziumok I–IV. osztálya és az általános iskolák 5–8. osztálya számára*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Nagy L. János 1993. *Nyelv – szöveg – játék*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szende Aladár 1993. *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Takács Etel 1981. *A magyar nyelv könyve. 5–8*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Magyar nyelv 10. Szöveg és stílus*. Budapest: Korona Kiadó.

Irodalom

- Agheyisi, R. – Fishman, J. 1970. Language Attitudes: A Brief Survey of Methodological Approaches. *Anthropological Linguistics*. 12. 137–157.
- Allport, G. W. 1979. Az attitűdök. In: Halász László – Hunyady György – Marton L. Magda (szerk.) *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest: Akadémiai. 41–56.
- Baker, Colin 1988. *Key Issues in Bilingualism and Bilingual Education*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Czibere Mária 2000. A nyelvi attitűd vizsgálata középiskolások körében. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. élőnyelvi konferencia előadásai*. Budapest. 55–65.
- Domonkosi Ágnes 2004. A társasnyelvészet szemlélete a magyar nyelv oktatásában. In: *Emberközpontúság a magyar nyelv kutatásában és oktatásában*. A BDTF Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai VI. Szombathely. 28–34.
- Domonkosi Ágnes 2005. *Az értékelés és a minősítés szerepe a nyelvművelésben*. A II. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón elhangzott előadás kézírata.
- Fasold, Ralph 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Oxford. Basil Blackwell.
- Fodor Katalin – Huszár Ágnes 1998. Magyar nyelvjárások presztízsének rangsora. *Magyar Nyelv* 94: 196–210.
- Göncz Lajos 1985. A kétnyelvűség pszichológiája: A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata. Forum Könyvkiadó. Újvidék.
- Imre Samu 1963. Hol beszélnek legszebben magyarul? *Magyar Nyelvőr* 87: 279–83.
- Kiss Jenő 1995. Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1996. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 92: 138–51.
- Kiss Jenő 1998. A nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás: attitűdváltozások a magyar nyelvű közösségekben. In: *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest. 315–317.
- Kiss Jenő 1999. Az anyanyelvoktatás, a nyelvjárások és a nyelvjárási háttérű iskolák. *Magyar Nyelvőr* 123: 373–381.
- Kontra Miklós 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93: 224–32.
- P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit 1996. A magyar nyelvváltozatok megítélése egy kérdőíves felmérés tükrében. In: Székely Gábor–Cs. Jónás Erzsébet (szerk.) *Nyelvek és nyelvoktatás a Kárpát-medencében*. A VI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia anyaga. Nyíregyháza: Bessenyei. 341–349.
- Okamoto, Mari 2002. Magyar nyelvű gimnazisták viszonya a nyelvjárásukhoz és a köznyelvhez. *Magyar Nyelv* 98: 342–354.
- Preston, Dennis R. – Robinson, Gregory C. 2004. Dialect Perception and Attitudes to Variation. In: Martin J. Bell (ed.): *Clinical Sociolinguistics*. Blackwell. Oxford.
- Sándor Anna 2001. A nyelvi attitűd kisebbségben. *Magyar Nyelv* 97: 87–95.

- Sándor Klára 2004. Az „én nyelvem” – a „saját nyelvváltozatra” vonatkozó vélekedések nem nyelvészek ítéleteiben. In: P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit (szerk.) *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcseré.* Segédkönyvek a nyelvészeti tanulmányozásához 32. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 40–49.
- Sándor Klára – Juliet Langman – Pléh Csaba 1998. Egy magyarországi „ügynök-vizsgálat” tanulságai. *Valóság* 1998/8: 29–40.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004a. Meddig terjed a nyelvtudomány?
<http://www.grammar.sk/hu/kozonsegszolgalat/alkalmazott/tng1.rtf>
- Tolcsvai Nagy Gábor 2004b. *Nyelv, érték, közösség.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Yiakoumetti, Androula – Evans, Michael – Esch, Edith 2005. Language Awareness in a Bidialectal Setting: The Oral Performance and Language Attitudes of Urban and Rural Students in Cyprus. *Language Awareness*. 4: 254–260.
- Veress Márta 2000. Attitűdvizsgálat és nyelvhasználat a kolozsvári magyar fiatalok körében. In: Borbély Anna (szerk.) *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. élőnyelvi konferencia előadásai.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 239–245.

A kötőszók időkifejező és időviszonyító képessége időhatározói mellékmondatokban és mellérendelő mondatokban

1. Az időviszonyok a térvizonyokkal együtt, természetesen sok egyéb más mellett, a szöveg jelentésének jelentős összetevői. Kiefer Ferenc a Szöveg időszerkezetéről című tanulmányában a következő grammatikai, ill. szemantikai kategóriákat sorolja fel az időszerkezet összetevőiként: az időhatározók használata, az igék szemantikája, aspektusa, perfektivitása, ill. imperfektivitása, valamint ideje, ezenkívül a kötőszók: az időhatározói mellékmondatok, valamint a mellérendelő mondatok kötőszavainak időviszonyító képessége. Kiefer dolgozatában az igékkel foglalkozik azzal a céllal, hogy azokat a felfogásokat, amelyek a hangsúlyt az igeidőre, illetve az ige jelentésére helyezik, esetleg közös nevezőre hozza Wacha Balázs felfogásával, amely a hangsúlyt az aspektusra teszi, illetve új alapokra helyezze az igeinek a szöveg időszerkezetében betöltött szerepét (Kiefer 1992).

A Kiefer által felsorolt időkomponensek közül itt most kizárólag a kötőszókat vizsgáljuk. Témánk tehát a kötőszók időkifejező és időviszonyító képessége, az utóbbi most elsősorban az egy-, az elő- és az utóidejűség szempontjából mind az alá-, mind a mellérendelő kötőszók esetében. Nem térünk ki a vele szorosan összefüggő aspektualitás, perfektivitás és akcióminőség (Wacha 1976) kifejezésében betöltött szerepükre, holott a mondat belső időszerkezetének leírásában ezeknek különös jelentőségük van. Mellőzzük az előzmény-, a tartam- és a véghatározók elkülönítését is. Nem foglalkozunk továbbá az időhatározói mellékmondatok külső időszerkezetével sem, bár a szöveg időszerkezetének ez kiemelten fontos összetevője.

2. Az alárendelő és a mellérendelő mondatok kötőszavai az összetétel minőségének különbözősége miatt más módon képesek az időviszonyításra. Az **alárendelő kötőszók** még ezen belül is tovább differenciálódnak, hiszen másféle időviszonyító képessége van az időhatározói mellékmondatokat kapcsoló valódi és nem valódi kötőszóknak.

2. 1. Az időhatározói mellékmondatnak **valódi** kötőszava csupán egy van, a *hogy*, illetve a feltételes *ha* és *hogyha*. Ezeknek önmagukban nincs időviszonyító képességük, csak az utalószóval együtt:

*Addig várt, hogy besötétedett.
Akkor indulok, ha/ hogyha világos lesz.*

A többi, időhatározói mellékmondatot kapcsoló kötőszó ún. nem valódi kötőszó: tkp. vonatkozó névmás vagy vonatkozó határozószó kötőszói szerepben (összefoglaló néven: vonatkozó kötőszó, ill. vonatkozó névmási vagy vonatkozó határozószói kötőszó). Miben térnek el ezek a valódi kötőszóktól?¹ A válaszban nagyrészt a Magyar grammatika megfelelő fejezeteiből indulok ki (Haader 272–3, 472–530; Balogh 268–274, 531–541).

A **vonatkozó** kötőszók jelentése tágabb a valódi kötőszókra jellemző viszonyjelentésnél. Magát a viszonyjelentést is forikus (kata- vagy anaforikus) szerepükön keresztül tölthetik be, de emiatt névmási, tehát helyettesítő funkciójuk is van: általában állhatnak névszók helyett (pronominális funkció), de a mi esetünkben lényegesebb a szubsztitutív funkció. A szubsztitúció a főmondat kitett vagy kitehető utalószava és a névmási kötőszó között jön létre: a névmási kötőszó helyettesítheti a főmondati utalószót: ugyanolyan a mondattani szerepe, tehát időhatározó. A főnévi és melléknévi vonatkozó névmások ráadásul általában morfológiaileg is egyeztetve vannak az utalószóval, felvehetik tehát a megfelelő névszójeleket és -ragokat:

*Akkor indulunk, (a)mikor mindenki megérkezik.
Akkorra lesz vacsora, (a)mikorra/ (a)mire megérkeznek.
Akkortól ismerem, (a)mikor katonák voltunk.*

2. 2. Nézzük meg most közelebbről a valódi és a vonatkozó időhatározói kötőszók időkifejező és időviszonyító képességét. Mennyiben érvényes az a megállapítás, hogy valódi kötőszóknak utalószók nélkül nincs időkifejező képességük, illetve hogy a vonatkozó időhatározói kötőszók szubsztitutívak, tehát helyettesítik a főmondati utalószókat? Melyek tehát azok a kötőszók, amelyek időt és időviszonyítást fejezhetnek ki önmagukban, utalószó nélkül is, s amelyek azok, amelyek ezt (inkább) csak utalószóval együtt tehetik?

---

¹ Simonyi e két típusú, időhatározói mellékmondatot kapcsoló kötőszóról a következőket mondja: „Ha pl. összehasonlítjuk e két mondatot: ... mielőtt bement, körülnézett ... és ... évezredekkel az előtt, hogy egy újabb nemzedék azt ismét fölhalálta ... a mellékmondat mind az egyik, mind a másik példában időhatározója a főmondatnak, még pedig az időt mind a kettőben olyan cselekvés határozza meg, mely a főmondatbeli cselekvést megelőzte, és mégis más más kifejezésmódot látunk mindenkiben: az elsőben a mellékmondat teljesen kifejezi az időhatározást, a másodikban azonban a főmondatnak egy kifejezése segíti” (Simonyi 1882, 6–7).

a) A *hogy* kötőszó **valódi kötőszó**, és bevezethet időhatározói mellékmondatot is. Valódi kötőszó voltát bizonyítja, hogy csak időhatározói helyzetű és jelentésű utalószóval fejezhet ki időhatározót, így időviszonyítást² is.

EI *Nem látták egymást **azóta**, **hogy** elvégezték az egyetemet.*

EI ***Azóta** van rend, **hogy** a lábát betette a lakásba,*

U ***Addig** bizonygatta az igazát, **hogy** elhittük neki.³*

Az *akkor... hogy* utalószó-kötőszó a köznyelvben ritka, tájnyelvi változatokban (pl. a Nyugat-Dunántúlon) azonban szokásos, és egyidejűséget fejez ki:

E ***Akkor** találkoztam vele, **hogy** mentem kenyérért.*

A feltételes jelentéstartalmú időhatározói mellékmondatok kötőszava a *ha* és a *hogyha*. A *hogy* kötőszós időhatározói mellékmondatokhoz hasonlóan – a tagmondatok sorrendjétől függetlenül – a kötőszó csak az utalószóval együtt jelzi egyértelműen az időhatározói viszonyt, s vele együtt az időviszonyt. A mondat utalószó nélkül is jó mondat, de a mellékmondat grammatikai viszonya, valamint a fő- és a mellékmondat időviszonya ez esetben csak az ige jelentéséből derülhet ki:

E *(**Akkor**) indulunk, **ha** nem esik az eső.*

EI ***Ha** megérkezne, (**akkor**) örülne.*

EI ***Ha** befejezem, (**akkor**) elmegyek szabadságra.*

EI ***Hogyha** meggyógyul, (**akkor**) azonnal jön dolgozni.*

b) Azok a **nem valódi kötőszók** fejeznek ki időt és időviszonyítást önmagukban, utalószó nélkül is, amelyek grammatikai viszonyító képességükön kívül indirekt denotatív jelentésüknel fogva képesek az idő kifejezésére is. Ide tartoznak: (*a*)*mikor*, (*a*)*mióta*, (*a*)*meddig*, (*a*)*mikorra*, (*a*)*meddigre*, *mialatt*, *miközben*, *mielőtt*, *miután*, (*a*)*míg*, valamint a *mihelyt* és az *alighogy*. A nem csak időhatározói jelentésű, de a mondatban egyértelműen vonatkozó időhatározói kötőszók: (*a*)*hogy*, *amint*, (*a*)*mire* önmagukban nem fejeznek ki sem időt, sem időviszonyítást, csak a mondat egyéb időkomponenseivel együtt. Általános jellemzőjük, hogy határozói jelentésüknel fogva hordozzák az egy-, az elő- és az utóidejűség kifejezésének lehetőségét is,

² Az időviszonyok jelölése: E = egyidejű, EI = előidejű, ÉEI = érintkező előidejű, U = utóidejű.

³ Előfordul olyan, kötőszó nélküli elliptikus konstrukció is, amelyet utalószó nélkül is időhatározói mellékmondatként értelmezünk, de az ige jelentésének hatását itt semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagyni:

EI *Sok idő telt el (~~azóta~~), **hogy** utoljára találkoztak.*

EI ***Hogy** utoljára találkoztak, (~~azóta~~) sok idő telt el.*

ezért eszerint csoportosítva tekintjük át őket (amint majd látjuk, vannak köztük olyanok is, amelyek többféle „idejűség” kifejezésére is alkalmasak).

- Egyidejűséget fejeznek ki:
(A)mióta nem dohányzik, *(azóta/ attól kezdve)* jobban érzi magát.
Nagyon kifárad (addig), ameddig eléri a célt.
Mialatt/ miközben dolgozik, *(azalatt)* szól a zene.
- Előidejűséget fejeznek ki:
Miután elállt az eső, *(azután)* elmentünk sétálni.
- Érintkező előidejűséget fejeznek ki:
Mihelyt befejezem, *(nyomban/ azonnal/ tüstént/ máris)* indulok.
Alighogy megérkezett, *(nyomban/ azonnal/ tüstént/ máris)* indult tovább.
- Utóidejűséget fejeznek ki:
Mielőtt gyermeket vállal, *(azelőtt)* befejezi az iskolát.
(A)mikorra megszületik a baba, *(akkorra/ addigra)* befejezi az iskolát.
(A)meddigre ideérnek, *(akkorra/ addigra)* kész lesz a vacsora.
- Egyidejűséget és előidejűséget fejeznek ki:
 E *(A)mikor* hazafelé mentem, *(akkor/ azalatt/ aközben)* esett az eső.
 EI *(A)mikor* elállt az eső, *(akkor)* elmentünk sétálni.
- Egyidejűséget és érintkező előidejűséget fejeznek ki:
 E *(A)hogy* megérkeztek a vendégek, *(akkor)* mindenki csak velük foglalkozott.
 ÉEI *(A)hogy* befejezte a mosást, *(nyomban/ azonnal/ tüstént/ máris)* elkezdett takarítani.
 E *Amint* megkezdődött a tűzijáték, *(akkor)* mindenki felfelé nézett.
 ÉEI *Amint* befejezte az egyik munkát, *(nyomban/ azonnal/ tüstént/ máris)* másikba kezdett.
- Egyidejűséget és utóidejűséget fejeznek ki:
 E *(A)míg* tartott a film, *(addig)* senki sem szólalt meg.
 U *(A)míg* megérkeznek, *(addig/ addigra)* éppen készen lesznek.
 E *(A)mire* megsül a hús, *(addig/ addigra)* megfő a krumpli is.
 U *(A)mire* megérkeznek, *(addig/ addigra)* készen lesznek.

A példákból látszik, hogy minden vonatkozó kötőszó képes önmagában, utalószó nélkül kifejezni idővonatkozást: a mellékmondatok akkor is kétséget kizáróan időhatározóinak minősülnek, ha nem tesszük ki az utalószót.

Az egy-, elő- és utóidejűség kifejezésében azonban már nem viselkednek teljesen egyformán ezek a kötőszók. Vannak, amelyek határozói jelentésük-nél fogva egyértelműen jelölik az egy-, elő- és utóidejűséget ((a)mióta, (a)meddig, mialatt, miközben; miután; mihelyt, alighogy; mielőtt, mihelyt, (a)mikorra, (a)meddigre), ezekről egyértelműen, a mondat jelentésének ismerete nélkül is eldönthető, milyen idejűségű mondategységeket kapcsol-nak össze. Más részük azonban többféle idejűség kifejezésére is alkalmas, róluk a mondat egészének ismerete nélkül nem dönthető el az időviszonyítás milyensége ((a)mikor; (a)hogya, amint; (a)míg, (a)mire). Az időt és idővi-szonyokat önmagukban kifejező, ill. ki nem fejező nem valódi kötőszók (l. 2. 2. b)) és az időviszonyt egyértelműen és nem egyértelműen kifejező kötőszók nagyrészt egybeesnek, de van két kivétel: az (a)mikor és az (a)míg. Ezek az időt önmagukban is kifejezik, de többféle időviszony jelölésére alkalmasak.

Az, hogy a vonatkozó időhatározói kötőszók utalószó nélkül kifejezhetik az időt, ill. az időviszonyt, a tagmondatok sorrendjének változásával sem módosul:

*Senki sem szólalt meg, **míg** tartott a film.*

Kivétel az az eset, amikor a mellékmondat beékelődik a főmondatba, ilyenkor kötelező az utalószó:

***Addig, míg** tartott a film, senki sem szólalt meg.*

2. 3. Hol állhatnak a mellékmondatban az időviszonyt kifejező alárendelő kötőszók?

Elsősorban a mellékmondat élén, mint az alárendelő kötőszók általában. A valódi kötőszók (hogya, ha, hogyha) bármilyen tagmondatsorrendnél a mellékmondat élén állnak:

F+M ⁴	<i>Addig várt, hogya besötétedett.</i>
M+F	<i>Hogya besötétedett, addig várt.</i>
F+M	<i>Akkor indulok, ha/ hogyha világos lesz.</i>
M+F	<i>Ha/ hogyha világos lesz, (akkor) indulok.</i>

A vonatkozó kötőszók is elsősorban a mellékmondat élén állnak, de inverzióval a mellékmondat belsejébe is kerülhetnek:

F+M	<i>(Addig) nagyon kifárad, ameddig a célt (ameddig) eléri. É: +, B: x⁵</i>
M+F	<i>Ameddig a célt (ameddig) eléri, (addig) nagyon ki-fárad. É: +, B: +</i>

⁴ F = főmondat, M = mellékmondat

⁵ É = a mellékmondat élén álló kötőszó, B: a mellékmondat belsejében álló kötőszó; + = kötelező vagy szokásos, x = lehetséges, de szokatlan, – = nem lehetséges vagy nem szokásos

F+M	(Azután) elmentünk sétálni, miután/ mikor/ (a)hog y az eső (miután/ mikor/ (a)hog y) elállt. É: +, B: x
M+F	Miután/ mikor/ (a)hog y az eső (miután/ mikor/ (a)hog y) elállt, (azután) elmentünk sétálni. É: +, B: +
F+M	(Nyomban/ azonnal/ tüstént/ máris) indulok, ahog y a munkát (ahog y) befejezem. É: +, B: x
M+F	Ahog y a munkát (ahog y) befejezem, (nyomban/ azonnal/ tüstént/ máris) indulok. É: +, B: +
F+M	(Nyomban/ azonnal/ tüstént/ máris) indult, alighog y a munkát (alighog y) befejezte. É: +, B: x
M+F	Alighog y a munkát (alighog y) befejezte, (nyomban/ azonnal/ tüstént/ máris) indult. É: +, B: +
F+M	(Akkorra/ addigra) befejezi az iskolát, mikorra a baba (mikorra) megszületik. É: +, B: x
M+F	Mikorra a baba (mikorra) megszületik, (akkorra/ addigra) befejezi az iskolát. É: +, B: +
F+M	(Akkor) mindenki felfelé nézet, amint a tűzijáték (amint) megkezdődött. É: +, B: x
M+F	Amint a tűzijáték (amint) megkezdődött, (akkor) mindenki felfelé nézett. É: +, B: +
F+M	(Addig) senki sem szólalt meg, amíg a film (amíg) tartott. É: +, B: x
M+F	Amíg a film (amíg) tartott, (addig) senki sem szólalt meg. É: +, B: +
F+M	(Addig/ addigra) megfő a krumpli is, mire a hús (mire) megsül. É: +, B: x
M+F	Mire a hús (mire) megsül, (addig/ addigra) megfő a krumpli is. É: +, B: +
F+M	(Azelőtt) kicseréltetem a szíját, mielőtt az óráam (mielőtt) elvész. É: +, B: –
M+F	Mielőtt az óráam (mielőtt) elvész, (azelőtt) kicseréltetem a szíját. É: +, B: +

A vonatkozó kötőszók állhatnak tehát a mellékmondat belsejében is, fókusz előtti pozícióban, de inkább akkor, amikor a mellékmondat megelőzi a főmondatot. Ez a szórend nem befolyásolja azt, hogy a vonatkozó kötőszók utalószó nélkül is kifejezhetnek időt, illetve időviszonyítást. A főmondat-mellékmondat sorrendnél inkább első helyen áll a kötőszó.

3. A mellérendelő mondatok bármelyik fajtája kifejezhet időviszonyítást: az első és a második tagmondat lehet egymással egyidejű, vagy a második az elsőhöz képest utóidejű, ill. az első a másodikhoz képest előidejű.

3. 1. Számunkra most azonban csak azoknak a mondatformáknak van jelentőségük, amelyeknek kötőszava önmagában, az igeidők figyelembevétele nélkül is jelzi a tagmondatok időviszonyait. Ilyen kötőszók elsősorban a kapcsolatos viszonyt kifejtők között vannak, ezeket nézzük majd részletesebben.⁶

a) Az összekötött tagok közti időbeli (és térbeli) viszonyra utalnak elsősorban a különböző **valódi kapcsolatos kötőszók**: az egyszerű kapcsolatos *és, s, meg*, a hozzátoldó kapcsolatos *is, se, sem*, az ellentétesen hozzátoldó kapcsolatos *nemcsak ... , hanem ... is*, az összefoglaló kapcsolatos *is ... is, sem ... sem*, a fokozó kapcsolatos *sőt*. Az ezek által a kötőszók által explikált időviszonyok azonban általában nem tartalmazzák azt, hogy egyidejűségről vagy az első és a második tagmondat közti elő-utóidejűségről van-e szó, azt csak az igeidők vagy egyéb grammatikai-szemantikai elemek árulják el:

Kati hazament, és/ s elolvasta a cikket.

Leszedtük az almát, meg a szilvából is szedtünk.

Kati (is) ott volt, és Éva is eljött.

Kati sem szorgalmas, és Éva sem tanul.

Nemcsak elhatározta, hanem meg is teszi.

Ettem ebédet, sőt mindent megettem.

b) Az egyéb kapcsolóelemek: *majd, aztán, továbbá, néha ... néha, olykor ... olykor, egyszer ... másszor, egyszer ... egyszer, nemrég ... most, hol ... hol*. E lexikai elemek időhatározói jelentésükkel mind a **kötőszói szerepű határozószók, ill. határozóragos névszók** csoportjába tartoznak, legfeljebb a valódi kötőszóvá válás foka különböző bennük. Határozói jelentésüknél fogva azonban arra is képesek, hogy önmagukban jelezzék nemcsak az idő-jelentést, hanem az egy-, valamint az elő-, ill. utóidejűséget is. Az eddig felsoroltakon kívül még meg is toldhatjuk sorukat más kötőszói szerepű határozószókkal:

⁶ Az ellentétes és a választó viszony e szempontból irreleváns, megemlítendő viszont a következtető és magyarázó utótagú összetett mondatok. Mivel a következtető utótagú összetétel második tagja az elsőben foglaltak következményét fejti ki, természetes elő-utó idejűség van köztük. Az okadó magyarázó viszonynál éppen fordítva: utó-elő idejűség áll fenn, a kifejtő magyarázó viszonynál pedig egyidejűség. De ez a mondatok logikai szerkezetében rejlik, és grammatikai szerkezete explikálja (pl. az igeidők), speciális, az időviszonyokra utaló kötőszavuk nincs.

- Egyidejűséget fejeznek ki:
néha ... néha, olykor ... olykor, egyszer ... másszor, egyszer ... egyszer, hol ... hol, közben, aközben, eközben, ezalatt, ugyanakkor

*Néha telefonál, **néha** megjelenik.*

***Olykor** teljesen egyedül van, **olykor** meg maga köré gyűjti a barátait.*

***Egyszer** Kati főz ebédet, **másszor** Karcsi készíti el.*

***Egyszer** én megyek tehozzád, **egyszer** te jössz énhozzám.*

***Hol** Katival találkozik, **hol** Évával jön össze.*

*Újságokat forgat, (és) **közben/ aközben/ eközben/ ezalatt/ ugyanakkor** zenét hallgat.*

- Elő-utó idejűséget fejeznek ki:
majd, továbbá, az(u)tán, ezután, nemrég ... most, most ... majd stb.

*Meghallgattuk az előadást, **majd/ az(u)tán/ ez(u)tán** elkezdtünk vitatkozni.*

*Megbeszéltük a feladatokat, **továbbá** felosztottuk a munkát.*

***Nemrég** fejezte be az iskolát, **most** elkezd dolgozni.*

***Most** éppen takarítja a lakást, **majd** elkezd főzni.*

3. 2. Hol állhatnak a mellérendelő összetett mondatban az időviszonyt kifejező kötőszók? Pozíciójuk összefügg-e idő-, ill. időviszony-kifejező képességükkel?

A mellérendelő kötőszók helye a két tagmondat határán, ill. a második tagmondat belsejében van, a párosaké – természetesen mindkét tagmondatban – a tagmondatok élén vagy a belsejükben. Mi érvényes ebből az időviszonyra utaló kötőszókra?

- Egyszerű (egyes) kötőszók:
A második tagmondat élén áll:

- Valódi: *és, s, meg, sőt*
*Kati hazament, **és/ s** elolvasta a cikket.*
*Leszedtük az almát, **meg** a szilvából is szedtünk.*
*Ettem ebédet, **sőt** mindent megettem.*

- Határozószói:
EI-U: *majd, továbbá*
*Meghallgattuk az előadást, **majd** elkezdtünk vitatkozni.*
*Megbeszéltük a feladatokat, **továbbá** felosztottuk a munkát.*

A második tagmondat belsejében áll:

- Valódi: *is*
*Kati ott volt, és Éva **is** eljött.*

A második tagmondat belsejében is állhat:

Valódi: *se, sem*

Kati nem szorgalmas, és Éva se(m) tanul.

- Határozószói:

E: *közben, eközben, aközben, ezalatt, ugyanakkor*

*Újságokat forgat, (és) **közben/ eközben/ aközben/ ezalatt/ ugyanakkor** zenét hallgat.*

*Újságokat forgat, (és) zenét hallgat **közben/ eközben/ aközben/ ezalatt/ ugyanakkor**.*

EI-U: *ez(u)tán, az(u)tán*

*Meghallgattuk az előadást, **az(u)tán/ ez(u)tán** elkezdtünk vitatkozni.*

*Meghallgattuk az előadást, elkezdtünk vitatkozni **az(u)tán/ ez(u)tán**.*

- Összetett (páros vagy hármas) kötőszók:

A tagmondatok élén áll:

- Valódi: –

- Határozószói:

E: *hol ... hol, egyszer ... egyszer, egyszer ... másszor, néha ...*

néha, olykor ... olykor, nemrég ... most, most ... majd

***Hol** Kati-val találkozik, **hol** Évával jön össze.*

***Egyszer** én megyek tehozzád, **egyszer** te jössz énhozzám.*

***Egyszer** Kati főz ebédet, **másszor** Karcsi készíti el.*

***Néha** telefonál, **néha** megjelenik.*

***Olykor** teljesen egyedül van, **olykor** meg maga köré gyűjti a barátait.*

***Nemrég** fejezte be az iskolát, **most** elkezd dolgozni.*

***Most** fejezi be az iskolát, **majd** elkezd dolgozni.*

A tagmondatok belsejében (is) áll(hat):

- Valódi: E: *is ... is, sem ... sem*

*Kati **is** ott volt, és Éva **is** eljött.*

*Kati **sem** szorgalmas, és Éva **sem** tanul.*

***Sem** Kati nem szorgalmas, **sem** Éva nem tanul.*

- Határozószói: –

Részben a tagmondatok elején, részben a belsejükben áll:

- Valódi: E: *nemcsak ... hanem ... is*

***Nemcsak** elhatározta, **hanem** meg **is** teszi.*

- Határozószói: –

A valódi kötőszóknak kötött a helyük, általában a tagmondat elején állhatnak csak (*és, s, meg, sőt*), de némelyek a tagmondat belsejében is (*is, se, sem, is ... is*). Egyetlen kivétel van: a *sem* egyes kötőszóként ritkán, páros kötőszóként (*sem ... sem*) azonban szabadon állhat akár a tagmondat elején, akár a belsejében. A nem valódi kötőszók, mind az egyszerű, mind a páros kötőszók esetében, egyaránt a tagmondat elején állnak. Ha a határozószói kötőszókat elmozdítjuk a tagmondatkezdő pozícióból, előtérbe kerül határozói szerepük, s nem vagy kevéssé érvényesül kötőszói funkciójuk, mint pl. a következő (többször mutató) határozószói kötőszók esetében: *közben, eközben, aközben, ezalatt, ugyanakkor, az(u)tán, ez(u)tán*. Ezek állhatnak a második tagmondat belsejében is, kötőszói szerepük azonban ekkor elhalványul határozói jelentésük mellett.

4. A mondatban időt és időviszonyítást önmagában a kötőszó is kifejezhet tehát, de erre csak azok a nem valódi: vonatkozó névmási vagy határozószói alárendelő, illetve határozószói mellérendelő kötőszók alkalmasak, amelyek őrzik még a határozószó időjelentését. Amelyek azonban a valódi kötőszóvá válás útján már előrehaladtak, mint pl. a mellérendelő *majd* (amely létezik határozószóként is, de elválni látszik tőle a kötőszói *majd*), valamint a *továbbá* (amely ma inkább már csak kötőszóként él) kötőszóként mindezt csak a tagmondat élén tehetik.

Irodalom

- Balogh Judit: A kötőszók. A mellérendelő összetett mondatok. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 268–274, 531–541.
- Haader Lea: Az alárendelő kötőszók. Az alárendelő összetett mondatok. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 272–3, 472–530.
- Kiefer Ferenc: A szöveg időszerkezetéről. In Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan 4. (I)*. JGYTF Kiadó, Szeged, 1992. 40–55.
- Simonyi Zsigmond: *Az alárendelő kötőszók*. Budapest, 1882.
- Wacha Balázs: Az igeaspektusokról. *Magyar Nyelv* LXXII. 1976. 59–69.

A költő Apor Elemér az író és a nyelvész szemével

Dobó Benjáminné, Margitka főiskolai munkája során hosszú éveken keresztül tanszékünkön a tantárgy-pedagógia gazdája volt. Emellett a nyelvtudomány más ágazatait is tanította. Közülük ki kell emelni stilisztikai tevékenységét. Publikációi elsősorban a tantárgy-pedagógia és a stilisztika témaköréből kerülnek ki.

Az egri Apor Elemérre való emlékezést nálunk az tesz aktuálissá, hogy költői tevékenysége közben tekintélyes időt fordított nyelvhasználattal kapcsolatos kérdésekre. Olyan megállapításai vannak, amelyeket a nyelvművelés, a stilisztika és a tantárgy-pedagógia jól felhasználhat. Aktuális a megemlékezés azért is, mert Apor Elemérnek Perényi Jánoson, a tanszék korabeli tanárán keresztül a tanszékünkkel személyes kapcsolata volt. Együttesen többször konzultáltak szakmai kérdésekről. Perényi János teremtetett kapcsolatot Apor Elemér és Papp István között is.

A nyelv keletkezésével és vele együtt a nyelvhasználattal kapcsolatos nézeteit *A csoda avagy A hangok története – lírai tanulmány* című könyvében fejtette ki. A könyvből kiderül, hogy Apor Elemérnek a nyelv iránti érdeklődése családi hagyomány, gyerekkori emlék. Megcsodálta nagyapja áhítatosan szép írását, ebből arra gondolt, hogy nagyon szépnek kell lenniük azoknak a hangoknak is, amelyeket a nagyapja ilyen köntösbe öltöztetett. Gyerekkora óta a szavak és értelmük között bolyong, mindig izgatta az a kérdés, hogyan kezdünk beszélni, kereste a kapcsolatot a hangok alakja és értelme között.

Az anyanyelvi nevelés szempontjából nem közömbösek ezek a megállapítások. A nyelv esztétikum is. Ha a kicsi gyerek érzékeli a nyelvi szépséget, akkor a későbbiekben is megmarad ennek a hatása.

Az, hogy a nyelv esztétikum, a gyerek számára nem valami költőiséget jelent, hanem azt, hogy logikusan rendezze el gondolatait a mondataiban, hogy az írásban olvasható betűformák legyenek, hogy az *i*-re ékezetet, az *i*-re pontot tegyen; stb. (L. „Megcsodálta nagyapja áhítatosan szép írását.”) A nyelvhasználat – az írás az esztétikai igény mellett – rendszeretetre is nevel.

Apo Elemér azt is írja, hogy beszédünkkel nemcsak muzeális kincseket ajándékozunk egymásnak, hanem ennél sokkal többet. Nagy baj, hogy sokan ma ezt nem így látják. Nyelvünkben járványszerűen terjed és állandósul a nagyvárosi tolvajnyelv használata, és egyre több mérgező szenny kerül

becsületes és tisztességes beszédünkbe. Mindez a tisztasági érzék hiányára vezethető vissza, amely az ember száját hordja tele szeméttel, széttapossa a rendet, elherdálja apai gondos munkájának eredményét. Ez pedig bűn az ellen a nép ellen, amely megtartotta nyelvünket jóban-rosszban. Ez a nép sovány szájában sokszor egyetlen falatként a keserű kenyér mellett is megtartotta az édes magyar szót.

A *Hogy mentselek ki...* című versét azokhoz az írókhoz írja, akik azt hiszik, hogy a közönségesség és a műveletlenség egyenlő a naturalizmussal. Említsük meg, hogy ez az az időszak az irodalomban, amikor eléggé jellemző volt a köznap nyelv alacsonyabb válfaja felé mutató nyelvhasználat, az esztétikai érték nélküli, nehezen felfogható, homályosságba torkolló képek alkalmazása. Írói kongresszus is foglalkozott ezzel a kérdéssel.

Hogy mentselek ki
fuldokló szép szavaim
a kor szennyes hullámaiból
mielőtt a mocsár lidérceivé váltok
Hogyan mentselek ki
hogy lehelletemmel
felmelegítselek
évezredek gyönyörű termése,
lefejtsem rólatok
a hínár förtelmes loboncait
és betakargassalak
tisztá tisztességünk
szomorú, szent rongyaival.

A már említett *A csoda avagy A hangok története* című könyvében mélyen érző, a természetet kedvelő, a magyar nyelvet rajongásig szerető ember szólal meg. A hangok eredetét is a természet hangjainak utánzásából vezeti le.

Tudta, megfogalmazta, hogy ingoványos talajra lép, de bízik az eredményes megoldásban. Könyvében hívja az olvasót, járjon vele a kitaposatlan úton. Kimondja, hogy támadni fogják, de azt is jelzi, hogy az újhoz mindig szívós harc vezet. Hátrálni nem lehet.

A *Lázadó értelemhez* című versét könyve előszavának szánja.

Légy velem
Örökké lázadó
értelem

Kutass
ismeretlen felé
mutass

Ki kutat
találhat csak
új utat

Az újat
Ismerni
S merni kell.

Aki ép
nem retten
tovalép

A harcot
morogva lesik
mogorva arcok

De ne félj
holtodig
küzdve élj

s tétova koron át
a jövő tesz rád
örök koronát

Kiindulásul azt a hangutánzó elméletet választotta, amelyen már régen túljárt az idő. Könyvében sorra veszi a magyar nyelv beszédhangjainak keletkezését. Nézzünk belőle néhányat! A nyelvfejlődés mai helyzetéből nehéz felismerni – írja – az eredeti hangélményt még akkor is, ha egy-egy megalósult szókapcsolat útmutatást ad erre. A magyar *k* hangnak a *kő*vel való kapcsolata nyilvánvaló, a magyar *p*-nek a *por*ral való szintén.

Ha az erdei csendben egy száraz ág eltörik a lépések alatt, akkor keményen kihangzanak a *t*, *r*, *k* hangok, a *törik* szó mássalhangzói. De hallatszik a *p* és *t* egyben. Ezek felhasználásával készül a *pattan* ige. Ugyanebből a törekvésből egy harmadik fül ugyanebben a pillanatban erős *cs* és *r* változatait fogja fel és figyel meg. Ez már egészen hangfestő kifejezés: *reccs*, *re-cseg*, *ropog*. A *g* hangot akkor adja a fa, ha még nem eléggé száraz az ág a törés pillanatában. A *g*-féle hangok – különösen a *g* – a rugalmasság hangjai. Ősünket egy forró este, amint barlangjában vagy lomboktól támaszkodott sátrában nyugodni tért, felébresztette egy állati hang. *Ú* – hangzott valahonnan. Fölkelt, a barlang nyílásába köveket hordott össze, hogy keze ügyében legyenek, majd bokorban kereste az állatot. Az állat nem volt ott, de újból felhangzott: *Ú*. Megpróbálta utánozni. Előbb zárt szájjal, majd

szűkíteni kezdte szája nyílását, és a kinyílt résen át diadalmasan fújta a vörös hold felé: *Ú, Ú*.

A mássalhangzók alkották a szók szilárd szerkezetét. Ezek voltak az érintésből, ütésből keletkezett jellemző hangok. A mássalhangzók elé, közé vagy mögé irányt jelölő magánhangzókat tett. Nemcsak azért, hogy a mássalhangzók zsúfoltságát elkerülje, hanem hogy a jelenség helyzetét is valamilyen módon megjelölje.

Apor Elemér a hangokkal kapcsolatos felfogására a múltban talált példákat.

Erdélyi József *Árdeli szép hold* című könyvében – többek között – az alábbiak olvashatók. A beszédnek, minden hangnak, mint minden szónak és mondatnak értelme van.

A hangalak és jelentés kapcsolatának a megítélése tehát nem új keletű kérdés. Része volt ez annak a régi filozófiai vitának, hogy a hangalak és jelentés között reális, természetes vagy pedig önkényes, konvencionális-e a kapcsolat.

A XIX. századi hangmetafizika képviselői is a hangoknak önálló funkciót tulajdonítottak. A tudós Fogarasi János szerint például az olyan nyílt, alacsonyabb nyelvállású magánhangzók, mint az „á” tágasságot, térséget jelentenek. Az ajakkerekítéses „o” „ö” gömbölyűséget jelent; stb.

Ahogy Fónagy Iván kifejti, a nyelvtudomány mai szemléletében ezek a nézetek nem fogadhatók el. A nyelv természete ellenkezik ezzel. A nyelvnek a legkisebb jelentéssel bíró része a szó. A szó, amelynek van hangalakja és jelentése. A hang önmagában nem jelent semmit. Az egyes hangokat nem köti társadalmi megállapodás egy bizonyos meghatározott tartalomhoz. A hang nem konvencióra támaszkodva kelt élményeket a hallgatóban. Az „ú” hang „sötét” színezete, az „í” hang magas nyelvállása bizonyos élményt válthat ki a hallgatóban, egy versben bizonyos képzeteket ébreszthet. Az „i” a világosság, kicsinység, öröm, fájdalom, az „ú” a sötétség, gyász, mélység, méltóság képzetét anélkül, hogy az „i” „világosság”-ot, az „ú” „sötétség”-et jelentene. A „p” hang nem jelent „kopogás”-t, nem jelent semmit a versen kívül. Fónagy Iván kimutatta, hogy Petőfi harcias verseiben viszonylag gyakoribb a kemény *p*, *t*, *k* és a pergő *r*, a szelíd hangulatúakban viszont a puha, lágy képzésű *l*, *m*, *n*.

Idézhetnénk szép számmal a fentiekre vonatkozó példákat. Petőfi Sándor „Egy gondolat bánt engemet” c. vers záró sorai pl.:

Hol ünnepélyes lassú gyász-zenével
és fátyolos zászlók kíséretében
a hősöket egy közös sírnak adják
kik érted haltak szent világszabadság!

Itt sem az egyik vagy másik hangnak van szerepe, hanem a sok hosszú magánhangzó lelassítja a vers ritmusát, ezáltal emeli a versnek magasztos, ünnepélyes hangulatát.

Arany János „V. László” című költeménye:

Sörű sötét az éjj
dühöng a déli szél
jó Buda vár magas
tornyán az érckakas
csikorog élesen.

Itt pedig a rés, a zár-rés, a pergő „r” együttesen járulnak hozzá a sejtelmes, kísérteties hangulat érzékeltetéséhez.

A továbbiakban nézzük meg a címben jelzett írói és nyelvészeti szempontokat!

Tamás Lajos akadémikus alaposan sora vette a könyv kéziratának anyagát, és elutasító szakmai véleményt mondott. Azt is írja viszont, hogy nagy lelkesedéssel, ritka költői fantáziával megírt, igen olvasmányos munka. Mint irodalmi alkotás megkapó. Felajánlja, hogy bármikor szívesen találkozik Apor Elemérrel.

Fónagy Iván Tamás Lajoshoz hasonlóan szakmai szempontból elmarasztalta a kéziratot, de nagyon figyelemreméltó mondatai is vannak. Nézzünk belőle néhányat.

Igazi tárgyszeretettel írott munkáról van szó. A szerzőnek rendkívül finom a hallása. A hangutánzás és a hangulatfestés eddig számba nem vett lehetőségeire irányítja rá nemegyszer a figyelmet. Szép és figyelemre méltó pl., hogyan tapintja ki az ütés, törés, súrlódás legkülönbözőbb fajtáinak hangos vetületét a száraz ág törésétől a burkolt visszhangos ütésen, döngölésen át a súrlódás különböző fajtájáig. Érdekes és gyakran tanulságos, ahogyan a legtöbbünk számára néma szavakból kihallja azt, ami a szó hangalakjában a jelentéshez társul vagy társítható. Más kérdés, hogy megfelelnek-e a szerző elképzelései a nyelvtudomány mai vagy tegnapi felfogásának. Azt hiszem, Apor Elemér jól tudja, hogy külön úton jár.

A debreceni Papp Istvánról Egerben nem sokan tudják, hogy az egri főiskola Nyelvészeti Tanszékének megalapítója volt. A főiskolával jött Debrecenből Egerbe. 1937-től Debrecenben egyetemi magántanárként működött. Egerből az egyetem nyelvész professzorának ment vissza Debrecenbe. Apor Elemér az ő támogatását is kérte. A kézirat elolvasása után Papp István értékelte a munkát. Íme, levelének egy részlete:

Kedves Barátom!

Itt küldöm vissza írása kéziratát. Nagy érdeklődéssel olvastam végig. Valóban egy költő és gondolkodó munkájáról van szó, ahogy saját maga is világosan látja. Igen mély beleérzéssel, jó lélektani érzéssel és az alkotás folyamatának elsőrangú ismeretével vizsgálja a nyelv hangalakjának és jelentésének kapcsolatát. Stílusa is megjelenítő és elhithető. Egészében véve a mű lebilincselő olvasmány: egy mélyen érző és gondolkodó ember vallomásai a nyelvről, mint a világ ábrázolásának alapvető művészetéről.

A hangok eredetéről szóló nézetét viszont nem fogadja el. Azt is írja: Más oldalról meg kell állapítani, hogy a munka *nem* tudományos írás. Ehhez hiányoznak az alapfeltételek.

Végezetül Illyés Gyula véleményét is közöljük, aki levelében így nyilatkozik: Írni gondosan, szépen fogalmazni, meggyőzően előadni tudó ember művéről van szó. A kéziratot élvezettel, képzeletemet működtetve olvastam végig. Ehhez hasonlót magyarul csak Erdélyi József „Árdeli szép hold”-ban, s legutóbb Fóny Iván „A költői nyelv hangtaná”-ban olvastam. Apor Elemér megfigyelései érdekesen világítják meg az ember alkotó szellemi működésének kezdeti, derengő tájait, az egyes hangok „fogantatását”. A könyv mindezt nem száraz tárgyilagossággal mondja el, hanem a kutató szenvedélyével, a költői hevület forróságával.

Az író kitűzött célját tehát a nyelv keletkezéséről nem tudta, nem is tudhatta kideríteni. Ahhoz, hogy ezt a kérdést valahogyan megközelíthessük, a különböző tudományok együttműködésére van szükség (antropológia, régészet, biogenetika, társadalomtörténet stb.).

Hogy hova helyezzük, mi az értéke a könyvnek, ha a cél nem valósult meg? – kérdezhetjük.

A könyv minden részében költészet.

A nyelvészkedő Apor Elemér csodálatos költői fantáziájával, nagyszerű stílusával írói és költői talentumát igazolta. Ha a nyelvész professzorok, írók véleményét figyelembe vesszük, összegezeként azt mondhatjuk, hogy egy író, kiváló író munkája. Nem lehet véletlen, hogy ő maga is a *lírai tanulmány* alcímet adta művének.

A könyv a művészettörténetnek és a művelődéstörténetnek becses része.

(A megemlékezést a könyv és a Heves Megyei Múzeumban található Apor Elemértől fennmaradt levelek, iratok alapján állítottam össze.)

A hasonlatlan instrumentalis-comitativusi ragok a korai középmagyar nyomtatott írásbeliség korpuszában

Jelen dolgozat a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél századának egyik nyelvi változóját: az instrumentalis-comitativusi rag mássalhangzós töveken geminátával jelölt (hagyományosan: hasonult) alakjának a tövégi konszonánstól függetlenül *-val/-vel* formájú (hagyományosan: hasonlatlan) alakjával való szembenállását, a változóértékek szociolingvisztikailag lényeges szempontok szerinti megoszlását tárgyalja. A vizsgálat alapja egy elektronikus korpusz, amely az 1527 és 1576 között megjelent magyar nyelvű nyomtatványok névszóinflexiós nyelvi változóinak feltérképezése céljából született meg¹. 103 szövegrészletet tartalmaz², amelyek mindegyike legalább ezerszavas, az esetek zömében a nyomtatvány mintegy huszad-részt kitevő véletlen minta. Ily módon mennyiségileg és minőségileg is reprezentatív – 240 ezer szóból áll, a korszak fennmaradt nyomtatványai közül mindössze 36 nem szerepel benne. A korpusz adatainak összegyűjtése egy ún. számítógépes konkordanciaprogrammal történt³.

A változóról azt feltételezzük, hogy értékeinek megoszlását nyelven kívül tényezők határozzák meg. A magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban a legnagyobb hagyománya a nyelvjárásközpontú elemzéseknek van, azonban a területi kötöttségű megoszlás csak az egyik lehetséges szempont. Az utóbbi években egyre inkább előtérbe kerül a nyelvemlékekben tanulmányozható alakváltakozások szociolingvisztikai szempontú elemzése (vö. pl. NÉMETH 2004). A könyvnyomtatás nyelvével kapcsolatban különösen in-

¹ Jelen dolgozat az időszak névszóinflexiós változóit a teljesség igényével feldolgozó, az ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskolájában készülő PhD-disszertáció része.

² A korpuszba került nyomtatványoknak a Régi magyarországi nyomtatványok (RMNy.) c. bibliográfia szerinti sorszáma: 8., 13., 15., 16., 17., 49., 63., 64., 74., 77., 78., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 156., 158., 160., 162., 164., 169., 171., 173., 181., 186., 192., 194., 205., 207., 208., 213., 218., 219., 220., 222., 229., 233., 243., 246., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 290., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 304/1., 304/2., 307., 308a, 308b, 311., 315., 319., 320., 322., 324., 326., 328., 334., 337b, 339., 340., 341., 342., 343., 344., 345., 346., 348., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368. A művek részletesebb adatainak közlésétől helyszűke miatt eltekintünk. Az RMNy. internetes változatából azonban könnyen kikeresethetők az adatok (<http://www.arcanum.hu/oszk>).

³ R. J. C. Watt Concordance c. szoftverével. Vö. <http://www.concordancesoftware.co.uk>.

dokolt lehet a nyelvjárási hatáson kívül más befolyásoló tényezők feltételezése is: a nyomtatott írásbeliség mint kialakulóban lévő új nyelvváltozat bizonyos nyelvi megoldásokat kizár magából. Ezért a lényeges nyelvjárástörténeti szempont, azaz a szerzők születési helye, valamint nyelvi szocializációjuk szinterei szerint is elemezzük a változóértékek megoszlását, ám a szociolingviszikai szemléletmód jegyében további szempontokat is beemelünk a megoszlásvizsgálatba: a művek megjelenési helyét és műfaját, ezekről ugyanis azt feltételezzük, hogy alapvetően befolyásolhatják a különböző alakváltozatok megjelenését. A megjelenési hely azért lehet egy-egy mű nyelvét befolyásoló tényező, mert egyes nyomdászok átalakították a nyomdájukban megjelent nyomtatványok szövegét a saját ízlésük szerint (ami már önmagában az új kommunikációs forma új normáinak a létezését jelzi), a műfaj pedig a mű szerzőjének és a megcélzott olvasóközönségnek a társadalmi hovatartozásáról árulkodik: más rétegnek szól (ezért más nyelvezetű) a korabeli kalendárium, a hitvitázó próza vagy a prédikáció. Esetenként lehetségesek a műfaj nyelvi kötöttségeiből adódó különbségek is: pl. a verses szövegek más megoszlást mutathatnak, mint a prózaiak stb.

A névutói eredetű instrumentalis-comitativusi ragot az ómagyar korban az etimon elején álló [β] kiesése után a tö és a rag hangteste között létrejövő hiátus különböző irányú megszüntetése vagy épp meg nem szüntetése miatt nagy alaki gazdagság jellemezte (vö. KOROMPAY 1991: 309–10., KOROMPAY 1992: 379–80). A középmagyar eleji nyomtatott könyvekben ebből a formakészletből már csak bizonyos elemek jelennek meg. A korpuszban magánhangzós szövégeken *-val/-vel*, mássalhangzós szövégeken kettőzött vagy egyjegyű betűvel (az előbbi geminátát, az utóbbi geminátát és rövid mássalhangzót egyaránt jelölhet), illetőleg hasonlatlanul, ugyancsak *-val/-vel* alakban találhatjuk meg.

A magánhangzós tövégeken a *-val/-vel* forma az általános: „hyre neue az euangelionnac *predicalaſaual* őzue mind e3 vilagnac hallafara ki mene” (RMNy. I. 74. +3 r.), „Az Kyralne azzon, *leeniaual Electraual* oefze vez” (RMNy. I. 144. H4 v.), „Ba3 huß eßtendeig predicaltata a' *Noeual* e3 hittetlen vilagnac” (RMNy. I. 156. A4 v.), „Sufanna be iðue *attyauual annyauual*, édes *magzattyauual attyafiaijual*, es *rokonſagiuual* ſoc io *baratijual*” (RMNy. I. 108. Bb3 r.), „az Paſcha elõt negy Báz *eztendõuel* tõt vala az Iſten igeretet Abrahamnac” (RMNy. I. 362. ccc2 v.), „minden hazugoknak az ű rißek lißen az ioban, mell tûzuel, es *kinkûuel* ig, mell az mäfodik halāl” (RMNy. I. 49. Xx4 r.), „zapor *esûuel* õt meg haboritom” (RMNy. I. 108. H3 r.), „minden igaz tanyitoknakis tizti, hogy a' Chriftuſt vgy tanicza, hogy valóba kõeuffe, mind *hitiuel*, mind *életiuel*” (RMNy. I. 362. 277 r.) stb., két kisebb minta (RMNy. I. 125., 315.) kivételével minden műben van rá példa, összesen 1211 adatban.

A leggyakoribb alakváltozat a mássalhangzós tövégeken jelentkező geminált forma: „el iöuefēt nagy *ohaitallāl* vártác, es nagy *fohazkodallāl*” (RMNy. I. 353. z3 r.), „NALadnal *hatalmasbbal* ne verfengy” (RMNy. I. 92. C3 r.), „chapo *ruddal* agyon vertec” (RMNy. I. 90. b3 r.), „haromféle *tulaidonlággal* külömböz egyéb tsillagoktul” (RMNy. I. 334. Q5 r.), „ne olgyeczúk, mint az czyaplárocz az io bort az *hítuánnal*, az Iftē ighiet az hamis emberi *tudománnial*” (RMNy. I. 194. B3 r.), „AZ orožlan az *iwhhal* ees *egijebekkel* meg zержewdek” (RMNy. I. 17. 11 v.), „nem hazudnac a' bent prophetác, meg fem chalnac az ő *iöuendō mondafockal* es *historiaiockal*” (RMNy. I. 95. A4 r.), „meg tanyit mi *móddal* Berezze meg azokat, tudni illic: nagy *kinnyal*, *halallal*, es *fel támadallāl*, es őröckè valo *wralkodallāl*” (RMNy. I. 362. a4 v.), „a' lelkeket meg ne foyczuc es olczuc túbel [!] *vallāl Bidolommal* ne kergessuc” (RMNy. I. 233. R4 r.), „Őrüll hogy leßen egy hadban *Cza Bárral*” (RMNy. I. 351. F r.), „Akhab *kirallyal* en ma Bembe lebec” (RMNy. I. 108. h2 r.), „nagy *legyennel* el futnác” (RMNy. I. 95. C r.), „Viadalt őc hegyős *törrel* kezdenec” (RMNy. I. 109. Q r.), „Manaffēs kiraly *fűrébbel* metzeté kettő” (RMNy. I. 95. C2 r.), „Egik a' mafikat igen kezdek *kezzel* ott arczol czapadofnia” (RMNy. I. 342. B2 v.) stb., mind-egyik műben van rá példa, összesen 1845 adatban.

A mássalhangzós tövégeken előfordul továbbá az egy betűvel jelölt alakváltozat: „Miczoda ió hirunc neuűnc lőnne minekűnc, ha őtet illyen nagy *arultattallāl* meg őlnénc?” (RMNy. I. 324. T2 v.), „mezetelen *labal* indula vtara” (RMNy. I. 340. C2 r.), „Te vezérloőtél engemet a' te *tanáchodal*” (RMNy. I. 162. T r.), „minden *alnakfágal* Bijuec rakua vala” (RMNy. I. 108. Bb3 r.), „vad *madarakal* ezt meg ne eteffed” (RMNy. I. 340. B2 v.), „az mi testűnknek vedel vndokfagat te bent *igidel*” (RMNy. I. 222. Z2 r.), „ha meg halz *ehlégel* enis meg halok” (RMNy. I. 345. C v.), „az én *bömeimel* látá a' Királt” (RMNy. I. 95. C r.), „A ki az ő Bánto földét műueli, béuelkedic *kenyérel*” (RMNy. I. 96. D v.), „Ez Anna penig nagy keferű *biuel* es lelecek [!] vala” (RMNy. I. 205. A v.), „*Tűzel* felgyuytottác a' te benthellyedet” (RMNy. I. 162. T2 v.) stb., 84 műben⁴, összesen 464 adatban. Ebből 84 mássalhangzó-torlódásra végződő tövön szerepel: „fokan meg rontatnac a' *penzel*” (RMNy. I. 92. C3 r.), „az egéß Magyar nemzetnec e' *könyuel* meg akaria mutatni a' meg testelfűlt őrdeget” (RMNy. I. 288. A2 v.), „Beßtertze felet négy *mélyföldel*, vagyon az régi Radna Bánya” (RMNy. I. 360. 6 r.), „a' heliet elnec kűuel es *czontal*, Kiuel fat vagnac”

⁴ RMNy. I. 8., 13., 15., 16., 49., 63., 64., 74., 77., 80., 86., 88a, 90., 91., 92., 95., 96., 98., 100., 101., 102., 108., 109., 125., 144., 151., 154., 155., 156., 158., 162., 171., 173., 186., 194., 205., 207., 208., 213., 222., 233., 243., 259., 260., 264., 269., 280., 284., 288., 289., 294., 295., 296., 297., 299., 303., 307., 308a, 308b, 311., 315., 322., 324., 326., 328., 334., 337b., 339., 340., 342., 343., 344., 345., 346., 349., 350., 351., 353., 358., 359., 360., 362., 367., 368.

(RMNy. I. 056. Kk2 r.) stb., amelyeken a rag mássalhangzójának a jelöléséhez a szóelemző írásmód elvének kellett kialakulnia és érvényesülnie, az pedig csak a XIX. század elejére valósul meg több-kevesebb következetességgel a magyar nyelvű könyvnyomtatás gyakorlatában, még a XVII. század elején is elsősorban a kiejtés szerinti írásmód volt az általános (vö. KOROMPAY 2003: 589–90). A TNyt. ezeket az alakokat az *-al/-el* alakváltozat megjelenésének tartja (KOROMPAY 1992: 380). 53 példa többjegyű betűre végződő szótövön fordul elő: „a' kic mindent *tanáchal* chelekednec, a' bõlchefségtõl igazgattatnac” (RMNy. I. 96. D3 v.), „minnyáian el indulnánac a' *Királyal* a' Tõrõkec ellen” (RMNy. I. 360. 206 v.), „az iduõzitõ IESVS CHRISTVS NAC beßedet auagy Euangeliomát, ne keduetlen fe *czac fültheysel* [!] halgaffuc es vegyüc” (RMNy. I. 353. A2 r.), „a ki a *keuélyel* közeskõdic, keuéliséget tanul tõle” (RMNy. I. 92. D4 v.), „az Prophetac es Apostoloc, kiket hafonlit az Daud az *aranyal*, es ezüftel tündõklõ galamboknac ßarnyaihoz” (RMNy. I. 362. ><3 v.) stb., amelyek esetében ugyancsak a korabeli helyesírás sajátosságai miatt nem szerepelhetnek a hosszú mássalhangzót jelölõ betűjegyek. Az ilyen betűkombinációk már előfordulnak a XVI. századi nyomtatványokban, de korántsem teljes következetességgel. A hosszú mássalhangzók időtartamának jelölésbeli bizonytalansága miatt tehát a – különösen az intervokális – mássalhangzós szóvégeken előforduló, nem hosszú mássalhangzóra utaló betűjellel jelölt instrumentalis-comitativusi ragos alakokban is előforduhatott geminált ejtés, ám nem tudjuk pontosan, hogy milyen arányban.

A mássalhangzós tövégeken *-val/-vel* formájú – azaz nem hasonult – alakváltozat 42 műben⁵, 325 adatban fordul elő: „Nagy *lírafual* adak az koporfonak” (RMNy. I. 296. A3 r.), „minket a' te fzent *aiandekidual* meg elegitõttel” (RMNy. I. 308b X4 v.), „nagy foc *fel fualkotfâgual, hamiffâgual*, kép mutato ßin tartaffal [!] naponkent vétkezûnc” (RMNy. I. 362. 307 r.–v.), „ßeghén *nyomorultakual* Ideghenekkel [!] iol nem téßnek” (RMNy. I. 88a C r.), „be telliefegietek fent *lelekuel, ihleefuel*” (RMNy. I. 13. X5 r.), „minemõ tufakodáfa vagiõ az valaßtottáknac a' *teßfuel, búnuel* es az *õrdõguel*” (RMNy. I. 194. B v.), „illy nagy *dihõßlêguel* ne vegyê hatalmat” (RMNy. I. 353. h3 v.), „õ magoc minden *telhetetlenfêguel, keuelyfêguel*, toßzodaffal [!], *reßegfêguel, paraznafâgual*, lopaffal [!], *czalardfâgual* rakuac” (RMNy. I. 362. 282 v.), „az Chrißufnak euangeliomát irâ Sido *betûkuel*” (RMNy. I. 49. A v.), „kõnyû beßeddel [!] es igaz *ertelemuel* ßoloc” (RMNy. I. 151. a3 v.), „en tûõkõt *vizuel* kereßtellek” (RMNy. I. 49. B r.) stb.

A nyelvi változó értékeinek a geminált alakokkal szembenálló hasonulatlanokat kell tekintetnünk, bár számításba kell vennünk, hogy esetleg az egybetûs jelölés mögött is geminált ejtés húzódik meg. Az alábbi táblázatban a

⁵ L. a táblázatban.

nem hasonult alakokat is tartalmazó művek adatait ábrázoltuk, feltüntetve a – biztosan geminált ejtést takaró – geminátát tartalmazó adatok számát is.

A művek RMNy.- száma	Nem haso- nult alakok	Geminátát tartalmazó példák
8.	7	4
13.	31	7
15.	1	9
49.	58	4
64.	1	13
88a	13	8
92.	1	49
98.	1	6
108.	5	13
109.	29	30
125.	1	6
151.	5	13
160.	11	13
169.	3	6
171.	9	13
181.	6	10
194.	6	72
222.	9	7
259.	1	44
264.	7	12
295.	4	8
296.	9	2

A művek RMNy.- száma	Nem haso- nult alakok	Geminátát tartalmazó példák
299.	1	32
304/2.	1	19
307.	1	15
308a	9	0
308b	4	4
322.	5	13
328.	9	11
337b	5	3
339.	1	4
340.	1	12
343.	1	6
345.	2	5
346.	1	27
348.	6	8
349.	1	12
350.	4	3
353.	19	90
359.	3	6
362.	32	131
367.	1	3
Összesen	325	753

A nem hasonult instrumentalis-comitativusi ragokat tartalmazó művek nem hasonult és geminátát tartalmazó adatainak száma

Egyetlen műben (RMNy. I. 308a) a hasonulatlan alakok kizárólagosak. E nyomtatvány mintájában egy – bizonytalan olvasatú – rövid mássalhangzós példa volt, tehát valószínűleg a tiszta hasonulatlan típust képviseli. A többi mintában nem kivétel nélküliek a hasonulatlan alakok, ám hét műben (a nagyobb minták közül az RMNy. I. 13-ban és 49-ben szignifikáns) többségben vannak (RMNy. I. 8., 13., 49., 88a, 296., 337b, 350.), illetőleg további 17-ben jelentősebb arányban fordulnak elő.

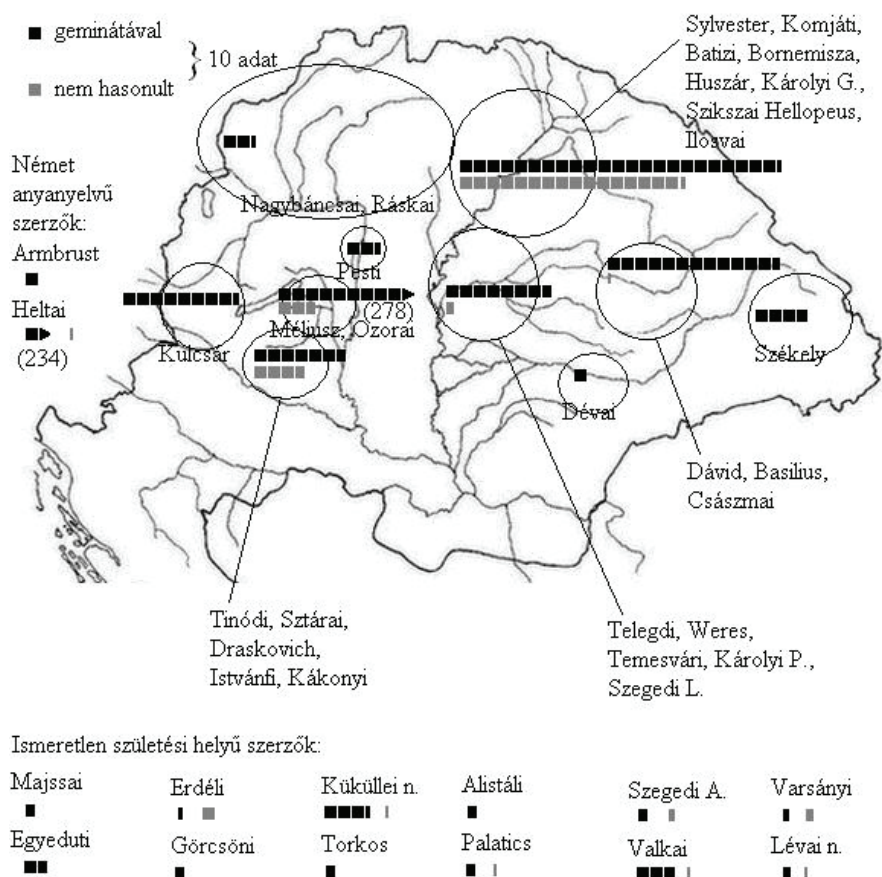
Meg kell vizsgálnunk a hasonulatlan alakok hangtani felépítését, hogy kizárhassuk a fonetikai kötöttségű alakváltakozás lehetőségét. Kizárólag mássalhangzós tövég utáni *-val/-vel* alakokat tartalmazó nyelvm emlékek a kései ómagyar korpuszában sem voltak. Bizonyos művekben azonban a *k* és

g utáni ragok voltak hasonulatlanok, míg más konszonánsok után hasonult alakok kerültek. (KOROMPAY 1992: 379). Ilyen hangtani kötöttség a korpusz adatain nem látszik: mindenféle mássalhangzó után következhet *-val/-vel*. Egy-egy lexéma vagy morféma után szórványosan előfordul az egyes műveken belüli ingadozás, ám jóval többször találhatunk következetes megoldásokat. Az ingadozás néhány példája: „*Þegh n nyomorultakual Ideghenekkel* iol nem t   nek” (RMNy. I. 88a C r.); „No semit en arrul nem panazolkodom, mert nem i  het vizza *azual* azen karom” (RMNy. I. 350. B3 r.), de: „*Azzal* semit Adam attiank nem gondola” (A2 v.); „minem  tufakod fa vagi  az vala tott knac a' testuel, *b  nuel* es az  rd  guel” (RMNy. I. 194. B v.), de: „b  nt *b  nnel* b  ntet” (Eeee2 r.); „Agyon Iften nekic oliv io malaztot / Taplalyac io *borral* feb  c deakot” (RMNy. I. 109. Q4 r.), de: „Az vr es az a   on bir   hazaua / Kinec   akaria lehet io *borual* / Az kit lat hogy eng  delmes dolgaua / Az  reft nem marad   poharaual” (Q3 r.) stb. Ez utóbbi példa jól illusztrálja, hogyan befolyásolhatja pl. a verses jelleg az alakváltozatok megoszlását: a r  m kedv  ert   l Tinódi a hasonulatlan formával.

A hasonulatlan alakok 23 ismert, négy ismeretlen szerzőjű, továbbá hat többszerzős nyomtatványban fordulnak elő. A következő szerzőkre, ill. művekre a nem hasonult alakok előnyben részesítése jellemző: Batizi András, Sylvester János, Erd  li Máté, Komjáti Benedek, Varsányi György, RMNy. I. 308a, 337b. Erd  li Máté   s Varsányi György születési helye és életrajza ismeretlen (Erd  li – nevéből kiolvashatóan – talán a nyelvterület keleti felén született). Batizi, Sylvester   s Komjáti azonban egyaránt az északkeleti vidék sz  l  tte, ezért nagyon valószínű, hogy – főleg a század el  s   felében – erre az országrészre jellemzőbb lehetett a hasonulatlans  g. A kései   magyar korpuszának adatai is ilyesféle területi megoszlást mutattak (KOROMPAY 1992: 379).

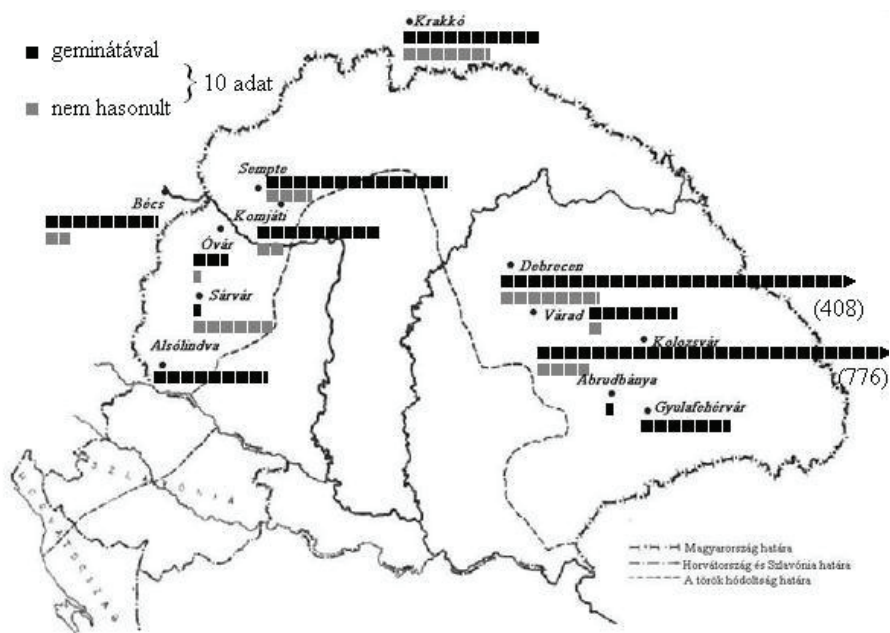
Bornemisza Péter, Méliusz Juhász Péter, Szikszai Hellopeus Bálint, Sztárai Mihály, Huszár Gál, Szegedi András, Szegedi Lőrinc, Tinódi Sebestyén műveiben, továbbá az RMNy. I. 108., 160., 222., 264., 308b, 322., 353. ismeretlen, ill. többszerzős nyomtatványokban nagyobb arányban szerepelnek hasonulatlan alakok. Bornemisza, Huszár Gál   s Szikszai ugyancsak az északkeleti részekhez köthető, m  g Méliusz, Tinódi   s Sztárai a Délkelet-, ill. Dél-Dunántúlhoz.   gy valószínű, hogy a déli vidékekre is jellemző lehetett valamelyest a vizsgált jelenség, beleértve Szeged környékét is, hisz a két, nevéből valószínűsíthetően szegedi szerző is ebbe a csoportba sorolható. Meg kell jegyezni  n azonban, hogy több szerző esetében felt  telelezhet  nk másodlagos nyelvjárási hatást is, hisz pl. Méliusz vagy Tinódi dunántúli sz  rmaz  s  nak betudható jellegzetességei mellett más vidékekre jellemző megoldásokat is használ, mert   let  k nagy részét nem a Dunántúlon t  lt  tt  k.

A szerzők születési helye szerinti összesített megoszlást az alábbi térkép ábrázolja.

Az instrumentalis-comitativusi rag geminátával jelölt és hasonlatlan alakjainak megoszlása a szerzők születési helye szerint

Az egyes nyomdákban megjelenő hasonlatlan alakok számát nem a nyomdahely, hanem a műveket megjelentető szerzők nyelvjárása befolyásolta elsősorban. Pl. a Felvidéken és a Nyugat-Dunántúlon a fenti térkép tanúsága szerint nem lehetett jellemző a hasonlatlanág, ám az óvári, komjáti és semptei nyomdákban mégis megjelenik az északkeleti vidékekről elvándorolt Huszár Gál és Bornemisza Péter nyomdászati tevékenysége révén, Sárvár-Újszigeten pedig túlnyomórészt hasonlatlan alakokat tartalmazó művek jelennek meg Sylvester János gondozásában:

Az instrumentalis-comitativusi geminátával jelölt és hasonlatlan alakok megoszlása nyomdák szerint

A két térkép összevetése azonban fontos tanulsággal szolgál: a XVI. századi nagyarányú migrációs folyamatok kedveztek a különböző nyelvjárási jelenségek keveredésének, ez esetben a keleti gyökerű jelenség nyugatra-északnyugatra hurcolásának.

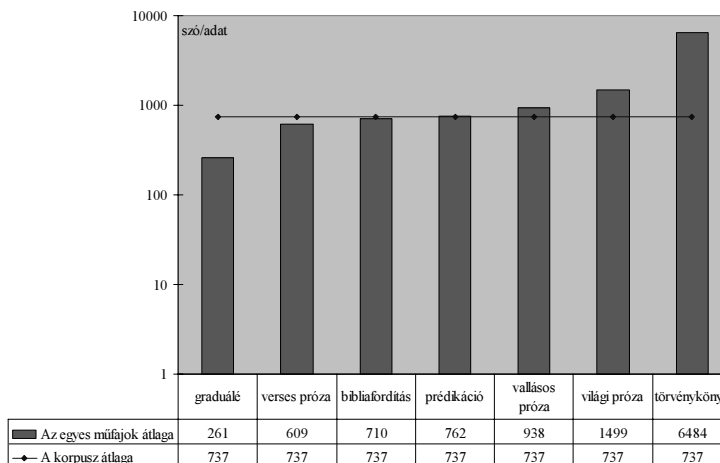
A műfaj szerinti megoszlás vizsgálatához a korszak műveit az alábbi kilenc műfaji csoportra osztottuk: bibliafordítások, drámák, graduálék, kalendáriumok, törvénykönyvek, prédikációk, világi, vallásos és verses prózai művek. A kalendáriumokban és a drámai művekben nem volt hasonlatlan példa a korpuszban. A további műfaji csoportok adatszámát a következő táblázat ábrázolja:

Műfaj	Adatszám
Törvénykönyvek	1
Világi próza	15
Graduálék	51
Vallásos próza	52
Prédikációk	56
Verses próza	60
Bibliafordítások	90
Összesen	325

Az instrumentalis-comitativusi rag hasonlatlan alakjainak száma az egyes műfaji csoportokba tartozó művekben

A bibliafordításokban kiugróan nagy számú hasonlatlan adatot találunk, míg a már említett kalendáriumokra, drámai művekre nem, továbbá a törvénykönyvekre és a világi prózára kevésbé jellemző ezen alakok használata. A többi műfaj adatainak száma nagyságrendileg azonos. Figyelembe kell azonban vennünk azt is, hogy egy-egy típus a korpusz mekkora részletét képviseli. Ha arányosan ábrázoljuk a különböző formák eloszlását (azaz az átlagos gyakoriságot mutatjuk meg), akkor más képet kapunk:

Az ábra vízszintes vonala a korpusz átlagát ábrázolja, amely 737 szavanként egy hasonlatlan adat előfordulását jelenti. A vonal alatti oszlopok a gyakoribb előfordulást jelzik (hisz kisebb mintában fordul elő átlagosan egy adat). Eszerint a graduálékban jelentősen, míg a verses prózában és a bibliafordításokban kisebb mértékben az átlagost meghaladó a hasonlatlan alakok aránya. Ez arra enged következtetni, hogy a hasonlatlanság mögött

mégiscsak lehetnek hangtani tényezők: az énekelt szövegek ritmikai viszonyai talán befolyásolhatták a *-val/-vel* megoszlását.

Tanulságos külön megvizsgálni a korpuszba került öt protestáns énekeskönyv, más néven graduálé (RMNy. I. 108., 160., 222., 264. 353.) adatait. A Kolozsvárott és Komjátiban megjelentekben (RMNy. I. 108., 353.) arányai-ban jóval kevesebb hasonulatlan alakot találunk. Az előbbi Heltai Gáspár, az utóbbi Bornemisza Péter gondozásában jelent meg, az ő beavatkozásuk nyomait viseli. Illusztrációképpen álljon itt két Bornemisza által kijavított példa (a váradi és a debreceni énekeskönyvekből vett azonos szöveghelyek-
kel szembeállítva): „BOdogoc azoc ki Iftent félic, es igaz *hituel* kik őtet veβic” (RMNy. I. 222. N2 v.), de: „Bodogoc azoc kic Iftent félic, es igaz *hittel*/kic őtet véβic” (RMNy. I. 353. g2 v.); „Etekuel *itokual* őc femmit nem gondolnac, *hidegue*/halafokon egy Bálát fem bankodnac” (RMNy. I. 264. e3 v.), de: „Etekuel *itokal* őc femmit nem gondolnac, *hideggel* haláfokō egy Bálatt fē bankodnac” (RMNy. I. 353. h2 v.).

Összefoglalva a korpusz adatainak tanúságát: a vizsgált időszakban főként északkeleti-keleti, továbbá talán déli, délkelet-dunántúli dialektális kötöttségű alakváltakozásként jelennek meg a hasonult és hasonulatlan formák. Mivel tiszta hasonulatlan alakokat használó nyelvváltozatra az adatokból nem következtethetünk, ezért az egyes dialektusokban különböző mértékű hasonulatlanságot feltételezhetünk, amelyet – mivel egyéb függőség nem mutatható ki – valószínűleg lassan megkopó archaizmusként értékelhetünk. A gyakorisági adatok alapján a verses-énekelt jelleg hangtani korlátként jelenik meg az instrumentalis-comitativusi rag változóértékeinek megoszlásában. Bizonyos esetekben kimutathatók normatív törekvések is: a keleti vidékekről származó – azaz egyébként hasonulatlan alakokat használó közegben élő – nyomdászok már ki-kijavítják, valamint saját nyelvhasználatukban is előnyben részesítik a hasonulatlan alakokat, elősegítve ezzel a hasonult alakok gyakorisága miatt azok irányában már megindult kiegyenlítőds normává válását.

Irodalom

- Korompay Klára 1991. A névszóragozás. In Benkő L. (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 284–318.
- Korompay Klára 1992. A névszóragozás. In Benkő L. (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 355–410.
- Németh Miklós 2004. Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mit kezdünk, mit kezdünk az elbeszélő múlttal az általános iskolai oktatásban?

Tapasztalatból tudom, hogy sok diák fellelegzik, amikor befejezi nyelvtörténeti tanulmányait, s abban a tévhitben hagyja el a termet kollokviuma vagy szigorlata után, hogy a történeti morfológiát oktatási gyakorlatában már nem kell felidéznie. Való igaz, hogy az általános iskolai nyelvtankönyvek csekélyke nyelvtörténeti anyagot tartalmaznak – elsősorban a szókincs eredetbeli rétegeit és néhány nyelvemlék történetét – míg a történeti alaktan általam kiválasztott eleme, az elbeszélő múlt kialakulása és funkcionális fejlődése nem része a tananyagnak. Még szerencse! Hiszen e nélkül is rengeteg leíró nyelvészeti fogalmat kell elsajátítaniuk a nebulóknak, s nincs is értelme az általános iskolai nyelvtan tárgyává tenni egy olyan nyelvi jelenséget, amely a mai írásbeli és szóbeli kommunikáció egyik műfajában sem használatos.

De mielőtt az elbeszélő múltú igealakok (l. *mondá, nézé, lőn, vala*) történetéről megállapítaná a kedves hallgató, hogy „ez az, amit soha nem fogok tanítani”, nyissa ki az irodalomtankönyvek egyikét! Jószerével az egész tanév az ötödik osztályban a *János vitéz* tanításával telik el, amely telis-tele van elbeszélő múltú igékkel l. IV./1. „*Jancsi Iluskáék kertje alatt vala; VIII./3. Jó, hogy akkor azon a vidéken jára / Szerecsenországnak jószívű királya*” stb.

Két hallgatómmal végzett kutatásaink azt mutatják, hogy az efféle részletek szövegértési problémát okoznak a tanulóknak az ötödik osztálytól egészen nyolcadikig. Nyolc település kilenc iskolájában végzett vizsgálatunk szerint (amelyben 594 kisdíák vett részt) a gyerekeknek csak ~30%-a ismerte fel a múlt idejű igét, s ezzel szemben ~57% azt gondolta, hogy a cselekvés jelen idejű. A maradék ~13%-on azok osztoznak, akik a jövő időt választották, vagy nem írtak semmit. A gyerekek szövegértési problémája azonban sokkal összetettebb annál, hogy nem tudják a szövegrészletet a megfelelő idősíkhöz, azaz a múlt-hoz kötni. A helytelen igeidő meghatározásán túl modális tévedéseket követnek el. A *kirohana, menének* igéket a diákok ~19%-a vélte feltételes módúnak, ~8%-a felszólítónak, ~3% nem írt semmit, és csak ~70% ismerte fel a helyes kijelentő módot. Kétségbeejtő az elbeszélő alakokban az alanyi és a tárgyaz ragozás különbségének felismerése, amelyet hetedik és nyolcadik osztályban mértünk. A hetedikeseeknek

csak ~9%-a ismerte fel a *kéré ~ kére* szóalakok eltérésének okát, még a nyolcadikosoknak 0,62%-a. Az is kiderült a kutatásból, hogy azokban az igékben, ahol az elbeszélő múlt jelentősen megváltoztatja a szótövet (l. *jöve, lőn, tőn, vala*), még az igező jelentésének meghatározása is problémákat okozott.

Amint látjuk, az elbeszélő múltú igealakok megértetése a kisdiákokkal azért fontos, hogy a szövegértési homályokat eloszlassuk és megalapozzuk általa a biztos olvasást.

Jelenlegi kutatásomban egyfelől arra a kérdésre kerestem a választ, hogy mit kezdünk az általános iskolai oktatásban az elbeszélő múlttal. Ennek feltérképezéséhez megvizsgáltam, az irodalmi tankönyvek mely szövegeiben fordulnak elő elbeszélő múltú igealakok. A vizsgálathoz az alábbi öt, népszerű tankönyvcsaládot választottam ki.

1. Alföldy Jenő: Irodalom 5–8. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2002, 2003.
2. Balogh József (5.,6.o.), Devecsery László (7., 8. o.): Magyar irodalom. Apáczai Kiadó, Celldömölk, 1998, 2001.
3. Mohácsy Károly – Abaffy Lászlóné: Irodalmi olvasókönyv 5–8. Krónika Nova Kiadó, Bp., 2000, 2004.
4. Nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelés. Szerk. Zsolnai József. Irodalom 5–8. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1991, 1993.
5. Dr. Széplaki György – dr. Vilcsek Béla: Világjáró. 5–8. Dinasztia Tankönyvkiadó, Bp., 2003.

Ötödik osztályban mindegyik könyv magvát a *János vitéz* képezi. A Világjáró sorozatban ez a mag bővül a *Kalevalával* és Arany János *Rege a csodaszarvasról* c. művével. Alföldy Jenő könyvében mindezekhez még Arany Jánostól a *Családi kör* c. vers is társul. Balogh József pedig Petőfitől választott ki több költeményt, és modern irodalmi anyagában is szerepel olyan mű, amelyben fellelhető az elbeszélő igealak, ez Romhányi József *A teve fohásza* c. verse. Elbeszélő igékkel a legmegterheltebb Mohácsy Károly – Abaffy Lászlóné könyve, amely közli a korábban említetteken kívül Heltai egyik fabuláját, Fáy András *Az egerek* c. művét. Az első találkozások legfőbb sajátossága tehát az, hogy egyetlen nagyobb terjedelmű XIX. századi szöveg áll rendelkezésünkre, hogy a jelet bemutassuk a diákoknak, s ettől lényegében csak a Mohácsy–Abaffy-könyv tér el, mivel abban korábbi (XVI. századi) szöveget is találunk.

A hatodikos tananyag a legtöbb szerzőtől és a legszélesebb műfaji skálán vonultatja fel e szövegértési problémákat okozó jelet. Fazekas Mihály *Lúdas Matyija*, Arany *Toldija*, valamint a *Válasz Petőfinek* mind az öt könyv alapelve.

Alföldy Jenőnél az alábbi művek tartalmaznak még elbeszélő múltú igéket:

- Arany János: *Mátyás anyja*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *A Reményhez; Zsugori uram*;
- a Kriza János gyűjtötte 2. négy soros;
- *Tizenkét kőműves összetanakodék*;
- *Júlia szép leány* (népballada);
- Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka*;

Balog József könyvében:

- *Kőműves Kelemenné*;
- *Kádár Kata* I. változat és II. változat;
- Bornemissza Péter: *Síralmas énnéköm...*;
- Balassi Bálint: *Hogy Júliára talál...*;
- Mikes Kelemen (levele): Rodostó, 8. apr. 1735;
- Csokonai Vitéz Mihály: *Szegény Zsuzsi a táborozáskor; Jövendölés az első iskolákról a Somogyban; A Reményhez*;
- Petőfi Sándor: *Csokonai*;
- Heltai Gáspár: *Az ebről és az konc húsról; Az oroszlánról, rókáról és a számárról*;
- Tinódi Lantos Sebestyén: *Egri históriának summája*;
- Bethlen Miklós: *Önéletírás II.*

Mohácsy Károly – Abaffy Lászlóné könyvében:

- Benedek Elek fordításában a Jordanes Krónika *Attila halála* c. részlete;
- Arany János: *Rege a csodaszarvasról; Rozgonyiné; Mátyás anyja; A tudós macskája*;
- *Kőműves Kelemen* (Lajtha László gyűjtéséből);
- *Kőműves Kelemenné* (Kriza János gyűjtése);
- *Budai Ilona*;
- Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka*;
- Petőfi Sándor: *A XIX. század költői, Csokonai*;
- Tompa Mihály: *A gólyához*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *Zsugori uram*;
- Kisfaludy Károly: *A bánkódó férj*;
- Jókai Mór: *Melyiket a kilenc közül?*

Zsolnai József könyvében:

- Bethlen Miklós: *Önéletírás*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *A Reményhez; Jövendölés az első iskolákról a Somogyban*;

- Kölcsey Ferenc életútja; Kölcsey Ferenc: *Himnusz; Huszt; Parainesis Kölcsey Kálmánhoz*;
- Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka; Szózat*;
- Petőfi Sándor életútja; Petőfi Sándor: *Egy telel Debrecenben; István öcsémhez; A XIX. század költői; A Tisza; Szeptember végén; Pacsirtaszót hallok megint...*
- Arany János: *Válasz Petőfinek; A fülemile; Családi kör; Mátyás anyja*;
- Tompa Mihály: *A gólyához*;
- Tinódi Sebestyén: *Egri históriának summája*;
- Balassi Bálint: *Hogy Júliára talál, így köszöne neki...*;
- Mikes Kelemen: *Törökországi levelek* (1735. ápr. 8.);
- Kazinczi Ferenc: *Fogságom naplója*;
- Fáy András: *A végzés*;
- Kisfaludy Károly: *A hazafi*.

Dr. Széplaki György – dr. Vilcsék Béla tankönyvében:

- Zrínyi Miklós: *Szigeti veszedelem* (Hösi halál);
- *Kőműves Kelemné*;
- Arany János: *Szondi két apródja*;
- Vörösmarty Mihály: *Szép Ilonka, Szózat* (részlet);
- Petőfi Sándor: *Egy estém otthon* (részlet); *Szeptember végén* (részlet); *Arany Jánoshoz*;
- Balassi Bálint: *Idővel paloták...*;
- Tinódi Sebestyén: *Egri históriának summája*.

Amint látjuk, ez az évfolyam a legtöbb elbeszélő múltú igével a NyIK-es, Zsolnai József szerkesztette tankönyvben találkozunk. A kiválasztott szövegek a XVI. századtól a XIX. századig terjednek, s ezért a bennük található múltidő-jelek különböző funkcionális sajátosságúak. A XVI. századi népballadákban még nyomon követhető a *-t* jeles múlt ómagyar kori funkciója: a párbeszédhez kötődés, s a vele szemben álló *-á/-é, -a/-e* jeles múlt narrációhoz kapcsolása. A XVII. századi szövegekben a korábbi funkciók természetes keveredése figyelhető meg, s velük szemben egy XIX. századi szövegben már csak a költői igényesség és nem a valódi nyelvi igény fenntartotta alakokat láthatunk.

A hetedik osztályban nem csökken azon szövegek száma, amelyekben van elbeszélő múlt, csupán a szövegválogatás korszaka redukálódik le a XVIII–XIX. századra. Így e tananyagban már csak az eredeti funkcióját elvesztett, költői stíluseszközként alkalmazott jel fordul elő. Fontos tehát, hogy ne ekkor kezdjük megtanítani a gyerekeknek a jel funkcióját, mert sok

költőnk leginkább a szótagszám, a rím kedvéért nyúlt vissza egy-egy régi formához.

A tankönyvek közül vizsgálatom szempontjából kiesett a Zsolnai-féle, mivel hetedik osztálytól nem tartalmaz olyan szövegeket, amelyekben elbeszélő igealak lenne. Ez köszönhető annak is, hogy a hatodikos anyagba sűrítette a szerkesztő a mások által csak a hetedik osztályban ismertető művek egy részét. A többi négy könyv viszont egységesen ennek a korosztálynak kívánja megtaníttatni Kölcsey Ferencről a *Huszt, Himnusz* c. verseket, Vörösmartytól a *Szózatot*, Petőfitől a *Szeptember végén, Pacsirtaszót hallok megint* műveket.

Mohácsy Károly – Abaffy Lászlóné a fentiek mellett a hetedikben ismereti a következőket:

- Balassi Bálint: *Hogy Júliára talál, így köszöne neki*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *A Reményhez*;
- Kölcsey Ferenc: *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz*;
- Arany János: *Szondi két apródja*.

Alföldy Jenő több Petőfi verset vonultatott fel, így nála megtalálhatjuk:

- Petőfi Sándor: *Füstbe ment terv; A Tisza; Négy nap dörgött az ágyú; A borozó; A XIX. század költői*;
- Arany János: *A fülemile; Szondi két apródja; Epilógus*;
- Mikszáth Kálmán: *Bede Anna tartozása*;
- Kölcsey Ferenc: *Csolnakon* c. műveket.

Dr. Széplaki György – dr. Vilcek Béla inkább több szerzőtől válogatott:

- Petőfi Sándor: *A XIX. század költői*;
- Csokonai Vitéz Mihály: *A Reményhez; Szegény Zsuzsi a táborozáskor*;
- Berzsenyi Dániel: *A magyarokhoz 2.*;
- Arany János: *Letésem a lantot*;
- Kazinczi Ferenc: *Fogságom naplója*;
- Arany László: *Délibábok hőse*;
- Mikszáth Kálmán: *Bede Anna tartozása*;
- Katona József: *Bánk bán* (3. szakasz/3. jelenet: Tiborc panasza);
- Szigligeti Ede: *Liliomfi* (2. jelenet).

De kétségtelenül a legtöbb elbeszélő múltú igével Devecsery László tankönyvében találkozhatnak az olvasók, amint azt az alábbi címek is mutatják:

- Vörösmarty Mihály: *Búvár Kund; Szép Ilonka; Laurához; A merengőhöz*;
- Vachott Sándorné: *Fóti szüret*;

- Petőfi Sándor: *A XIX. század költői; Kutyakaparó; Magyar vagyok; A nép nevében; 15. március, 1848; Négy nap dörgött az ágyú; Csatában; Az erdélyi hadsereg;*
- Arany János: *Emlények III.; A fülemile; Szondi két apródja;*
- Tompa Mihály: *A gólyához;*
- Gyulai Pál: *Arany Jánosnál, Szalontán;*
- Jókai Mór: *Melyiket a kilenc közül?; A huszti beteglátogatók; A nagyenyedi két fűzfá; Az ércleány;*
- Mikszáth Kálmán: *A néhai bárány; Az elfelejtett rab.*

S végül a nyolcadikos tankönyvek egyikében sem találtam olyan szöveget, amelyben előfordult volna az elbeszélő múlt.

Kutatásomban arra is kerestem a választ, hogy milyen tankönyvi feladatok segítik e jel megértését. A vizsgálat kezdetekor a posztgraduális képzésben részt vevő hallgatóim tanítói gyakorlatából szűrtem le, hogy mely tankönyvhöz használnak munkafüzetet, melyik sorozathoz nem. Eszerint az Alföldy, a NyIK-es könyvet és a Világjáró sorozatot oktatók általában nem használnak irodalmi munkafüzetet. (Két esetben jelezték a tanárok, hogy szívesen tanítják az Alföldy Jenő tankönyvhöz Szmolyan Gabriella: *Irodalom* 6. munkafüzetét.) Míg a Mohácsy–Abaffy tankönyvet használók kevés kivétellel alkalmazzák a sorozathoz kapcsolódó *Irodalmi feladatok* c. 5–8.-ig Krónika Nova Kiadónál megjelent részeit, szintúgy a Balogh József, Devecsery László-féle tankönyvet tanítók ugyanezen két szerző munkafüzetét. A könyvek és munkafüzetek közvetett és közvetlen feladatokkal segíthetik a jel megértését, beépülését a nyelvi kompetenciába. Az általam kiválasztott öt tankönyvcsalád mindegyikében megjelenik a közvetett segítség a lábjegyzetekben (l. a Lúdas Matyi *felpercene* szavát lábjegyzetben magyarázzák). Ez a módszer véleményem szerint nem elég hatékony, mivel nem az összes elbeszélő alakot emeli ki, hanem csupán a nyelvjárási vagy kihalt szavakat, ritkább esetekben a többeli módosulást szenvedett formákat. Hatékonyabbnak tartom a közvetlen feladatokat, ilyeneket azonban még a munkafüzetek is ritkán alkalmaznak. E közvetlen feladatok egyik csoportja általában a szókincs bővítésére szolgál a szerzők célja szerint. Nem kifejezetten az elbeszélő múlt megtanítására születtek, de mivel példasoraikba bekerült egy-két elbeszélő igealak, e szempontból is jól hasznosíthatók. Például: „*A vers szókészlete a mai olvasó számára helyenként régiesnek hat. Hogyan hangoznának ma az alábbi szavak? Pallásról, hini, nékie, hagyának....*” (IFJ. WACHA IMRÉNÉ 2004: 37).

Ehhez hasonló szókincsfejlesztő feladatot találhatunk a Mohácsy–Abaffy ötödik osztályos tankönyvben Heltai fabulájához kötődően. Ajánlom még a hatodikos könyv 24. o./1., 65. o./2. feladatait. Balogh József és Devecsery László munkafüzeteiben rendszeresen hívják fel a figyelmet a szerzők a

művek „archaikus”, „veretes megfogalmazású”, „nehézkés nyelvezetű” voltára, vagy éppen arra, hogy az olvasó „szokatlan” szavakat, kifejezéseket talál benne. Ezek a pontok is alkalmasak arra, hogy a diákoknak ne csak a tájszavakat, régi szavakat mutassuk be, hanem a régi igealakot is. Ehhez ajánlom munkafüzetekből hatodik osztályban a 15. o./8., 27. o./1., 45. o./5., 58. o./7. feladatot és a hetedikéből a 7. o./4., 5. feladatot.

A leghatékonyabb azonban az a feladatcsoport, amelyben magyarázat előzi meg vagy követi az elbeszélő igealakot. Ezt a típust Alföldy Jenő könyve alkalmazza következetesen és egymásra épülő kérdésekkel. Ötödik osztályban a János vitéz nyelvi sajátosságainak leírásakor kitér arra a szerző, hogy a versben találkozhatnak az olvasók „*olyan szavakkal, igealakokkal, amelyek a napjaink beszélt nyelvében ritkán fordulnak elő...menének (mentek), tévé (tette), vala (volt)...*” (ALFÖLDY 2002: 143). Hatodik osztályban a szövegértési feladatok állandó része a régies kifejezések értelmezése megadott példákon keresztül (l. még ALFÖLDY 2003: 30, 43, 56, 68), de a tananyag előre haladtával önálló keresésre buzdít a szerző (i. m. 150). Hetedik osztályban sajnos ez a feladattípus eltűnik, helyét a közvetett utalás veszi át.

Vizsgálatom következő kérdése az volt, hogy mit kezdjünk az elbeszélő múlttal az általános iskolai oktatásban. Fontosnak tartom, hogy az elbeszélő múltú igékkel ne a nyelvtanórán, hanem az irodalomórán foglalkozzanak egy konkrét szöveghez kapcsolódóan. Gondolom, most sokan háborognak, hogy no lám, a nyelvész nem tudja, milyen feszített tempójú az irodalmi negyvenöt percre! De tudom! S éppen ezért szeretnék a meglévő tankönyvi feladatokból olyanokra rámutatni, amelyek kicsinyke átfordítással alkalmasak erre is.

Az ötödikes feladatválasztást az határozza meg egyfelől, hogy egyetlen XIX. századi szövegen keresztül kerül kapcsoltba a gyerek az elbeszélő múlttal; másfelől a gyerekek életkora és leíró nyelvészeti előképzettsége miatt sem célszerű megismertetni őket e jel funkcionális sajátosságaival. Tudnunk kell viszont, hogy e korosztály fogékony a nyelvi játékra, így használjuk fel Romhányi *A teve fohásza* versét, amelyben felismerik a *teve – tévé* szójátékot, sőt a szójáték alapján meg tudják fogalmazni, hogy az egyik alak jelentését értik, míg a másikat nem. Ugyanakkor a *János vitézből* nem képesek kiemelni a számukra homályos szavakat (*elbeszéle, jára*), noha ezeknek a szótöve nem szenved módosulást. A *János vitéz* előtt akár az előbb említett verssel is kedvet csinálhatnak a régies szóalakok kikereséséhez. Jelöljenek ki egy-egy kisebb részt a szövegből és otthoni feladatként karikáztassák be bennük a múlt idő jeleket. Ha ezt rendszeresen elvégeztetik az énekek után, elmagyarázhatják, hogy az elbeszélő forma a XIX. században már ritkán használt, hiszen előfordulhat, hogy az Önök által kijelölt kis részben nem találnak ilyen igealakot a gyerekek. A szövegértést segíthetik

azzal is, ha rákérdeznek az igék idősíkjára. Például: VIII./3. „*Jó, hogy akkor azon a vidéken jár a / Szerecsenországnak jószívű királya...*” Szerinted, mikor történik a cselekvés?

Hatodik osztályban az ismertetés módját már az határozza meg, hogy a gyerekek XVI–XIX. századig terjedő szövegekkel találkoznak. A népballadák, Heltai fabuláinak tanításakor ennek a korosztálynak már lehet arról mesélni, hogy a XV. század előtt az elbeszélő múlt és a ma egyeduralkodó - *t* jeles múlt között még funkcionális különbség volt, sőt ehhez még összetett múltak is társultak. Ezt igen könnyen megértik a gyerekek, ha párhuzamot vonnak az általuk tanult idegen nyelv sokszínű múltidő-rendszerével. Világítsanak rá arra, hogy négy évszázad alatt nemcsak a szavak jelentése, helyesírása változott, hanem a nyelvtan is. S ez a grammatikai elem hasonlóképpen, mint egy ember megöregedett, helyét átvette egy fiatalabb elem, köztünk él, még felismerjük, de már archaikusnak számít. Az ötödikesekhez hasonlóan adjanak itt is kisebb szövegrészeket, amelyekből kigyűjthetik a tanulók az elbeszélő múltú igéket. Gyűjtessenek velük olyan szavakat, amelyeket a „*nem nagyon értem*” kategóriába illeszteniének (l. KECSKÉS 2006: 363). Tapasztalni fogják, hogy ide a gyerekek olyan szavakat helyeznek, amelyeknek a szótövét értik, de a morfológiai szerkezete nem világos (l. *tevé, elhulltanak*). A modális tévedések elkerülését segíthetik azzal, ha rákérdeznek a *menének, hordozák* típusú igék módjára, amelyek összekeverhetők a felületes olvasáskor a feltételes vagy felszólító alakokkal. Hetedik osztályban Petőfi verseinek tanításakor hivatkozhatnak az ötödikes tapasztalatokra, a *János vitéz*re. Bemutathatják a nyelvi jel nyelvjárásokba szorulását, amelyhez felhasználható a tankönyvek szövegeiből Mikszáth Kálmán *Bede Anna tartozása*. Buzdítsák a diákokat arra, hogy az interneten hallgasanak bele egy-két dialektológiai hangos szótár csángó szövegébe, ahol még fellelhető e jel alkalmazása. A gyerekekben próbálják meg azt tudatosítani, hogy az elbeszélő múlttal nemcsak az irodalmi szövegekben és tanórán találkozhatnak, hanem énekekben vagy egyházi szertartásokon is.

Irodalom

Kecskés Judit 2006. Valóban megértik a mai diákok az elbeszélő múltú igealakokat? *Nyr.* 2006/3: 362–5.

Szmolyan Gabriella 2005. *Irodalom 6.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.

Ifj. Wacha Imréné 2004. *Irodalmi feladatok 6., 7.* Krónika Nova Kiadó, Bp.

Gondolatok az angol frazális igei szótárakról

1. Bevezetés

Az angol frazális igeik – jobb magyar megfelelő híján ezt az elnevezést használom –, pl. *look for* (keres), *turn down* (visszautasít), *make up for* (kárpótol) egy rendkívül érdekes nyelvi anyagot képviselnek az angol nyelvben, és gyakran nagy kihívások elé állítják nemcsak az angolul tanulókat, de a nyelvtanárokat is.

Ezek az ige + viszonyszós szerkezetek (közismert néven angolul „phrasal verbs” vagy „multi-word verbs”) mindig is jelen voltak az angolban, már az óangolban és a középagolban is előfordultak, de a legjelentősebb állománygyarapodásról a modern angol kezdetétől, durván a 15. századtól beszélhetünk. Ez az állományváltozás és gyarapodás azóta is töretlenül tart, és szinte nap, mint nap jelennek meg új alakok. Gondoljunk csak azokra az új keletű ige + viszonyszós szerkezetekre, amelyek a számítástechnika fejlődésével és az Internet elterjedésével kerültek be mostanában a köztudatba, pl. *dial up* (feltárcsáz), *log on/onto/in/into* (belép), *log off* (kilép), *key in/into* (begépel) stb.

Bár az a téves nézet terjedt el, hogy ezek az igei szerkezetek elsősorban a köznapi, beszélt nyelvben fordulnak elő, szép számmal találhatók az írott, hivatalos nyelvben is, pl. *issue forth* (ered, származik), *inveigh against* (szidalmaz, kifakad vmi ellen), *dispense with* (megvan nélküle) és rendkívül termékenyek a szlengben, különösen az amerikai szlengben, pl. *squeal on* (beköp), *chow down* (zabál), *futz around* (lazsál), stb.

Az is közismert tény, hogy bonyolult szintaktikai, szemantikai és stilisztikai tulajdonságaik következtében a nyelvtanulók hajlamosak elkerülni használatukat, egyszavas megfelelőiket részesítve előnyben. Ezzel azonban erőltetetté, természetellenessé válik mondanivalójuk az anyanyelvi beszélők számára.

Mindezek alapján joggal állíthatjuk, hogy a frazális igeik minél nagyobb számban való ismerete és megfelelő szöveggörnyezetben való használata az angol nyelv közel anyanyelvi szinten való elsajátításának megkülönböztető jegyei közé tartoznak. Így egy jó frazális igei szótár elengedhetetlenül fontos és nélkülözhetetlen forrás az angolt, mint idegen nyelvet tanulók számára.

2. A frazális igei szótárak fejlődésének története

A frazális igék mind az angolt, mint idegen nyelvet tanítók, mind a nyelvészek és különösen a lexikográfusok számára is sokáig csipkerózsika álmukat aludták. Samuel Johnson volt az első lexikográfus, aki felismerte a hozzájuk kapcsolódó problémát. Az 1775-ben kiadott *Dictionary of the English Language* című szótárának bevezetőjében a következő találó megjegyzést fogalmazta meg a frazális igékről:

Van egy fajta összetett igei szerkezet, ami talán sokkal gyakoribb a mi nyelvünkben, mint bármelyik másban, és ebből adódik a külföldiek legnagyobb nehézsége. Sok szó jelentését módosítjuk egy viszonyzó hozzákapcsolásával, és a jelentés olyan messze kerül az egyszerű szavak jelentésétől, hogy semmilyen élelméjűséggel nem lehet nyomon követni azokat a lépéseket, amelyekkel a jelenlegi használatához érkezünk (Johnson, 1775: Bevezető).

Az első frazális igei szótár *Dictionary of Phrasal Verbs and Their Idioms* címmel 1974-ben jelent meg Tom McArthur és Beryl Atkins szerkesztésében. Azóta mind a nyelvészek, mind a lexikográfusok és tankönyvírók részéről óriási érdeklődés mutatkozott a frazális igék iránt. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az elmúlt évtizedben számos nyelvészeti tanulmány, szótár és tankönyv jelent meg, amelyek nagymértékben segíthetik a nyelvtanulókat abban, hogy minél eredményesebben sajátíthassák el használatukat.

Néhány, a közelmúltban megjelent szótárak közül:

- 1975 Cowie, A. P. & R. Mackin *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English Volume 1: Verbs with Prepositions & Particles*. London: Oxford University Press.
- 1982 Davidson, George. W. *Chambers Phrasal Verbs*. Edinburgh: Chambers.
- 1983 Courtney, Rosemary *Longman Dictionary of Phrasal Verbs*. Harlow: Longman.
- 1993 Cowie, A. P. & R. Mackin *Oxford Dictionary of Phrasal Verbs*. Oxford University Press.
- 1996 Cullen K. and H. Sargeant *Chambers Dictionary of Phrasal Verbs*. Edinburgh: Chambers Harrap Publishers Ltd.
- 1997 Pye, Glennis *Cambridge International Dictionary of Phrasal Verbs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 1989/2002 Sinclair, John *Collins COBUILD Dictionary of Phrasal Verbs*. Glasgow: Harper Collins Publisher.

- 2001 Cowie, A.P. & Mackin R. *Oxford Phrasal Verbs Dictionary for Learners of English*. Oxford: Oxford University Press.
- 2005 Rundell, Michael *Macmillan Phrasal Verbs Plus*. Oxford: Bloomsbury Publishing Plc.
- 2006 Pye, Glennis *Cambridge Phrasal Verbs Dictionary*. Cambridge: Cambridge University Press.

3. Hogyan kezelik a frazális igéket a fent említett szótárak?

Az elmúlt tíz évben megjelent frazális igei szótárak valamennyikéről elmondhatjuk, hogy jól tükrözik a frazális igék széleskörű használatát a mai angolban. Az ezekben a szótárakban szereplő frazális igék forrása a kiadók saját korpuszát (*The Bank of English*, *World English Corpus*, *Oxford Corpus of the English Language*, *Cambridge International Corpus*) alkotó több százmilliós, egyedülálló számítógépes adatbázis, amelyet folyamatosan bővítenek, és példaanyagukat mai brit, amerikai és ausztrál újságokból, magazinokból, könyvekből, rádió és TV műsorokból merítik. A *Collins COBUILD* szótár 2002-es, új kiadása alapjául például a *Bank of England Collins* nevű adatbázisuk szolgált, amely 450 millió, a mai angolban használatos szót, a 2006-os kiadású *Cambridge* frazális igei szótár alapjául szolgáló *Cambridge International Corpus* pedig 800 millió szót tartalmaz.

Elmondhatjuk, hogy e szótárak szerkesztőit is a minőség, a korszerűség és az igényesség elvei vezérelték, mint ahogy ezt Magay Tamás, az MTA Szótári Munkabizottsága elnöke a 2005. október 12-én, Budapesten megrendezett II. Szótárnap című szakmai napon az *Akadémiai kiadó* által megjelentetett mai magyar szótárak méltatásaként megfogalmazta. Ezen frazális igei szótárak készítőinek is a célja a szótárhasználók igényeinek mind teljesebb kielégítése, s valóban igényes, felhasználóbarát, a mai nyelvállapotot tükröző szótárokkal van dolgunk.

A következőkben a fent említett szótárak közül a két legújabban megjelent frazális igei szótárak újdonságait emelném ki, vagyis a *Collins Cobuild* frazális igei szótár 2002-es felújított kiadását és a *Macmillan* 2005-ben megjelent frazális igei szótárát, ezzel nem titkolva azt sem, hogy ezt a két szótárt találok a legkorszerűbb, legigényesebb és legjobban használható frazális igei szótárnak. Mindkét szótár felhasználóbarát megközelítését tükrözi az is, hogy a leggyakrabban előforduló frazális igéket csillaggal jelölik, ami az egyik újdonságuk. A *Macmillan* szótár még piros színnel is hozza ezeket az igéket, sőt gyakoriságukat egy, kettő, illetve három piros csillaggal jelölik.

Milyen is egy jó frazális igei szótár? Egy jó frazális igei szótár foglalkozik mindazon tényezőkkel, amelyek megnehezítik ezen összetett igei szerkezetek elsajátítását. Legfontosabb elvárás, hogy a **jelentések** útvesztőjében

segítse eligazodni a használóját, hiszen kétségtelen, hogy a legtöbb gondot a jelentés okozza. Ráadásul a legtöbb frazális igének több jelentése is van. A *Macmillan Phrasal Verbs Plus* egyik újdonsága, hogy a poliszém frazális igék jelentéseinek felsorolása előtt egy ‘jelentésmenüt’ adnak, amely megkönnyíti a megfelelő jelentés megkeresését. Vegyük például az egyik legpoliszémebb frazális ige, a *put on* ige jelentéseit tartalmazó menüt:

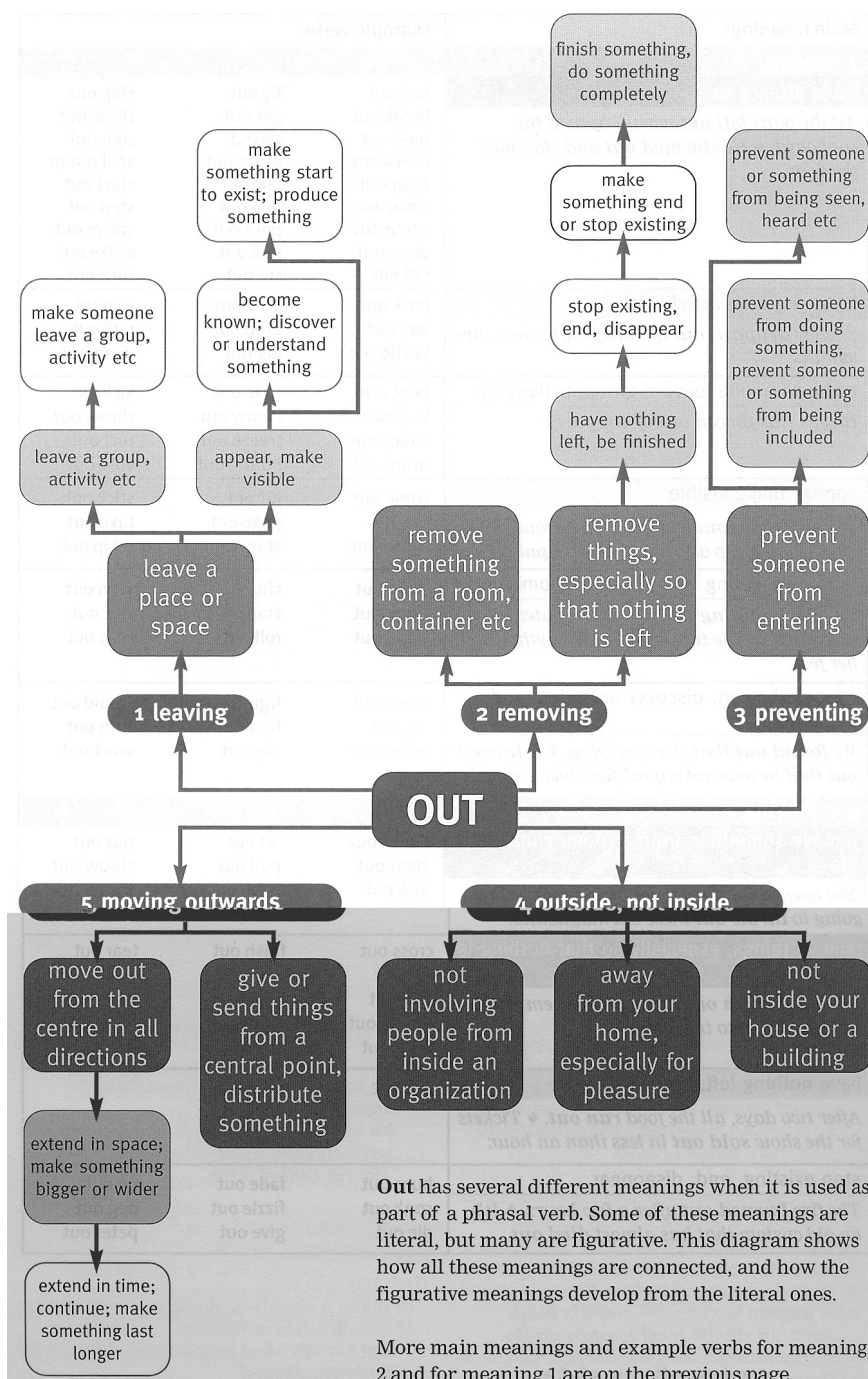
1. felvesz (*ruhát, ékszer*)
2. bekapcsol/felkapcsol (*villanyt, elektromos berendezést*)
3. feltesz/felken (*krémet, sminket*)
4. feltesz/betesz (*lemezt, CD-t, videót*)
5. rendez (*koncertet*), színre visz (*darabot*)
6. felvesz, magára ölt (*arckifejezést*)
7. felszed, magára szed (*kilókat*)
8. felteszi az ételt föni
9. rárak terhet/felelősséget vkire
10. hozzátesz pénzösszeget vmihez
11. feltesz pénzösszeget vmire
12. odaad vkit telefonon
13. beiktat/forgalomba helyez (*buszt*)
14. orvosi kezelésben részesít
15. kivet/kiro vkire valamit (*tilalmat*)
16. hozzáír pénzösszeget vki számlájához
17. megmutatja valamilyen képességét
18. vmilyen feladatot kiad valakinek
19. rászéd, becsap vkit

Korábban a nyelvészek általában úgy vélték, hogy a frazális igék egy ige és egy vagy két viszonyzó önkényes kombinációja, ezért a tanuló nem tehet mást, minthogy csupán megtanulja őket. Ezzel szemben a *Collins Cobuild* szótár szerkesztői abból a megközelítésből indulnak ki, hogy a viszonyzó bizonyos jelentések hordozói. Ennek megfelelően a szótár végén összeállítottak egy teljes listát a viszonyzók jelentéskategóriáiról, az adott viszonyzó jelentéseinek részletes magyarázatával. Ez az a tényező, amely megkülönbözteti ezt a szótárt az előtte megjelent szótáraktól. Vegyük például a szótárban, a 446 kombinációban előforduló *out* viszonyzót, ami a leggyakrabban használatos viszonyzó az angol frazális igékben. A *Collins Cobuild* szótár viszonyzó indexe az *out* 14 jelentéscsoportját különbözteti meg:

1. mozgás bentről ki (*come out, break out*)
2. eltávolítás, kizárás, megakadályozás (*empty out, close out, rule out*)
3. átkutatás, megtalálás, megkapás (*dig out, fish out, figure out*)

4. előbukkanás, megjelenés (*come out, stand out*)
5. otthon elhagyás valamilyen céllal (*eat out, camp out*)
6. létrehozás, teremtés (*send out, blurt out*)
7. növekedés (*spread out, drag out*)
8. alaposság, befejezettség (*print out, work out*)
9. időbeli kiterjedés, ellenállás (*last out, hold out*)
10. elfogyás vagy eltűnés (*die out, phase out*)
11. elrendezés, szelektálás, kiosztás (*sort out, single out*)
12. figyelés (*look out, watch out*)
13. támogatás, segítség (*bear out, help out*)
14. támadás, kritizálás (*knock out, cry out against*)

A *Macmillan* frazális igei szótár szemantikai megközelítése még ezen is túlmutat. Mint a fenti példából is látszik, a *Collins Cobuild* szótárban a viszonzyszó egy bizonyos jelentéscsoportja alatt a hasonló jelentésű igék vannak felsorolva. Ezzel szemben, a *Macmillan* szótár diagramok és táblázatok segítségével azt mutatja be, hogy a viszonzószóknak vannak térbeli, szószzerinti és átvitt értelmű, idiomatikus jelentései, valamint azt is, milyen kapcsolatban vannak ezek a jelentések egymással. A jelentések diagramban ábrázolt hálózatából kiderül, hogy legtöbb esetben az idiomatikus jelentések a térbeli jelentések metaforisztikus kiterjesztései. Ez a megközelítés a kognitív nyelvészet kutatási eredményeinek felhasználását tükrözi. A szótárban a szerzők külön fejezetben szólnak a metaforákról, amelyek nagyon sokat segíthetnek a frazális igék jelentéseinek megértésében és használatuk elsajátításában. Részletes szemantikai elemzést találunk a 12 leggyakoribb viszonzyszóról (*around, away, back, down, in, into, off, on, out, over, through* és *up*). Vegyük például a fent említett *out* viszonzyszót, amelynek a *Macmillan* szótár szerkesztői 5 fő jelentését különböztetik meg: 1. egy tér, hely elhagyása 2. elmozdítás 3. megakadályozás 4. kinn, nem benn 5. kifelé mozdulás. A diagram és a táblázatban szereplő példák világosan, érthetően tárják fel az *out* térbeli és átvitt értelmű jelentéseinek összefüggő hálózatát:

Vizsgáljuk meg közelebbről például az *out* 5. jelentését: *branch out* (szétágazik), *fan out* (legyezőszerű állást vesz fel), *roll out* (kinyújt, pl. téstét), *spread out* (kiterít, pl. térképet), ahol többirányú, térbeli kiterjedésre utal. Ehhez a jelentéshez kapcsolható a *drag out* (kinyújt, pl. vitát), *hold out* (kitart, pl. végsőkéig vagy a pénze), ahol az IDŐK KITERJEDÉSE TÁRGYAK KITERJEDÉSE metafora segítségével konceptualizáljuk az *out* jelentését.

Sok frazális igének van **egyszavas megfelelője** is, ezek azonban általában sokkal formálisabbak. A *Macmillan* szótár még egy újdonsága a több mint 1000 igét felölelő egy-szavas megfelelők függeléke, melyeknek sok esetben több frazális ige is szinonimája lehet, pl. *omit* ~ *leave out*, *miss out*, *emerge* ~ *come out*, *leak out*. A frazális igei szótárak átlag mintegy 5-6 ezer frazális igét tartalmaznak. A két számadat különbségéből is látszik, hogy a legtöbb frazális igének nincs egyszavas megfelelője, tehát nagyon sok olyan jelenség létezik, amit csak frazális igével lehet kifejezni. Ezen kívül nagyon sok esetben az egyszavas megfelelők más stilisztikai értéket képviselnek, pl. *abolish* sokkal formálisabb, mint *do away with*, *disintegrate* sokkal formálisabb, mint *fall apart*, *encounter* sokkal formálisabb, mint *come across*, vagy *imitate* sokkal formálisabb, mint *take off*.

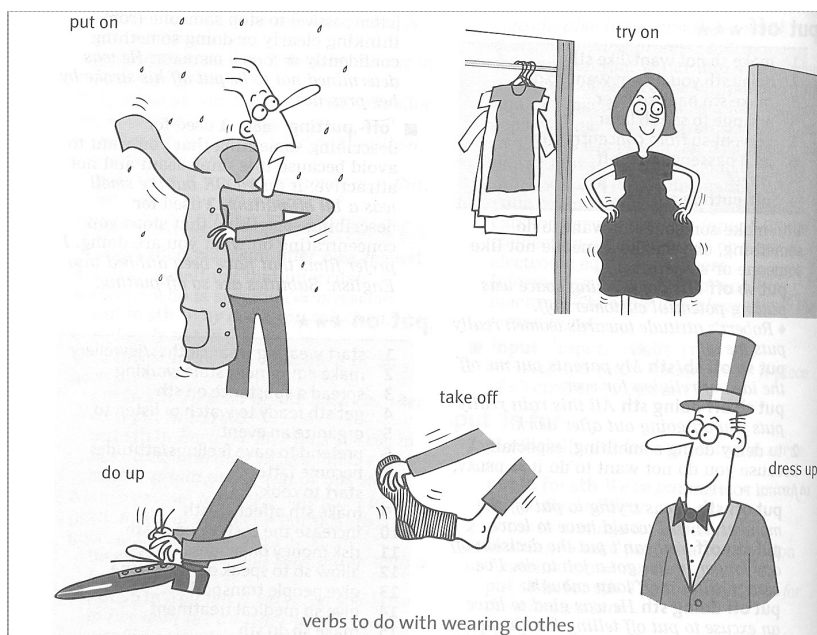
A frazális igék **szintaktikai sajátosságainak** feltárása legalább olyan fontos, mint a szemantikaiaké. Külön figyelmet érdemel a tárgynak a viszonzyszóhoz képesti helye. A szótárak többsége, így a *Macmillan* szótár is, ezt a következőképpen jelöli:

<i>put on sth</i>	Dorothy <i>put on her coat</i> and went out
<i>put sth on</i>	Kim had forgotten to <i>put her coat on</i> .
	If you have a rain jacket, <i>put it on</i> .
<i>look for sb/sth</i>	He was <i>looking for work</i> as a builder.
<i>put sth down to sth</i>	I <i>put his irritability down to tiredness</i> .

A *Collins Cobuild* frazális igei szótár egyediségére vall, hogy ezeket a szerkezeti sajátosságokat logikusan, könnyen áttekinthető és érthető módon, a margón jelöli a következőképpen:

<i>put on</i>	V+N+ADV
	V+ADV+N
	V+PRON+ADV
<i>look for</i>	V+PREP
<i>put down to</i>	V+N+ADV+PREP
	V+ADV+N+PREP
	V+PRON+ADV+PREP

Végül, de nem utolsó sorban említést érdemel a *Macmillan Phrasal Verbs Plus* szótárban található mintegy 100 szellemes kép, amely még inkább segíti a jelentés elsajátítását.

Összességében tehát, mindkét fent említett frazális igei szótárról elmondhatjuk, hogy a mai nyelvállapotot tükröző, korszerű címszóállományt tartalmaznak, könnyen használható, áttekinthető, világos szerkezettel rendelkeznek, bőséges példaanyaguk és nyelvtani információik alapján az angol frazális igék eredményes tanulásának nélkülözhetetlen eszközei. Felhasználóik mindent megkaphatnak ezektől a szótáraktól, ami egy korszerű, igényes szótártól elvárható.

Irodalom

- McArthur, Tom & Beryl Atkins 1974. *Dictionary of Phrasal Verbs and Their Idioms*. London: Collins.
- Cowie, A. P. & R. Mackin 1975. *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English Volume 1: Verbs with Prepositions & Particles*. London: Oxford University Press.
- Cowie, A.P & R. Mackin 1993. *Oxford Dictionary of Phrasal Verbs*. Oxford: Oxford University Press.
- Cowie, A.P. & Mackin R. 2001. *Oxford Phrasal Verbs Dictionary for Learners of English*. Oxford: Oxford University Press.
- Courtney, Rosemary 1983. *Longman Dictionary of Phrasal Verbs*. Harlow: Longman

- Davidson, George. W. 1982. *Chambers Phrasal Verbs*. Edinburgh: Chambers
- Cullen K. and H. Sargeant 1996. *Chambers Dictionary of Phrasal Verbs*. Edinburgh: Chambers Harrap Publishers Ltd.
- Johnson, Samuel 1775. *A Dictionary of the English Language*. Repr. 1983. London: Times Books.
- Pye, Glennis 1997. *Cambridge International Dictionary of Phrasal Verbs*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pye, Glennis 2006. *Cambridge Phrasal Verbs Dictionary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rundell, Micheal 2005. *Macmillan Phrasal Verbs Plus*. Oxford: Bloomsbury Publishing Plc.
- Sinclair, John 1989. *Collins COBUILD Dictionary of Phrasal Verbs*. Glasgow: Harper Collins Publishers.
- Sinclair, John 2002. *Collins COBUILD Dictionary of Phrasal Verbs*. Glasgow: Harper Collins Publishers.

Azonosságok és különbségek a lexikológiai jelentések körében

1. A lexikológiai jelentések elkülönítése mind jelentéseméleti, mind pedig gyakorlati oktatási szempontból lényeges kérdés. A jelentéstani szakirodalomban gyakran találkozunk tisztázatlan terminológiai kérdésekkel, átfedésekkel. A szerzők sokszor nem tesznek különbséget az egyes alapvető lexikológiai jelentéstípusok között. A magyar nyelvészeti szakirodalomban Károly Sándor a jelölőnek (hangalak) és a hozzájuk kapcsolódó jelentéseknek a mennyiségi összefüggései alapján a jelek jelentését 9 típusba sorolta (Károly 1970: 78). Ezek közül jelen dolgozatomban a következő lexikológiai jelentéstípusokkal kapcsolatos alapvető terminológiai kérdésekkel foglalkozom: a **poliszémia**, a **homonímia**, a **szinonímia**, valamint az **alakváltozat** és a **variáns kérdései**.

2. A **poliszémia** olyan lexikológiai jelentéstípus, amelyben egy hangalakhoz több, egymással összefüggésben lévő jelentés kapcsolódik. Az egyes jelentések között motivikus kapcsolat van, metaforikus, ill. metonimikus viszonyok alapján egymásból levezethetők. A különböző alap- és mellékjelentések szemantikai motiváltsága meghatározó a lexéma poliszemantikus jelentéshálózatában (vö. Károly 1970, Kiefer 2000).

3. A poliszémia elkülönítése a másik alapvető lexikológiai jelentéstől, a **homonímiától** nem minden esetben könnyű feladat. Ez a nemzetközi lexicográfiai szakirodalomban is meglévő probléma. A szótárírók általában igyekeznek csökkenteni a homonimák számát, ezért például a magyar szótárírói gyakorlatban viszonylag kevés homonimával találkozunk. Az orosz lexicográfiai szakirodalomban a szétváló poliszémia útján keletkezett homonimák elkülönítése okoz gondot mind a poliszémáktól, mind pedig a homonimáktól (vö. Apreszján 1995). Ezt a típust a magyar nyelv értelmező szótárának szerkesztőbizottsága álhomonímiának tartja, megkülönböztetve így a valódi homonimákat és az álhomonimákat. „Álhomonimának tekintjük, és zárójelbe tett arab index-számmal megkülönböztetve külön szócikkbe fogjuk az olyan egyező alakú szavakat, amelyek kétséget kizáróan vagy feltehetően azonos eredetűek [...], de

(1) bizonyos jelentésükben eltérő ejtésűek, mint pl. *hëgyes*⁽¹⁾, *hëgyës*⁽²⁾ [...]

- (2) amelyeknél a jelentésbeli szétválás alaki elkülönüléssel jár együtt, mint pl. *daru*⁽¹⁾ > *darvak* (madarak), *daru*⁽²⁾ > *daruk* (emelőgépek),
- (3) amelyeknek szócsaládja világosan szétválik, mint pl. *biztos*⁽¹⁾ mn és fn ‘valóságnak vehető (dolog); biztonságot nyújtó’” (ÉrtSz 1972: XVII–XVIII).
- (4) Ugyancsak álhomonimáknak veszi a szótár az ún. nomenverbumokat, amelyek szófaji jelentésük alapján főnevek és igék is, tehát kettős lexikai szófajúak: pl. *nyom* fn és ige, *agarász* fn és ige stb.

A 2. pontban jelölt álhomonimákat én részleges alak- és jelentéshasadás útján létrejövő alakvariánsoknak tekintem (vö. Elekfi 1996). Ezen a ponton összekapcsolódik a poliszémia, a homonímia és az alakvariánsok kérdése is, mert pl. a *daru*^(1,2) többes számú alakjai (*daruk*, *darukat*, *darukkal* / *darvak*, *darvakat*, *darvakkal* stb.) mindhárom kategóriában határesetnek minősülnek, mint ahogy ezt a magyar álhomonímia, az orosz szétváló poliszémia, ill. Elekfi László részleges alakhasadás (vö. Elekfi 1996) terminus technicusai is mutatják. A igei alakvariánsok vizsgálata során sok olyan alakkal találkoztam, amelyek rendszerezése az értelmező szótárak teljes anyagának részletes vizsgálatát tenné szükségessé.

A homonímiát és a poliszémiát Kiefer Ferenc a következőképpen különíti el:

- a) A poliszém jelentéseknek van közös elemük, a homonim jelentéseknek nincs.
- b) A homonimák sokszor különböző forrásból erednek (történeti szempont), a poliszém jelentések ugyanabból a szójelentésből származnak. Pl. a *kar*¹ ‘felső végtag’ ötörök eredetű, a *kar*² ‘kórus’ a latin *chorus*-ból származik.
- c) Vannak azonos eredetű homonimák is. Például: *adó*¹ ‘adóállomás’, *adó*² ‘adózás’; *akna*¹ ‘vázat, járat’, *akna*² ‘aknagránát’. A felsorolt példák azért homonimák, mert nincs közös jelentéselemük! (Kiefer 2000: 121–123).

4. A szinonimák a szakirodalomban a legáltalánosabban elfogadott értelmezésben olyan szavak, amelyeknek a denotatív jelentése azonos, a szinonimasor tagjai között más jelentéseikben azonban lehetnek eltérések. A különbségek többnyire a szinonimasor tagjainak pragmatikai jelentéseiben vannak. A pragmatikai jelentésekben mutatkozó eltérés azonban az alakvariánsokra is érvényes. Az alapvető különbség a két típus között az, hogy az alakvariánsok alakilag nagymértékben megegyeznek, a szinonimák azonban többnyire teljes alaki eltérést mutatnak. Ilyen szinonimák például: *megy*, *andalog*, *botorkál*, *cammog*, *ballag*.

A szinonimitás hazai és nemzetközi szakirodalmában többször visszatérő viták témája a felcserélhetőség és behelyettesíthetőség kritériuma is (vö.

Károly 1970, O. Nagy 1965, Ruzsiczky 1980, 1998, Apreszjan 1998, Koloszova 2002).

Ruzsiczky Éva a következőket írja a szinonimitásról: „... a szókészlet elemei közt az egyezéseket és különbözőségeket egyfelől funkciójuk, közelebbről jelölő értékük, illetőleg fogalmi tartalmuk, másfelől használati körük, illetőleg stiláris értékük, hangulati velejárójuk terén kell feltárnunk, ha rokon vagy nem rokon voltuk kérdését illetően állást kell foglalnunk” (Ruzsiczky 1980: 209). Itt jegyezzük meg, hogy a használati kör mai terminussal élve a pragmatikai jelentés. A szinonimák felcserélhetőségét, behelyettesíthetőségük kérdését tárgyaló szakirodalom alapján Ruzsiczky Éva (1998) a minimális kontextust illetően arra a következtetésre jutott, hogy egy szövegmondatnyi szöveg is elegendő kontextus lehet. „... alighanem azok a szinonimikusok állnak inkább a valóság talaján, akik beérik azzal, hogy a szinonimitás szemszögéből vizsgált szókészleti elemek egy vagy két mondatban / szövegkörnyezetben fölcserélhetők legyenek” (Ruzsiczky 1998: 121).

Véleményem szerint a fenti megállapítás megkérdőjelezi a behelyettesíthetőséget mint alapvető szinonimitáskritériumot, illetve a szinonimitás nagyon tág értelmezésére ad alapot. Vegyük példaként az ún. lexémaértékű nyelvi elemeket, a frazémákat: *Eb ura fakó!* Nem mondhatjuk azt, hogy Kutya ura fakó! Vagy: *Ebrúdon vettetik ki a várból.* Nem: *Kutyarúdon vettetik ki a várból.*

A fentieket figyelembe véve és a probléma megoldására elfogadható megoldást ajánlva fogalmazta meg Borbás Gabriella Dóra a következő definíciót: „Két vagy több lexéma szinonimának tekinthető, amennyiben legalább egy olyan nyelvi – nem idiomatikus – kontextust fel tudunk mutatni, amelyben úgy cserélhetők föl az adott lexémák, hogy **a mondat denotatív jelentése nem változik** [L. J. kiemelése]” (Borbás 1998: 47). A kontextus denotatív jelentésének azonossága ellenőrizhetőbb kritérium, mint a lexémák „többé-kevésbé hasonló” jelentésének megítélése. Meg kell jegyezni, hogy ez a megállapítás a jesperseni szűkebb és tágabb szinonimaosztályozásból adódó tágabb értelmezéshez áll nagyon közel.

5. Az alakváltozatok egy adott szó paradigmáján belül előforduló alakvariánsok. Az alakvariánsok – a szinonimákhoz hasonlóan – denotatív jelentéseikben megegyeznek, a jelentésbeli eltérés csak az egyes változatok pragmatikai jelentéseiben megengedett.

Az alakváltozatokra nagymértékű alaki azonosság és kismértékű alaki eltérés jellemző. Juhász József a szótári alakváltozatokat olyan szemantikailag egyenértékű pároknak tartja, amelyek legfeljebb stílusértékükben, használatuk gyakoriságában mutatnak némi eltérést. Az alakváltozatokat azonban nem mindig könnyű elhatárolni a szinonimáktól. Pl. a *könnyen* és a *könnyűszerrel*; a *rögvest* és a *rögtön* annak ellenére, hogy nagymértékű

alaki azonosságot mutatnak, szinonimák és nem alakváltozatok. Egyrészt azért, mert jelentéstartományuk nem teljesen azonos kiterjedésű, másrészt pedig a hangalaki különbségekben érzékelhető fonetikai-fonológiai eltérések miatt. Az alakváltozatok közti különbség rendszerint 1-2-3 fonémára korlátozódik, de a különbség nem lehet morfémaértékű. Pl. *plébánia* / *plebánia*, *szalag* / *szallag*, bár a pár második tagja alacsonyabb nyelvi szintet képvisel (pragmatikai jelentésbeli különbség) (vö. Juhász 1962: 30, 1980: 112–115).

Alakváltozatok például a hangalaki eltérést mutató, de azonos grammatikai jelentésű, személyragjukban eltérő alakok: *megy* / *megyen*, *mész* / *mégy*, *adsz* / *adol*. Ugyancsak alakváltozatok az egyes toldalékmorfémák előtt az előhangzó minőségében különböző szóalakok: *futott* / *futt*, *sütötte* / *sütte* stb.

Mind az alakváltozat-párok, mind pedig a szinonimasor tagjai között alapvető a denotatív jelentésbeli azonosság. Az eltérés csak pragmatikai jelentéseikben megengedett. A nemzetközi lexikográfiai szakirodalomban a variáns műszó terjedt el. A hagyományos magyar leíró nyelvészeti szakirodalomban a 90-es évek végéig elvétve használják a variáns műszót. Helyette az alakváltozat terminus technicus honosodott meg (Vö. Károly 1961: 298, Velcsovne 1969: 96–97; ÉrtSz I. 1978: 106). A magyar történeti nyelvtanokban azonban mind az alakváltozat, mind a variáns műszók rendszeresen használatosak ekvivalensekként (vö. Benkő 1988: 67). A strukturalista nyelvtanokban a variáns él elsődleges műszóként (É. Kiss, Kiefer, Siptár 1998).

Több szerző nem veszi figyelembe az egyes változatok közötti szemantikai különbségeket, így parttalanná teszi a variáns fogalmát. Tóth Etelka például *ingadozásváltozatoknak*, ill. *ingadozásvariánsoknak* nevezi az alakváltozatokat (Tóth 2002: 17). Ezek az elnevezések csak formai szempontokat vesznek figyelembe, a szemantikaiakat figyelmen kívül hagyják. T. Somogyi Magda egyik tanulmányában a következő műszókat találjuk az igei alakváltozatok megnevezésére: párhuzamok, párhuzamos képzések, származékpár (T. Somogyi 1997). T. Somogyi ugyan grammatikai szempontból részletesen elemzi az egyes alakvariánsokat, de ő sem tér ki az egyes variánsok szemantikai különbségeire. Pedig az egyes alakvariánsok között a kisebb mértékű pragmatikai jelentésbeli eltéréstől kezdve a párhuzamos alak- és jelentéshasadásig mozgó skálán jelentős eltérések vannak, ezért igen körültekintő vizsgálatot igényelnek a különböző típusú variánsok (vö. Lőrincz 2002).

A kognitív szemantikában a poliszém szó egyes jelentéseit szemantikai variánsoknak nevezik. Pl. a *vörös haj*, *vörös zászló* jelzős szerkezetekben előforduló *vörös* jelző a két szintagmában szemantikai variánsként szerepel (vö. Lendvai 1998). Ahhoz tehát, hogy kellőképpen eligazodjunk az egyes lexikológiai jelentések között, nagyon körültekintően kell elemeznünk az egyes szavak formai és szemantikai jegyeit egyaránt.

6. El kell határolnunk egymástól a szóhasadás következtében létrejött **alakváltozat-párokat** és az alaki hasonlóságot mutató, de jelentéseikben teljesen különböző **alakpárokat** (paronimákat) is.

Az alakpárok között olyan mértékű a jelentésváltozás, amely már nemcsak az egyes alakok pragmatikai, hanem denotatív jelentését is érinti. Az alakpárok tagjai között a részleges alaki különbség mellett nem a pragmatikai, hanem a denotatív jelentéseikben vannak eltérések. Ezek nem egy lexéma különböző változatai, hanem önálló lexémák. Például: *szível* 'kedvel' és a *szívlel* 'megfogad'; idegen eredetű átvételek esetén ilyen például a *datál* 'keltez' és a *dotál* 'pénzbeli támogatást nyújt', valamint az idegen eredetű *adaptál* 'átvesz, alkalmaz' és *adoptál* 'örökbe fogad' (vö. még Zimányi 1999: 34–37). Az oroszban ilyen alakpárok a képzőjükben különböző azonos tövű denominális verbumok. Például: *обезлесить* / *обезлесеть*, 'kivágja az erdőt / erdő nélkülivé válik'; *обездомить* / *обездометь* 'otthonától, házától megfoszt / otthontalanná válik', stb. (vö. még Graugyina–Ickovics–Katlinszkaja 1976: 212–14). Az alakpárok közti szemantikai különbség a szó lexikai jelentésén kívül a képzők grammatikai jelentésének különbségéből is adódik. Az alakpár egyik tagja 'valamilyenné tesz', a másik 'valamilyenné válik' jelentésben szerepel, a motiváló névszó lexikai, ill. a képző grammatikai jelentésétől függően. Az így létrejött szavak elkülönítése a gyakorlati nyelvoktatás szempontjából is lényeges kérdés.

Vannak azonban az egyes alakváltozatok között határesetek is, amelyek esetében még nem jöttek létre új lexémák, nem ment végbe teljes alak- és jelentéshasadás, de már megindult ez a folyamat. Az egyes alakváltozatok között lehet ugyanis olyan mértékű a jelentésetávologodás, hogy részleges alak- és jelentéshasadásról, azaz részleges szóhasadásról beszélhetünk (vö. Elekfi 1996, Lőrincz 2001).

Összegzés

A dolgozatban tárgyalt lexikológiai jelentések elkülönítése alapos vizsgálatot igényel. Sokszor találkozunk a szakirodalomban átfedésekkel, terminológiai pontatlanságokkal. A dolgozatban elemzett homonímia és poliszmia, valamint a szinonímia és az alakváltozat, alakvariáns átfedései mellett ilyen jelenség a grammatikai variánsok és a szinonimák kváziszinonimaként való kezelése is. Haader Lea írja a mondattani szinonímia vizsgálatakor: „A mondattani szinonímia a nyelvhasználó részéről olyan szerkezetek közötti válogatás, amelyek egymásnak funkcionális variánsaiként jelennek meg. A választás lehetőségét az adja, hogy a szinonim szerkezetekben az azonosság és a különbözőség egyszerre van jelen. Közel-azonosság a referencia világában (tartalom), megkülönböztetés a nyelvi

megformálás, a prezentáció síkján (forma)" (Haader 2001: 367). Dömötör Adrienne (2004: 72) a mondat szerkezeti szinonímiáról szólva egyenlőségjelet tesz a szinonimitás és variativitás között. A variativitás osztályozásával foglalkozva jómagam is kapcsolatba kerültem ezzel a kérdéssel. Mind a variativitás, mind a szinonimitás jól megfér azonban a paralelizmus mint fölöttes kategórián belül, de nem lehet őket egymás szinonimáiként kezelni, hiszen lényeges szemantikai különbségek vannak a két jelentéstípusba sorolható nyelvi kifejezőeszközök között a nyelv minden szintjén. Jóllehet az egyes nyelvi szinteken meglévő grammatikai kategóriák között lehetnek lényeges eltérések, de a funkció és a kifejezőeszközök viszonyát tekintve a szemantika segítségével jól elkülöníthetők egymástól a különböző paralelizmustípusok.

Irodalom

- A magyar nyelv értelmező szótára I. 1978. Akadémiai Kiadó. Budapest. Szerkesztette: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. XVII–XVIII.
- Апресьян 1995. – Апресян, Ю. Д. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*. Москва: „Просвещение”.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Borbás Gabriella Dóra 1998. *A szinonimitás elméleti szempontból (lexikai szinonimika)*. In: A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 45–49.
- Dömötör Adrienne 2004. *Mondatszerkezeti szinonímia és formai változatok*. In: Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XXXIV. Szerk. Gecső Tamás. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 73–79.
- Elekfi László 1996. *Részleges szóhasadások mint határesetek* (Alakváltozat vagy két lexéma?). Magyar Nyelv XCII. évf. 2. sz. 151–158.
- Grétsy László 1962. *A szóhasadás*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Juhász József 1966. *Az alakváltozatok és az írásváltozatok*. In: A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerk. Ország László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 30–35.
- Juhász József 1980. *Vázlatok a szó portréjához*. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Budapest. 99–120.
- Károly Sándor 1961. *A szóelemek általános kérdései*. In: A mai magyar nyelv rendszere I. Leíró nyelvtan I. Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest. 298.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest.
- Kiefer Ferenc é.n. (1999). *Jelentéselmélet*. Corvina. Egyetemi Könyvtár, Budapest.

- Graugyina – Граудина, Л. К., Ицкович В. А., Катлинская Л. П. 1976. *Грамматическая правильность русской речи*. Изд. Москва: „Наука”.
- Gorbacsevics – Горбачевич, К. С. 1978, *Вариантность слова и языковая норма*. На материале современного языка. Ленинград: „Наука. Ленинградское отделение”.
- Koloszova – Колосова, Е. И. 2002. *Об исследовании глагольной синонимии*. Бодуэновские чтения: Буэн де Куртенэ и современная лингвистика. Международная научная конференция. Казань. Труды и материалы т. 2. стр. 77–78.
- Lendvai – Лендваи, Эндре 1998. *Лексическая семантика*. Будапешт: Немzeti Tankönyvkiadó.
- Lőrincz Julianna (társszerző: Jászay László) 2001. *Variancia az orosz ige paradigmájában*. Líceum Kiadó, Eger.
- Lőrincz Julianna 2002. *A szóhasadás kérdéséhez*. In: Éltető anyanyelvünk. Mai nyelv művelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 321–324.
- O. Nagy Gábor 1966. *A rokonértelműség szinonimaszótári szempontból*. In: Szótár-tani tanulmányok. Szerk. Ország László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 99–121.
- Ruzsiczky Éva 1980. *A szinonimikai összefüggések kérdéséhez*. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv jelentéstana köréből. Szerk. Rác Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–218.
- Ruzsiczky Éva 1998. *Elméleti és gyakorlati szempontok*. In: A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. Szerk. Gecső Tamás és Spannraft Marcellina. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 118–122.
- Szolncev – Солнцев, В. М. 1997. *Вариантность, вариативность*. In: Русский язык – энциклопедия. Главный ред- Ю. Н. Караулов, изд. 2-е, перераб. и доп. «Большая Российская энциклопедия». Издательский дом «Дрофа». Москва. 60.
- T. Somogyi Magda 1997. *Gyarapodik, gyarapszik vagy gyarapul-e nyelvünk?* In: Oktatási tapasztalatok – kutatási eredmények. Tanulmányok az anyanyelv használatának és oktatásának kérdéseiről. Grétsy László 65. születésnapjára. Korona Nova Kiadó, Budapest. 81–94.
- Tóth Etelka 2002. *Napjaink irodalmi és köznyelvének kettős alakjai. Ingadozások a birtokos paradigmában*. Nyelvtudományi Doktori Iskola Magyar Nyelvtudomány Program. ELTE BTK. Budapest. Kézirat.
- Velcsov Mártonné 1976⁷. *A szóelemek általános kérdései*. In: Benczédi József, Fábíán Pál, Velcsov Mártonné: A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest. 96–97.
- Zimányi Árpád 2001. *Nyelvhelyesség*. Líceum Kiadó, Eger.

Órarend¹

Márai Sándor három kisprózai szövegének elemzése

A „kispróza”, a kisepika **cselekménytelen** válfajai körébe Márai Sándornak több kötete sorolható: Bolhapiac. Tárcák 1934; A négy évszak. Költemények prózában 1938; Ég és föld. Értekező próza 1942; Füves könyv. Értekező próza 1943 stb. Szegedy-Maszák Mihály monográfiájának (1991) függeléke a fenti műfaji megjelölésekkel közli a kötetek címét; e minősítések meglehetősen eltérő szövegeket sejtetnek; bár nem biztos, hogy teljes joggal, s e műfaji besorolások nem is mind az írótól származnak, hiszen például a Füves könyv darabjait a kötet első kiadásában prózai epigrammáknak nevezte, későbbi naplójában maximákként említette őket. Márai elmosza a műfaji határokat „kezdetlől fogva tagadta a különbséget a szépirodalom s értekezés, regény és önéletrajz között” (Szegedy-Maszák 1991: 65); az író által megszerkesztett Naplók szövegegyedei is sok hasonlóságot mutatnak: azokban sem az (esetenként mégis előforduló) eseményrögzítés a fontos, hanem az elmélkedő, reflexív, bölcséleti vagy költői tartalmat hordozó elem. Nemcsak A négy évszak tartalmaz szépirodalminak, sőt költeménynek minősíthető szövegeket, hanem a többi kötet egyes darabjai is részben ilyen alkotásoknak minősíthetők: a kisprózai szövegek fontos saját-sága a tömörítés-kihagyás; e Márai-szövegek tudatos retorizáltsága, az elsődleges jelentésen túlmutató másodlagos, metaforikus értelmezhetősége, a képiség mint szövegszervező tényező felbukkanása jelzi az irodalmiságot. A tömörítés-kihagyás az olvasótól szellemi erőfeszítést kíván meg, enélkül csak a felszínükön interpretálhatók a szövegek. A kötetek – a Naplókat is beleértve – összefüggő szövegegésznek tarthatók (Tolcsvai Nagy 1994; Czetter 1999; V. Raisz 1996), bár autonóm részszo-vegeik nem egyneműek: „prózai költemények”, glosszák, reflexiók, maximák... nehéz a műfajiságukat meghatározni. Fried István (2000: 134) karcolatnak nevezi az Ég és föld darabjait.

Elemzendő szövegeimet A négy évszak és az Ég és föld című kötetek tartalmazzák. Mindkét kötet ciklusokra tagolódik: A négy évszak tizenkét részből áll, amint egy év tizenkét hónapból, s a részek címe egy-egy hónap neve. A ciklusok terjedelme és tagolódása arányos: 31–40 autonóm részszo-

---

¹ Ez a dolgozat az OTKA T034171 számú kutatási program keretében készült

vegből állnak. Önálló cím nélkül közli a kötet e ciklusokat bevezető, a cikluscímekben megjelölt hónapnévhez hangulatilag és szemantikailag kapcsolódó, a többinél hosszabb, költői szövegeket. A többi szövegnek saját címe van, ezek a szövegek általában egy-két bekezdésből állnak, csak néhány mondatra tagolódnak, akad azonban köztük – miként a Füves könyvben – egymondatos is. Néhány szöveg vers formájában, sorokra tagolva kap látható formát.

Illyés Gyula (1938) a Nyugatban megjelent recenziójában elfogadta a Négy évszak „költemények prózában” megjelölését, a kötet költőiségét a szövegek hangulatiságában, zeneiségében, rövid mondataik ritmusában, a tömörítő technikában és a merész kapcsolásokban látta. „Az elütő, egymás mellé helyezett fogalmak szikrát vetnek; az ózondús levegő, amit előidéz, megint csak költői” (Illyés 1938: 469), különösen költőinek, sőt költeménynek tartja „tökéletes, nemes anyagú prózaversek”-nek az „örök lírai közlendőkről”: az élet múlandóságáról, a mindennapok csodáiról, a természetről, a férfikor reménytelenségéről szóló „más formában kifejezhetetlen” (1938: 470) dolgokat formába öntő szövegeket. A Dobogókő című írásról szólnak a következő sorai: „a legnagyobb dolgokról közöl valamit [...], az élet-halál, a végtelenség érzése vezette. Minden megszemélyesül benne, sőt megembebesül: a szerencsétlenséget szenvedett erdő csakúgy, mint a Duna, vagy az őzek. Szóval lírai leíró vers” (1938: 469). Márfai Molnár László (2000: 33–4) a kötet több szövegében a képiséget tartja „uralkodó szövegszervező elemnek” (Mínusz 20, Fényjelek, Jégtörő, Vasárnap, Tengerfenék, Reggel); abban is egyetérthetünk vele, hogy az ironikus modalitás a domináns a kötetben. A sztoikus filozófia, melynek alapján áll Márai, s mely szemléleti alapot ad az emberi élet, a lét megítéléséhez, nem teszi lehetetlenné az ironikus hangnemet.

Az Ég és föld kötetén szintén a sztoicizmus filozófiájának inspirációja érezhető, „Az író, aki a szenvtelen, valójában elveiről inkább szenvedélyesen valló jegyzetfűzért írja, minden kapcsolatát megszakította a világgal, önmagába vonult vissza, ahogy a sztoikus császár [Marcus Aurelius] javallotta” (Rónay 1990: 280–1). A világtól való elszakadás „a fiktív közönségtől való elfordulás” (Márfai Molnár 2000: 36) ellenére tudnia kell, hogy az élet külső kereteitől nem szakadhat el. A szemlélődés, megfigyelés, kommentálás több önmegszólító szövegben ölt testet. Az „önmagába vonulás” azonban nem zárja ki, hogy a kötet rövid szövegeinek jó részét generikus értelműnek, mindenkire szóló tanácsként értelmezzük.

Ez a kötet is ciklikus felépítésű: három része közül az Ég és föld 131, az Ars poetica 128, a Só és bors 109 autonóm részszoveget tartalmaz, ezek kötetük és ciklusuk szervesen illeszkedő darabjai.

A két röviden bemutatott kötetben három szinten is vizsgálhatók a címek: a kötetcímek, a cikluscímek és a részszovegek címei. A négy évszak,

az Ég és föld kötetcímei többszörös funkciójúak: egyénítik, azonosíthatóvá teszik a köteteket, „magát a művet” jelentik, „az egészért” állnak helyt (Kovalovszky 1974: 327, Balázs 1985: 106, Szikszainé 1999: 168); szerkezetük, ritmusuk szuggesztív erőt hordoz magában – ez érdeklődéskeltő. Jelentésük éppen átfogó mivoltuk folytán szimbolikus, áttételes: „a rövid, talányos, ezért sokféleképpen értelmezhető címek a mondanivaló lényegét szimbólummá válva jelképezik (Balázs 1985: 107), az olvasó „beleélő képzeletére” hatnak (Kovalovszky 1974: 326).

A négy évszak cikluscímei a kötet cím elsődleges, szó szerinti jelentéséhez igazodva a tizenkét hónap nevével tagolják a művet; az Ég és föld kötetcímévé az első ciklus címét emeli Márai, további ciklusai: *Ars poetica*, *Só és bors*. E kötet- és cikluscímeknek – az *Ars poetica* kivételével – talán olyan értelmet tulajdoníthatunk, hogy a szerző (a költő szavával) „a mindenséget vágyta” belefoglalni, vagyis abból mindazt, ami fontos számára, ami leginkább foglalkoztatja, e címek annyira összefoglaló, összegző értelműek. Nem külső keretet jelentenek ezek a ciklustagolások, hanem mind a belső élményvilágról szóló vallomások. Ennek pedig lényege a minőség. „Itt élek a földön, és meg vagyok sértve [...], meg vagy sértve, mert a kor, amelyben éltem, igénytelen volt és áhítat nélküli.” (Különbségek. A négy évszak 2000: 19) A „minőség” és az „áhítat” igénye az *Ars poetica* ciklusában ugyanúgy jelen van, mint a többi Márai-műben, s ráadásul a címének megfelelően a többi ciklushoz viszonyítva is a legtöbb olyan szöveget tartalmazza, amely az írásról, az alkotásról, íróársairól, az irodalomról s mindezzel való szellemi kapcsolatáról szól. Az összes eddig említett kötet- és cikluscím több értelmezést tesz lehetővé, a köteteket megismerve új és új tartalmat fedezhet fel az olvasó, új és új asszociatív hatásokat nyújthatnak e címek.

Az autonóm részszovegek címeit figyelve a köteteken belül és a két kötetet nézve is azonos címek tűnnek fel. (A remekmű: Ég és föld 20., 163., 190. – Kaland: Ég és föld 8., A négy évszak 56. – Vasárnap: A négy évszak 170., Ég és föld 187., 188. – Órarend: A négy évszak 183., Ég és föld 124., 134.) Ha a címek hagyományos, szokásos funkcióira gondolunk, látnunk kell, hogy ezek a címek nem egyeditő, sokszor nem is témamegjelölő, hanem szimbolikus funkciójúak, hangulati jelképek (Szikszainé 1999: 168), tehát nem hordozzák az egyedi jelölő jellegzetes tulajdonnévi szerepét (J. Soltész 1965: 174), s éppen rövidségük folytán önmagukban nézve talányosak, a szöveg egész által nyernek szemantikai tartalmat.

A fentebb felsoroltak közül az Órarend című szöveget kívánom vizsgálni.

Órarend. A négy évszak [2000] 183.

Hétkor cikket írtam a szerkesztőségben. Nyolckor felkeresett L., aki most tért haza Oroszországból, és csalódott. Panaszait figyelmesen hallgattam. Aztán elfáradtam: lementem az utcára, megálltam a kapuban, s hosszan beszívtam az őszi eső szagát. Gyalog mentem az esőben a klubba, sokáig néztem a kártyásokat. Egy író önkívületben ült közöttük, tárgyakkal és mozdulatokkal igézte a szerencsét, mely hűtlen volt hozzá. Csapzott arcát sokáig néztem. elmenőben betértem az egyik mellékutcai moziba, megbámultam egy híres mozgókép zárójelenetét, mely a sáskák pusztítását mutatja be. Soha nem láttam még sáskákat. A kép csodálatosan érzékletes volt; most már tudom, nagyjából, milyen lehet egy sáskajárás, gondoltam. Az ember lassan megtanulja a világot.

Éjfél felé értem megint az utcára. A rikkancsok a lapok különkiadásait árusították; vettem egy példányt, s megtudtam, hogy amíg a klubban őgylegtem, a japánok rommá bombázták Nankingot. Az újságot zsebre gyűrtem, elmentem egy kávéház előtt, az egyik ablakban, idegen férfi társaságában, megpillantottam egy nőt, akit szerettem valamikor. Korrekten köszöntünk, mint a betörők, ha jól végzett munka után a villamosban találkoznak. Éjfél felé fölragyogtak az eső fátylai mögött a csillagok. Az égre néztem és csodálkoztam.

Bevezetés nélkül, váratlan, in medias res kezdéssel indul a szöveg.

Egyes szám első személyű közlés, de nem tekintem elbeszélő (narratív) szövegnek. Mindkét bekezdése rövidmondatos: egyszerű mondatai, szabályos, könnyen áttekinthető szerkezetű összetett mondatainak tagmondatai csak néhány szóalakból állnak, cselekvést, eseményt rögzítenek, természetes egymásutániségükben, szinte teljesen minősítés vagy kommentár nélkül. A benyomások kifejtetlenek, a reflexiókat nem mondja ki. Az este eseményei egyébként is mindennapinak, jelentéktelennek indulnak. A mellékutcai moziban látott, a sáskapusztításról szóló érzékletes képek megnézésének tanulsága: „most már tudom, nagyjából, milyen lehet egy sáskajárás, gondoltam. Az ember lassan megtanulja a világot.” A szerkezeti egység (bekezdés) szentenciaszerű zárómondatában az ember vonatkozhat a szövegbeli émré, de tulajdoníthatunk neki általános, mindenkire vonatkozó értelmet: ’így ismerjük meg mindnyájan a világot’. A szentencia nem lényeges tartalom hordozója ebben a kontextusban: irónia, sőt gúny sejlik benne: érdemes a megismerésre ez a jelentéktelen, apró részletekből álló világ?

De megismerjük-e valójában? A második szerkezeti egység (bekezdés) látszólag közömbös hangon megrendítő hírt közöl: „amíg a klubban őgylegtem, a japánok rommá bombázták Nankingot”. A mindennapiság drámai ellentéte a háborús pusztítás szörnyűsége. A túlzottan, szándékoltan köznapi kifejezőmód, a rövid, sűrített, tárgyilagosnak látszó mondatok mögött az elhallgatás: ez az élet? A folytatás: „az újságot zsebre gyűrtem” a sztereotip

mozdulat nyelvi kifejezése jelezhet a hír kiváltotta erős indulatot. A szöveg fő szervező elve az ellentét a két bekezdés tartalma között: mindennapi események - erős drámai esemény; ellentét a második bekezdésben: ellentét a drámai esemény tárgyilagosságnak és az utolsó mondatok tündökletes természeti jelenségének merész hangváltással, értéktelítő stílusú megjelenítése között (*fölragyogtak az eső fátylai mögött a csillagok*). Az emberi cselekvések jelentéktelenek vagy éppen pusztító szörnyűségek. *Az égre néztem és csodálkoztam* befejező mondatra is érvényes Illyés Gyula megállapítása: „úgy hangzik, mint egy más oktávból leütött Strawinsky-ütem” (Illyés 1938: 469). A szöveget költőivé az elhagyás alakzatai, az elhallgatások (detrakció) teszik. A tündöklő csillagok megjelenése, az idézett befejező mondat implicit módon kapcsolódik az előzményekhez: hát lehet még valami szép a világban? Észrevehetjük-e még a nagyot, a tündöklőt, a fenségeset? A konkrét elemek mögött gondolatiság rejlik.

Az *Órarend* címet lehetséges ironikusan értelmeznünk, azaz úgy, hogy a jelentéktelen, sztereotip napi események „órarendje” az órarend; mögöttük azonban lényeges, nagy és megrázó események rejlenek, de utalásnak tarthatjuk a szöveg formai felépítésére: az egymásutániságra, mely változó sokféleségében az életet jelenti.

Az *Ég és föld* (1942) című kötet két *Órarend* című írást tartalmaz, s mindkettő az *Ars poetica* című ciklus darabja.

Órarend. *Ég és föld* [2001] 124.

Ne félj az órarendtől, költő! Nem vagy te leopárd, sem izlandi gejzír! Adót fizetsz, két szobád van, hallal, központi fűtéssel, porszívóval és telefonnal, neved és személyi adataid hivatalos könyvekben tartják számon – ne félj az órarendtől! S ne akarj leopárd vagy gejzír módjára nyilatkozni meg, ne hidd, hogy ihleted és munkád kiemelheted a világból, amelyben élsz, s amely hivatalosan rendezett világ, rendőrökkel, társadalombiztosítással, fegyházzal és háromhavi felmondással. Ezen belül, s ezen felül kell költőnek lenned: ezért élj csak szabályosan, legyél költő délután kettőtől négyig, órarend szerint. Nem vagy leopárd, ne feledd el. Gejzír sem vagy. Költő vagy, tehát civilizált lázadó: ezért lázadj órarend szerint, udvariasan, szabályozottan és kérlelhetetlenül, ahogy kell és lehet.

Az egy bekezdésnyi szöveg ismét in medias res kezdéssel indul: „*Ne félj az órarendtől, költő!*” Három mezoszerkezeti egysége paralelisztikus, a paralelizmust az ismétlés adjekciós alakzata teremti, ez ritmikusságot idéz elő, s érzelmi felfokozottság jele.

Első mezoszerkezeti egységében a kezdő mondat variált ismétlése keretbe foglalja a szövegrészt, erősítve a *ne félj az órarendtől* felszólítást. A művészi és a polgári lét nem lehet ellentétben: a költő nem természeti produktum „*nem vagy te leopárd, sem izlandi gejzír*” – ezek ugyanis nem tagadhatják meg egyedül lehetséges létformájukat. A művész – a költő – „civiliz-

zált lázadó”, „órarend szerint”, azaz életformája polgári. E polgári lét tényezőit ismét adjekciós alakzattal: halmozással (kapcsolatos halmozás: enumeráció; tagjai az egész részei) mutatja be. A mikroszerkezet egységei közötti logikai kapcsolatot nem jelzi kötőszó (aszündeton): a kapcsolás ok-okozati: [ugyanis], [azaz], [ezért] kötőszók érthetők be az egységek közé. A *nem vagy te leopárd, sem izlandi gejzír* mintegy „negatív metafora”; a költőről való romantikus elképzelés tagadása: a költő polgár is.

A második mezoszerkezeti egység *S* kezdő kötőszava hozzáadást sejtet, valójában fokozó ismétlés (gradáció). „*S ne akarj leopárd vagy gejzír módjára nyilatkozni meg*”; „*ihleted és munkád*” nem emel ki a hivatalosan rendezett világból. Ennek megnyilvánulási formái ismét kapcsolatos halmozásként jelennek meg. *Ezért* élj órarend szerint.

Nem vagy leopárd, ne feledd. Gejzír sem vagy gradációval indul a harmadik mezoszerkezeti egység, s kizáró ellentétet követi a határozott kijelentés: *Költő vagy*, s a korlátozhatatlan természeti lény és jelenség ellenében: lázadj, de órarend szerint. Itt az enumeráció a polgári létnek nem külső, hanem mentalitásbeli, emberi magatartásbeli tényezőit halmozza: *udvariasan, szabályozottan, kérlelhetetlenül*.

A szöveget tudatos szerkezete: a mezoszerkezeti egységek közötti parallelizmus, azokon belül is a gradáció alakzatai, képisége emeli irodalmi rangra. Az *órarend* ’szabályozottság, a civilizált élet elkerülhetetlen kötelező rendje és az azon belül is megvalósítandó művészi lét’ értelmet hordozhatja.

Órarend. Ég és föld [2001] 134.

Műveden építs mindennap valamit, mindennap. Néha csak javítsd egy részletét, néha, mikor erőtlen vagy, csak rendezgesd, tedd helyére a rendetlen sorokat és oldalakat. De mindennap építsd egy mozdulattal.

Ez a dolgod. De műved építése közben ne feledkezz meg lelkedről sem. Azt is építsd, mindennap. Alázattal és figyelemmel. Úgy, hogy tanulsz valamit, tisztázol egy nézetet, ellenőrzöl egy szenvedélyt vagy indulatot. Mindennap építsd lelkedet, mint ahogy művedet építéd az időben. A kettő, mű és lélek, nem ugyanaz. Vannak kitűnő művek s beteg lelkek mögöttük. Vannak tiszta, erős lelkek, mű és következmény nélkül. Te építsd mind a kettőt, mint ahogy a régi közösségek egyszerre építették a templomot, melyben imádkoznak majd, s a hit szabályait, az eszme szerkezetét, mely szerint hisznek és imádkoznak majd.

És add meg testednek, szegénynek, azt a szomorú kielégülést, mely nélkül az állat benned fenevad lesz. Vess koncot neki. Veregesd meg, csitítsd, vigasztald. Ez az órarend.

A három bekezdésből álló szöveg egyes szám második személyű közlés: ez a második személy a szövegbeli énnek és mindnyájunknak szól. Generikus értelműnek tartható: a „mű”, a „*tedd helyére a rendetlen sorokat és oldalakat*” az irodalmi műre, de mindnyájunk feladatára, élete munkájára

vonatköztatható. Így az *órarend* értelmezhető rendszeresen végrehajtandó feladatként. Ez a feladat azonban nemcsak a „mű” építése: a lélek építése is, s a testnek is meg kell adni a szükségeset: „vess koncot” neki. A mű, a lélek és a test a témája a három bekezdésnek, sajátos arányban és összefonódásban. A rövid terjedelem és az értékmegvonó kifejezések a *test* alacsonyrangúságára utalnak, mintha ez volna a legkevésbé fontos. A *mű* és a *lélek* pozitív, értéktelítő stílusban való együttes említése (hasonlatként a templom építése, s ennek képi továbbvitele szerepel: *imádkoznak, a hit szabályai, az eszme szerkezete*) fontosságukat sugallja.

A szöveg tudatosan szerkesztett, sokrétűen retorizált. Fő szervező ereje az ellentét és a párhuzam – ezek a bekezdések között és a bekezdéseken belül is érvényesülnek. Első bekezdésének kerete az *építs mindennap, mindennap építs* variált ismétlés, s a *mindennap* szó már az első mondatban is reddicióként ismétlődik.

A második bekezdés alakzattársulása: „*Vannak kitűnő művek s beteg lelkek mögöttük. Vannak tiszta, erős lelkek, mű és következmény nélkül.*” Ellentét, inverzióval kombinált reddició (az ismétlés mintegy zárójelet képez) és chiazmus is: felcserélésen alapuló alakzat.

A szöveg záró mondata: *Ez az órarend* nem kerül új bekezdésbe, mégsem csak az utolsó bekezdésre tudom vonatkoztatni: a mű – a lélek építése mellettük a test szükségleteinek „szomorú” kielégítése: napi feladat, órarendszerű.

A fentiek alapján mindhárom szöveget művészi, irodalmi alkotásnak tartom: irodalmiságuk eltérő módon nyilatkozik meg. A négy évszaktól választott szöveg fő alakzata az elhagyás; ez az elhallgatás ösztönzi az olvasót az elhagyott – lényegi tartalom – hozzáadására; hogy lényeges jelentést tulajdonítson a szövegnek. Az Ég és föld kötetből választott szövegek gazdag retorizáltsága, a Füves könyv darabjaihoz való hasonlósága szintén művészi szöveget sejtet. Az Ég és föld két szövege – miként a Füves könyv darabjai is – a kispróza, kisépika cselekménytelen szöveg kategóriáján belül az intelemirodalom körébe sorolható. A négy évszak kötetből kiválasztott szöveg irodalmisága líraibb. Nem állítom azonban, hogy a Négy évszak minden szövegére érvényes a líraiság, amint az Ég és föld sem föltétlenül értekező karakterű szövegeket tartalmaz: költői megnyilatkozásokat is.

Irodalom

- Balázs János 1985. *A szöveg*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Czetter Ibolya 1999. A stílus és a formák. Tanulmányok a nyelv művész Márai Sándorról. Szombathely
- Fried István 2000. A kereső ember évtizedei. In: *Éltem egyszer én, Márai Sándor*. Helikon–Petőfi Irodalmi Múzeum. Budapest.
- Illyés Gyula 1938. *A négy évszak*. Nyugat
- Kovalovszky Miklós 1974. A cím stilisztikája. *NytudÉrt.* 83.
- Márfai Molnár László 2000. Narráció és modalitás Márai kisprózájában. In: „*Este nyolckor születtem...*” Hommage a Márai Sándor. Szombathely
- V. Raisz Rózsa 1996. Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság. Márai Sándor Füves könyvéről. In: *Stilisztika és gyakorlat*. Szerk. Szathmári István. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest
- Rónay László 1990. *Márai Sándor*. Magvető Kiadó, Budapest
- J. Soltész Katalin 1965. A címadás nyelvi formái a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 89: 174–184
- Szegedy-Maszák Mihály 1991. *Márai Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szikszaíne Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó, Budapest
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Szövegvariációk és szövegglobalitás Márai *Napló* 1943–44 c. művében. *Magyar Nyelvőr* 118.

A szójáték és a kettős olvasat szerepe a nőírók nyelvhasználatában

Bevezetés

Jelen tanulmány célja, hogy az olvasót megismertesse azzal, hogy milyen szerepük van a szójátékoknak és a kettős olvasatra lehetőséget teremtő lexikai egységeknek a nőírók munkáiban. A dolgozat esszékből és irodalmi alkotásokból gyűjtött példákat ismertet és elemez a szójátékok és a kettős olvasat alapján. A tanulmány először a szójátékok és a kettős olvasat jellemzőit veszi sorra, majd szerepüket emeli ki a nőírók írásaiban.

1. A szójáték és a kettős olvasat természetéről

Az olvasás mint folyamat és az olvasat mint az interpretációs folyamat eredménye egyfajta interakciót jelent az olvasó és a szöveg között. Ebben az interakcióban kap szerepet a szójáték, amelynek kettős olvasata van. A kettős értelem egyfelől a szöveg felszíni struktúrájában jelentkezik, és a szövegben előforduló nyelvi egységek jó hangzásán és többletjelentésén múlik. Másfelől az olvasó szöveget megfejtteni, megérteni szándékozó akaratától függ, amely sorok közötti és mögötti olvasást jelent.

A kettős olvasat fogalma Jurij Lotman szöveg-modellje alapján *a szöveg – a szerző – az olvasó* közötti különleges viszonyrendszerre épül. A szójátékokkal például a szöveg szerzője az olvasó számára a kettős olvasat lehetőségét kínálja fel, mintegy az olvasó kezébe adva az interpretációs folyamat megoldási kulcsát. De a szerző nem uralja a szöveget, mert nincs visszajelzése arról, hogy az olvasó él-e a kettős interpretáció lehetőségével, vagy csak az egyik lehetséges értelmezést választja, s a szöveg felületén interpretálja a szójátékot. Ebben a kontextusban két lehetősége van tehát az olvasónak, és az olvasó szuverén döntésén, illetve ismeretein múlik, hogy melyik interpretációs kódot fejt meg, vagy melyik marad számára rejtve. A kettős olvasatok kiváló példái a Lotman-féle modellben (l. továbbá a 2002-ben megjelent Lotman-kötet írásait) hangsúlyozott autokommunikációnak, mert a kettős olvasatra alkalmas szójátékok üzenettartalma egy olyan dekódolási folyamat eredményeképpen születik meg, amely az olvasó önmagával folytatott párbeszédeként jellemezhető. A kettős olvasat lehetőségét rejtő

nyelvi egység ekképpen „maga is üzenetté válhat, szemantizálódhat” (Szitár 2002: 6).

Nyilvánvaló azonban, hogy a kettős olvasatok által közvetített információk megfejtésének folyamata az olvasó nyelvi kreativitására épül. A kettős olvasatok interpretációja olyan befogadói intellektust tételez fel, amely ön-reflexión alapszik, azaz az olvasó a szöveg egészének befogadásakor a szövegben korábban előforduló, kettős olvasatot rejtő szójátékokat legtöbbször – a szövegben elrejtett, az értelmezés módjára tett utalások alapján – utólagosan értelmezni. A „kettős olvasás” egy kétirányú folyamat metszéspontjában jön létre: a primer olvasat elsődleges jelentésére épül rá a szekunder olvasat, amelynek jelentése előzetes ismeretek, pillanatnyi érzések, szándékok, pozíciók és diszpozíciók, motivációk és attitűdök bonyolult interakciójában születik meg.

2. A kettős olvasat mint sajátos női írói toposz

A nőírók egyik sajátos jellemzője a *nyelviség* felé fordulás, abban az értelemben, hogy írásaikban egyrészt arra a kérdésre keresték a választ, hogy a patriarchális nyelvhasználat kifejezheti-e a nőiesség és a nőiség lényegét, másrészt intenzíven keresték azokat a nyelvi eszközöket, amelyek a sajátos női tapasztalat és gondolatvilág kifejezésére alkalmasak. Ezzel kapcsolatosan mind a feminista, mind a nem feminista társadalomtudományban széles körben elterjedtek a „nők nyelve” / „a nők hangja” metaforák, amelyek „a saját tapasztalat megjelenítéséért tett erőfeszítés perspektívájának közkeletű kifejezésére szolgálnak” (Gal 2001: 165).

Egy másik megközelítés (Kramaræ 1981) szerint nem a sajátosan női kifejezési és megszólalási mód kódjainak kidolgozására kell fókuszálnunk, hanem a nőknek, ha a társadalom aktív résztvevői akarnak lenni, saját, nyelvi modelljüket „a férfiak által kialakított kifejezésrendszerhez kell igazítaniuk” (Kramaræ 1981, idézi Griffin 2001). Ezzel kapcsolatosan Kramaræ (1981) úgy véli, hogy – mint egy második nyelv használata esetén – tulajdonképpen fordítási folyamattal állunk szemben, hiszen a nőknek saját tapasztalataikat egy férfiak által alkotott nyelvre kell lefordítaniuk. Ez azt jelenti, hogy az írónőknek mégis csak el kell sajátítaniuk a férfi írók nyelvhasználatát, és át is kell alakítaniuk úgy, hogy a nyelvi eszközök segítségével a sajátosan női meghatározottságú tartalmakat is ki tudják fejezni. Emellett – mint az Harding és T. Wood álláspont-elmélete (l. bővebben Griffin 2001: 456-469) is hangsúlyozza, léteznek sajátos női kifejezés módok, ún. női verziók, amelyek az uralkodó diskurzus felszíne alatt húzódnak meg. A sajátosan női szempontú diskurzusmód egyik és legfontosabb jellemzője azonban az, hogy nem azonosítható a férfi diskurzusok egyik változatával sem, s ebből következően az írónőknek meg kell teremteniük a női diskur-

zuzsmódnak megfelelő írói, költő kifejezőeszközöket (l. részletesebben Huszár 1994, Kegyesné Szekeres 2004).

Hoffmann (1979) *Sprache und Emanzipation* című munkájában már a nőmozgalmak kezdetén rámutatott, hogy a nőírók által képviselt feminista látásmód a nyelvhasználatukban is kifejezésre kell, hogy jusson, például új szavak megteremtésében és a régi szavak új jelentéssel való felruházásán keresztül. Ez a törekvés figyelhető meg a nőírók által egyik leggyakrabban használt stílus eszköz, az ún. kettős olvasatú szlogenek, műcímek vagy a kettős olvasatú szövszerkezetek tudatos preferálásában. Ennek egyik oka lehet, hogy a kettős olvasat lehetővé teszi a fenti, „*férfi nyelv vs. női nyelv*” dilemmájának feloldását: a felszínen követi az uralkodó diskurzus mintázatait, a sorok között olvasva azonban új értelmet nyernek a szavak. Az új értelmezés lehetőséget ad a női diskurzus mód kibontakozására. Mint példánk is mutatják, a kettős olvasat az 1970-es és 80-as évektől kezdve Woolf műveinek megjelenésével párhuzamosan vált a nőírók nyelvhasználatának egyik legfőbb toposzává. Woolf (1980/90) egyik írásában maga is utalt rá, hogy szövegei valójában csak a kettős olvasat módszerével érthetőek meg. Woolf szövegei – véli Lindhoff (1995) is – egy speciális olvasatot tesznek szükségessé, amely úgy nyitja ki a szöveget, mint egy ablakot, hogy a szövegből kitekinthessünk, hogy a felszíni szerkezeten túl is lássunk.

Irodalmi elemzések (pl. Bovenschen 1976) is rávilágítanak, hogy a nőírók által használt metaforák és kettős olvasatok szövegbeli szerepe az, hogy egy-egy köznapi szó a nőiség sajátos kontextusába helyezve kapjon új jelentést, s a szöveg interpretációjának folyamatában az eredeti lexéma elveszítse eredeti jelentését. Az irodalmi megközelítések (Lindhoff 1995) azt is kiemelték, hogy a modern nőírók által gyakorolt társadalomkritikát pontosan a nyelvhasználat teszi hangsúlyossá. A nőírók nyelvhasználatát ellenszegül, azaz tudatosan tér el a kánontól, vagyis egyértelműen provokál is. A kettős olvasatot, mint írói és nyelvi eszközt a nőírók abban a tekintetben is sajátos módon alkalmazzák, hogy sohasem kínálják fel a szövegben a kettős olvasat kulcsát, azaz az olvasónak nem fedik fel saját interpretációjukat, hanem a tudatos reflexiót és a nyelvi kreativitást az olvasótól is elvárják. Így a kettős olvasatok a nőírók szövegeiben szimbólumként funkcionálnak, s adott esetben az egész szöveg értelmezését generálni képesek. Szimbólumértékű például, ha a főhősnő neve „*Alphabeth*” (azaz *betűrend, abécé*), mint ahogyan az Zora Neale Hurston (1979) regényében olvasható (idézi Gilbert és Gubar 1992). Ez a névadás egyrészt arra utal, hogy a nő és a nőiség az *alfa*, tehát a kezdet és az alap. A szereplő neve valószínűleg az *Elisabeth* és hasonlóan képzett nevek analógiájára született meg.

3. Szójátékok és kettős olvasatok német és angol szerzők műveiben

Angol és német nyelven megjelenő feminista írásokban fontos szerepet töltenek be a szójátékok, angolul *puns*. Suzanne Jill Levine (1991: 13) az angol nyelv szókinsére és a *pun* főnév, valamint a *to pun* ige két különböző jelentésére alapozva (főnév: *szójáték, ütlegelés*; ige: *szójátékot csinál, le-döngöl, ütöget*) a szójátékokat a büntetéssel és a fájdalommal hozza kapcsolatba. Mivel a *pun* főnévnek nem csak egy jelentése van, a „*Puns are punishment*” szójáték is legalább kétféle módon értelmezhető: (1) *A verés büntetés* (2) *A szójáték büntetés*. Amikor Levine ezt a száműzetésben élő kubai írók műveivel kapcsolatban mondja, az (1) jelentésre gondolunk annál is inkább, mert az érvelést így folytatja: „*exile is pain*”, azaz *a száműzetés fájdalom* (idézi Flotow 1997). Más szerzők pedig egyenesen párhuzamot vonnak a száműzetés és a patriarchális nyelvet beszélő társadalomban élő nők között annak alapján, hogy a nők is száműzetésben élnek a patriarchális nyelvi környezetben. A *punning / ütlegelés, verés* a nők szenvedését fejezi ki, ugyanakkor a *pun* – szójátékként értelmezve – a visszavágás eszköze is lehet. A feminista művekben előforduló szójátékok fordítása pedig a fordító számára büntetés (*pun-ishment*) (vö. Flotow 1997).

Showalter (1985) amerikai irodalomkritikus bizonyos irodalmi művek női szempontú újraolvasását a *Gynocritics* terminussal jelölte meg. Utalva a görög *gineko-* előtaggal képzett szóösszetételek eredeti jelentésére, mely valamely fogalom női jellegét, nővel kapcsolatos voltát jelöli (l. Bakos 1973: 300), tehát úgy fordítható, hogy *női kritika, női kriticismus*.

Mary Daly könyve a *Gyn/Ecology* címet viseli (1978). Ebben a könyvben az amerikai kultúrával kapcsolatosan igen sok szójátékot, neologizmust találunk, mint pl. *the-rapist / nemi erőszakot elkövető személy, bore-ocracy / a bürokráciát az unalommal kapcsolatba hozó kifejezés /, a totaled woman / kikészített, kikozmetikázott, divatlapban megjelenő nő*. (Egyébként a *totaled* jelző *a totálkáros autó* szókapcsolatban is előfordul). A szójáték magyarázata a következő: a *therapist* gyógyítót, pszichiátert, terapeutát jelent, aki tevékenységével a patriarchális társadalmat szolgálja, és szexuális erőszakkal is sakkban tart(hat)ja a nőket. Az USA-ban szerepe összekapcsolódott a hozzá forduló nők érzelmi kihasználásával és szexuális zaklatásával. Erre utal a kettéosztott szó szerkezet, a *the rapist*, amely csábítót, nemi erőszakot elkövető személyt jelent.

Showalter fent bemutatott példájához kapcsolódik, és szintén szójátékot rejt a női életrajzi írások *bio-graphie* terminussal való megjelölése és az alkotó elemek kötőjellel való elválasztása is. Azáltal, hogy a hagyományos írásmódú *Biographie* (= *önéletrajz*) összetett szót úgymond alkotóelemeire bontjuk, azt hangsúlyozzuk, hogy a hagyományos női életutatót még mindig

jelentős mértékben tudja befolyásolni a nő biológiai adottsága. A szójáték azon alapszik, hogy a nő életét a nő biológiája írja meg.

Néhány irodalomkritikai vonatkozású mű címében is szójátékot fedezhünk fel. Ilyen például Meyer (1983) *Zählen und Erzählen* című írása is. A cím arra utal, hogy a német *zählen* ige egyszerre hordozza a *számít* és a *számol* jelentést. A címben megjelenő első szó utal tehát arra, hogy a nő írásoknak ki kell vívniuk az elismerést, azaz el kell ériük, hogy számoljanak velük, hogy számon tartsák őket. Ennek az alapigének az igekötővel ellátott változata pedig azt jelenti, hogy *mesélni, elmesélni, élettörténetet mondani, ill. a velünk megtörtént eseményeket elbeszélni*. Az *und* mellérendelő kötőszó pedig egymással egyenrangú kapcsolatba hozza a kettőt: a női életrajzi írások ugyanolyan értékesek, mint a férfiakról szólók.

Német feminista esszék egyik jellemző szójátékon alapuló retorikai fogása volt a szóelferdítés. Megfigyelhetjük ezt például a pszichoanalitikus gyökerű, többek között Freudnál is olvasható, szexuális konnotációjú *elveszett/elvesztett identitás* (*verlorene Identität*) szókapcsolat feminista nézőpontot közvetítő elferdítésének példáján keresztül is, amely így hangzik: *verlogene Identität* (*elhazudott, eltagadott identitás*). A szándékos szóelferdítés azt erősíti meg, hogy a patriarchális céloknak jól megfelelt a freudi, a nők elvesztett/elvesztett identitását hangsúlyozó koncepció, ám a valóságban arról van szó, hogy a patriarchális eszközök segítségével a nők identitását háttérbe szorították, elnyomták.

Egyik érdekes példája a helyesírás megváltoztatásán alapuló szójátékoknak a német feminista esszében olvasható *Ent-Eignung* is. A szó egybeírt, sztenderd nyelvi változata (*Enteignung*) jogi szakterminus, és *kisajátítás* jelent. A kötőjeles írásmóddal megalkotott szójáték elsődlegesen arra utal, hogy a nők testét a férfiak *kisajátították*, de átvitt értelemben ez azt is jelenti, hogy a test kisajátítása miatt a női ideákat, a női sajátosságokat a férfiak uralta társadalom „eltulajdonította”, nem engedte kibontakozni. Az *Eignung* főnév jelentése: *alkalmasság, képesség, rátermettség*, például *fizikai és testi rátermettség*. A szójáték ez utóbbi jelentésmező bekapcsolásával a következő értelmezési lehetőséget is adja: A nők úgy gondolják, hogy szubjektummá válásuknak az a feltétele, hogy a női testhez tapadó, a köztudatban élő konnotációkat függetlenítsék a női identitás meghatározásától.

A test és a testiség kontextusa, a test újraértelmezésének diskurzusai gyakorta képezik a szójátékok alapját. Jó példa erre az 1995-ben Berlinben megrendezett kiállítás címe is: *Leiblicher Logos*. Ez a jelzős szerkezet egyértelműen a *Weiblicher Logos* filozófiájával hozható kapcsolatba. Mint ahogyan ezt a betűcserén alapuló szójáték is mutatja, a kiállítás azt tematizálta, hogyan értelmezhető újra a női test metaforája, s hogyan függ össze a nők sajátos gondolkodásmódja a női szempontú test-konstrukciókkal.

A női diskurzusmód kettős olvasatának egyik szemléletes példája az *in potentia* kifejezés, mely Schabert (1995) olvasatában az *impotenciával* rímel. Arra utal, hogy a nőírókat gyakran vádolták kifejezésképtelenséggel, holott ők egyik kardinális feladatuknak éppen azt tartották, hogy bizonyítsák a kifejezésre való képességüket, vagyis azt, hogy nem „*impotensek*”.

A szójátékok egészen különleges csoportját alkotják azok a német nyelvi példák, amelyek segítségével a radikális feminista mozgalmak képviselői (pl. Pusch 1984) a nyelv totális feminizálására tettek kísérletet. Ilyen javaslatok voltak például azok, amelyek a lexéma belsejében lévő *Herr* szóalakot és annak változatait a *Frau* lexemával váltották fel. A *Schirmherrschaft* szó például *védnökséget* jelent, s szerepel benne a *Herr* (úr) szóalak. A *Stuttgarter Zeitung* egyik 1992-es számában ezzel szemben a város polgármesternőjére vonatkoztatva a *Schirmfrauschaft* szóalkotás jelent meg, amelyhez végül is negatív konnotáció társult, mert vele kapcsolatban sokan a nácik által is használt *Frauschaft* szóra asszociáltak. Ez utóbbi *nőszervezet* jelentésben volt használatos a második világháború idején Németországban. Pusch (1984) javasolta például, hogy a *herrlich* melléknevet (jelentése: gyönyörű, csodálatosan szép), amely a „teremtés koronáinak szépségét” hivatott erősíteni, a szó eredeti jelentését megtartva váltsa fel a *fraulich* melléknév.

A német írók némely esetben antológiák címét és folyóiratok nevét is szójátékkal alkották meg. Az utóbbira lehet példa az egykori NDK írónőinek egyik államilag el nem ismert, tehát nem hivatalosan megjelenő fóruma, mely a *Poe-sie-all-bum* nevet kapta, kézírással készült, és igen alacsony példányszámban tudott csak megjelenni 1972 és 1989 között. A szokatlan címadás nemcsak figyelemfelkeltő, hanem tartalmában is sokkal többet jelent, mint a szóalkotás kiindulópontjául szolgáló *Poesiealbum* összetett főnév, amelyik *versgyűjteményt*, *verses albumot* jelent. Az új szóalkotás egyik fontos eleme a *sie* nőnemű névmás, amely azt hangsúlyozza, hogy a kiadványban írók verseit adják közre. A szó első eleme csonkolt formája a *Poesie* (= *költemény*) lexémának. Ezen kívül az eredeti szóösszetétel második tagjának megváltoztatása (*all*) új kontextusba is helyezi a jelentést. Az *all* német szó jelentése rendkívül összetett: *minden, mind, mindegyik, valamennyi összes, egész, teljes* jelentésben találjuk meg például a 2000-ben kiadott Langenscheidts *Großwörterbuch* hasábjain. A szóalkotás utolsó tagjának (*bum*) is több szinten értelmezhető a jelentése, kapcsolódhat például a *bums* indulatszóhoz (= *puff, bumm*), vagy az önmagában is többjelentésű *bumsen* igéhez (1. *puffan, csattan*, 2. *dönget*, 3. *odacsap, lök, vág*, 4. *közösül*). Mint látjuk, a fenti címadó szójáték az által is többjelentésű, hogy a szóalkotás elemeit egymással különféle módon kapcsolhatjuk össze, s minden kombináció egyben új jelentést is eredményez. Gondolhatunk például arra, hogy a nőírók tudatosan törték meg a tabukat, vonatkozott ez például a

szexualitással kapcsolatos argó és durva szavak használatára is. Más szemzőből pedig arra is asszociálhatunk, hogy a női írók mindegyik verse és főleg a női szexualitást artikulálók, úgymond „nagy durranásnak” számítanak, s biztosan visszhangra találnak.

A fentiekben ismertetett példák nem mindegyike származik olyan művekből, amelyeket széles körben ismernek és olvasnak. A szójáték és a kettős olvasat eszközével azonban a legismertebb írók is igen gyakran élnek. Gondoljunk csak például Elfriede Jelinek egyik művének a címére: *Die Liebhaberinnen*, amely szóösszetétel egyszerre jelent *szeretőket* és *műkedelő nőket* (Huszár 1994).

4. Nőírók műveiben szereplő szójátékok és kettős olvasatú kifejezések fordítása

Luise von Flotow (1997) *Translation and gender* c. könyvében részletesen elemzi a nemi szerepek és a fordítás közötti kapcsolatot, s a fordítástudomány sajátos, interdiszciplináris jellegét hangsúlyozza. Flotow úgy foglalkozik a nemi szerepek feminista magyarázatával, hogy azt a fordítás mint kulturális átvitel problematikájába ágyazza be, s azokat a nyelvi lehetőségeket tárja fel, amelyek a szövegben a feminizmus mint ideológia és mint társadalmi mozgalom eszméinek közvetítésére alkalmasak. Ebben az értelmezési keretben mutatja be, miként építhető be a fordítás elméletébe és gyakorlatába a szociolingvisztika egyik, napjainkban kialakulóban lévő ága, a gender-lingvisztika, és az hogyan épül be az interdiszciplináris gender-studies-nak nevezett diszciplínába, amely tudományterületeken átívelve többek között azt tanulmányozza, hogy a társadalom milyen nemi szerepeket kényszerít az egyénre.

Flotow (1997) elsősorban azt kutatta, hogy a feminista gondolkodás és a feminista irodalom milyen hatással van a fordítás gyakorlatára. Mint ahogy a 3. fejezet példái is mutatják, a feminista írásokban gyakoriak a kettős értelmezésre lehetőséget teremtő kifejezések, amelyek fordításához legtöbbször sem a szótárak, sem a célnyelv rendszere nem ad támpontot. Ilyenkor gyakran a fordító kreativitása ellenére sem lehetséges a kettős olvasatot visszaadni. Ez a helyzet például a *bore-ocracy* **kettéosztott főnévvel** is, amely azt jelképezi, hogy a bürokrácia untatja (*to bore sy*) az embereket, akik ennek következtében passzivitásba vonulnak. Az ilyen és ehhez hasonló szójátékok – mint látjuk – kiválóan érvényesülnek az angolban, de a németben már komoly problémát okoznak. Németországban ugyanis a kulturális szituáció egészen másként értelmezendő, s ez két oknál fogva is behatárolja a szójátékban szereplő szó értelmezési tartományát is. Először azért, mert német nyelvi közegben a terápia nem olyan népszerű társadalmi jelenség vagy esemény, mint Amerikában. Másodszor pedig azért, mert Német-

országban a pszichoterapeuták soha nem tették ki a nőket szexuális zaklatásnak. Ennél fogva a német kultúrában és német hagyományokkal rendelkező környezetben a szójáték értelmét veszti. De ami ennél is nagyobb gondot okoz: az angol szójátékoknak a nyelvi hatása sem érvényesül a németben. A *therapist* németül *Therapeut*; a *rapist* pedig *Vergewaltiger*. Ugyanez a probléma a *Totaled woman* kifejezéssel is. A *teljesen / nőiesen divatos külső* németül *ganzheitlich weiblich* vagy *durchgestylt weiblich* is lehet, de az autó a németben *totálkárt szenved*, amelynek a *Totalschaden* terminus felel meg, azaz a szuper nőies nő nem fordítható úgy, hogy *totálisan nő*. Tehát nincs az a szó szerinti és szójátékot kialakító nyelvi megfelelés, amelyet a fordító kiaknázhathatna. Ugyanez vonatkozik a Daly által kreált *womb-tomb* kifejezésre is, amely a filozófusnő szóhasználatában *űrhajót (spacecraft)* jelent (Egyébként *womb* = *anyaméh*; *tomb* = *sírhalom*) (Flotow 1997; Simigné 2006: 129–130). Sajnos, a rímelő szóösszetétel szó szerinti német megfelelője (*Mutterschoss-Grabstätte*) se nem annyira tömör, se nem olyan jó hangzású, mint az eredeti. Daly német fordítója, Erika Wisselinck a *womb-tomb* szó szerinti fordításáról úgy vélekedik, hogy bár az az eredeti szöveg feminista jelentését kiemelte, annak szójáték jellegét, könnyed, humoros hangvételt elveszítette. Ugyanakkor azt is mondhatnánk, hogy a fordítás fajsúlyosabb és komolyabb lett, mint az eredeti.

Német nyelvterületről Verena Stefan (1976) *Häutungen* című, nagy hatású feminista írásának címét hozhatjuk fel példaként, amelynek véleményünk szerint kettős olvasata van. A *Häutungen* többes számú főnév a Langenscheidt Kiadónál 2000-ben megjelent szótár szerint első jelentésben *vedlést*, második jelentésben viszont a *bőr lenyúzását, megnyúzását* jelenti. A *vedlés* főnév arra utal, hogy valamely állat „az év bizonyos szakaszában leveti bőre felső rétegét” (A magyar nyelv értelmező szótára 1966/VII, 277). Az állatoknál ez ösztönös, önmagától végbemenő folyamat, az emberekre vonatkozóan viszont átvitt értelemben használatos, és tudatos átalakulást is jelenthet: valaki feladja a régi életmódját, és saját maga alakít ki egy másikat. Az állatokra vonatkozóan a *nyúzás* főnév szintén a bőr lefejtését jelenti, de a szóban forgó cselekvésformát valamilyen külső személy valósítja meg ráhatás eredményeképpen, fájdalmat okozva, amely állat pusztulásához vezet. Emberre vonatkoztatva a főnév munkával való folyamatos túlterhelést, agyonhajszolást, valamint a hatalomnak való alárendelést, elnyomást jelent. Tehát a *Häutungen* cím a nők folyamatos túlterhelését és alárendeltségét is implikálhatja. Bármelyik idegen nyelvre történő áttünetés során a fordító valószínűleg olyan címet választana, amely érzékelteti a címben megfogalmazott kettős olvasatot: (1) a feminizmus hatására a nő folyamatosan átalakul, (2) a nőt folyamatosan túl lehet terhelni, azaz a nőről hét bőrt lehet lenyúzni. A magyarban egyetlen szó sincsen, amelyik ezt a kettős jelentést vissza tudná adni. Ilyen esetekben a fordítónak vagy döntenie kell

valamelyik változat mellett, vagy körülíráshoz, illetve teljes átalakításhoz kell folyamodnia és olyan szójátékot kitalálnia, amelybe mindkét jelentés beépül.

A címek fordítása egyébként is nehéz feladat, mert a címnek a teljes tartalomra kell utalnia. A szóban forgó könyv esetében a főhősnő saját maga szervezi át az életét, és végül sikerül kilépnie alárendelt helyzetéből, és megszabadul attól, hogy őt állandóan kihasználják. Mivel ez egy sikeres folyamat eredménye, Huszár Ágnes (1994) értelmezésében a *vedlés* jelentésmezeje tűnik fontosabbnak, ezért a cím fordítására tett javaslata a következő: *Vedlések*.

Összegzés: Nyelviség és képiség a kettős olvasatokban

Moi (1999) a fentiekben bemutatott szóalkotási módokat „kreatív átformálásnak” nevezi. Mások a jelentés (szignifikáció) és a jelölők „szabad játékának” (Moi 1999) tulajdonítják, hogy a nőírók mind az irodalmi alkotásokban, mind a tudományos esszéikben gyakran élnek a kettős olvasatot biztosító eszközökkel. A szójátékok és a kettős olvasatok magas fokú kreativitásról tanúskodnak. A nyelvi kreativitás fontos eszköze a női önkifejezésnek, és mint Dahlke (1993) írja, fontos állomása annak az útkeresésnek, amely során a nőírók sajátos kifejezési formákat kristályosítanak ki. Ezen útkeresés egyik megállóját mutatta be tanulmányunk, s példáink azt igazolják, hogy a nőírók által gyakran használt szójáték és kettős olvasat nemcsak fontos stilisztikai és retorikai, hanem hatásos ideológiai eszköz is a nők kezében. A szójáték és a kettős olvasat mint implicit eszköz alkalmas arra, hogy explicit módon közvetítse a nőírók által képviselt eszméket is. A bemutatott szerkezetek fordítása szintén dilemmát okoz, amelyet a fordító társadalompolitikai meggyőződése oldhat fel.

Irodalom

- Bakos F. 1973. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bovenschen, S. 1976. Über die Frage: Gibt es eine weibliche Ästhetik? *Ästhetik und Kommunikation*, 25. 60–75.
- Dahlke, B. 1993. „Im Brunnen vor dem Tore”. Autorinnen in inoffiziellen Zeitschriften der DDR 1979-90. In: Delabar, W. et al. (Hg.) *Neue Generation – neues Erzählen*. Opladen: Westdeutscher Verlag. 177–193.
- Flotow, L. 1997. *Translation and Gender*. Manchester: St. Jerome.
- Gal, S. 2001. Beszéd és hallgatás között. *Replika*, 44–45. 163–189. Fordította: Reményi Andrea Ágnes.
- Gilbert M., S. és Gubar, S. 1992. Sexuallingusitik: Gender, Sex und Literatur. In: Vinken, B. *Dekonstruktiver Feminismus*. Stuttgart: edition suhrkamp. 386–411.

- Griffin, E. 2001. *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest: Harmat Kiadó.
Fordította: Szigeti L. László
- Hoffmann, U. 1979. *Sprache und Emanzipation*. Frankfurt: Campus Verlag.
- Huszár Á. 1994. A nyelvben megélt nőiség. *Tekintet*, 2, 109–114.
- Kegyesné Sz. E. 2005. Weibliches Sprechen im Schnittpunkt der Feministischen Philosophie und Linguistik. *Publicationes Universitatis Miskolcensis*. Tomus X. – Fasciculus 1. 21–38.
- Kramarae, Ch. 1981. *Women and Men Speaking*. Rowley, Mass.: Newbury House Publishers.
- Langenscheidts Großwörterbuch*. 2000. Von Előd Halász, Csaba Földes und Pál Uzonyi. Berlin, München: Langenscheidt.
- Lindhoff, L. 1995. *Einführung in die feministische Literaturtheorie*. Frankfurt am Main: Metzler.
- Lotman, J. 2002. *Válogatott tanulmányok a szöveg, a kultúra és a történelem szemiotikája köréből*. Fordította, szerkesztette, az elő- és utószót írta Szitár Katalin. Budapest: Argumentum Könyvkiadó.
- Meyer, E. 1983. *Zählen und Erzählen*. Wien: Passagen.
- Moi, T. 1999. Feminista irodalomkritika. In: Jefferson, A. és Robey, D. *Bevezetés a modern irodalomelméletbe*. Budapest: Osiris. 233–255.
- Pusch, L. 1984. *Das Deutsche als Männersprache*. Stuttgart: edition suhrkamp.
- Schabert, I. 1995. Gender als Kategorie einer neuen Literaturwissenschaft. In: Hof, R. (Hg.) *Genus*. Berlin: Kröner. 162–205.
- Showalter, E. 1985. *The New Feminist Criticism*. New York: Routledge.

A mordvin találós kérdésekről

A találós kérdések a folklórnak különlegesen érdekes csoportját alkotják: a szellemi néphagyomány legkisebb formái közé tartoznak a szólásokkal, közmondásokkal, imákkal együtt. A találós kérdésekre a kettősség jellemző, mivel ősi eredetű, ugyanakkor ma is élő műfaj, amely a világ minden kultúrájában ismert tudáspróba, ám mind e mellett – tartalmát és kifejezés-módját tekintve – az adott népre, a nép gondolkodására jellemző.

A néprajz megkülönbözteti a találós kérdést a találós mesétől. A találós kérdés egy tárgy, jelenség esetleg fogalom körülírása, amely kérdés formában hangzik el. A rejtvények másik csoportja a találós mese, ez a típus a régebbi, amely kérdő formula nélküli, nincs benne a határozott kérdés megfogalmazva, egy történetet mond el, olykor igen rövid, utalásszerű elbeszélés formájában. A mese meghallgatása után lehet értelmezni a feladványt és választ adni a rejtvényre. Műfaji szempontból a két típus rokonnak tekinthető, de egymástól elkülöníthető.

Nagyon gyakran azonban mindkét típus esetében a találós kérdés elnevezést használja a szakirodalom. Voigt Vilmos (1969: 183) a találós kérdéseket, azok elnevezését vizsgálva a találósok (tágabb értelemben rejtvények) megjelölést javasolja, mivel a találósok egy része kérdés nélkül hangzik el, de a kérdés *Mi az?* bármikor hozzáilleszthető.

Találós kérdéseket a mordvin nyelvterületre utazó kutatók már igen korán lejegyezték, a 19. században a rögzítések száma megsokasodott. A jelentősebb gyűjtések a 20. századhoz köthetők. 1972-ben a 24 kötetes Mordvin folklór című gyűjteményben kaptak helyet a mordvin találósok. A magyar olvasók Budenz József mordvin, szövegmutatványából kaphattak ízelítőt a mordvin találósokról (Budenz 1877: 130). Keresztesi László, Chrestomathia Morduinica című munkája is közöl mordvin találósokat (Keresztesi 1990: 80). 1986-ban jelentette meg Mándoki László a finnugor népek találós kérdéseit saját fordításában, köztük több mordvin rejtvényt is. Munkámban ezekre a gyűjtésekre támaszkodtam.

A találósok a közösségek, falvak társas összejövetelein jutottak főszerephez a mordvinok kultúrájában is, a szórakozásnak egy műfaját jelentették, hasznos ismereteket közlő, elmemozdító, igen kedvelt szellemi tevékenység volt. Fennmaradásának kedveztek a közösségi munkaalkalmak, amikor a munkát a szellemi tevékenység, a rejtvényfejtés nem akadályozta, sőt elterelte a figyelmet a munka monotonágáról. A találósok igen gyakran

szertartási elemként szerepeltek egyes ünnepi alkalmakkor: nagyon sok nép folklórjában van adat arra, hogy esküvői szertartás alkalmából szokás volt találós kérdéseket feltenni a kérőknek.

A finnugor népeknél voltak rejtvényestek is, ezek az estek a szavak ünnepei voltak (Domokos 1985: 108), a szavak tisztelete, kultusza igen nagy szerephez jutott ezeken az esteken. A szónak mágikus erőt tulajdonítottak, s ennek az erőnek a találós kérdések megformálásában, a feltevésében és megválaszolásában fontos szerepe volt. Ugyanis ravaszul, esetleg félrevezetően, szellemesen feltett kérdésekre kellett megmondani és kitalálni a választ.

A találós kérdés felépítése. A találós kérdés két, egymástól elválaszthatatlan részből áll: rejtvényből és megfejtésből. A két dolog együttesen szerkezeti és tartalmi egységgé szerveződik, egységük megbonthatatlan. Csak az elemzés miatt szükséges csupán szétválasztásuk, mivel mindkét rész önálló egység, külön formálódik meg. A kérdés és a válasz egymásra vonatkozása nyilvánvaló, zárt kompozíciós egységet alkotnak (Szikszainé 1987: 190).

Modalitás szempontjából a mordvin találósok jelentős része nem kérdés formájában hangzik el, hanem kijelentő mondat formájában realizálódik:

Napkeltétől vélem jár,

Napnyugtával odébb áll. – Árnyék. (Mándoki 1986.)

Nyárig egyszer sír. – Nyírfa.

Mégis ezeknek a kijelentéseknek a kérdés jellege nyilvánvaló, mivel a találósokat valamiféle kérdő, szóbeli választ váró hanglejtéssel ejtjük. Ha valaki azt mondja például egy közösségi összejövetelen, rejtvényesten:

Nyáron subában, télen mezítelen. – Fa.

A Volga fölött háncskötél van kifeszítve. – Vödör füle. Ekkor is nyilvánvaló, hogy találós kérdést (rejtvényt) tett föl. Ha a beszélő kijelentésként értékelné az általa mondottakat, akkor a közlés tudomásulvételét kívánná a hallgatótól. A szituáció a kérdő formát feleslegessé teszi, mert a beszédhelyzetből világosan kiderül, hogy a beszélő mit vár a hallgatótól: reakálást az általa feltett rejtvényre, a találós megfejtését (Szikszainé 1987: 191).

A rejtvény esetében tehát a nem kérdő formájúakat is kérdésként, mégpedig a találós kérdésekre mint folklórműfajra jellemző sajátos kérdésként kell értelmeznünk: mert a rejtvénynek és a kérdésnek hasonló a funkciója. A találós kérdés (rejtvény) olyan jelentéssel bíró jelcsoport, amely a feladótól irányul a kérdezett felé egy adott pragmatikai szituációban. A rejtvény kitalálója válasz vár, de nem mindig és nem feltétlenül a tudása kiegészítését várja a válaszadótól.

A kérdő mondatok szituációit vizsgálva (Ladányi 1956., Kiefer 1983.) négy alaphelyzet állítható fel, s ha a találósokat mint a kérdéseket vizsgáljuk, akkor a négy alaphelyzetből kettő fordul elő a rejtvényekben.

1. Az egyik helyzet az, hogy mindketten (a kérdező és a válaszadó is) ismerik a választ. Ebben az esetben a rejtvény feladása kapcsolatteremtési alkalom, rituális szertartás része lehet.

2. A másik esetben a kérdező ismeri a választ, de úgy gondolja, hogy a válaszadó esetleg nem. Ez a helyzet inkább akkor fordul elő, ha a kérdező vizsgáztatni szándékozik a másikat.

A helyes válasz mindkét szituációban annak a megerősítésére szolgál, hogy a megfejtő a közösséghez tartozik, ismeri gondolkodásmódját, kultúráját, szokásait, mindennapjait.

Télen a földön (van), nyáron a tengerben. – A hó.

Olyan személynek, aki nem ismeri a mordvin folklórt, nem ad elegendő támpontot, ismeretet a feladvány, sőt megzavarja a megfejtést, hiszen a mordvinoknak nincsen tengere. A népköltészetben azonban a területükön áthaladó Volga folyót tengernek nevezik.

Legegyszerűbben a szó szerint értelmezhető találós oldható meg. Az ilyen típusú válaszadás a megoldó korábbi ismereteit, tapasztalatait veszi alapul. A megfejtő a közösség történelmének, környezetének, életének sajátosságait, eseményeit felidézve jut el a megfejtéshez.

Napkeltétől vélem jár, napnyugtával odébb áll. – Az árnyék.

Télen fehér, nyáron tarka. – Föld.

Egész héten aluszik, csak vasárnap dolgozik. – Pópa.

Nyelve van, szája nincs, folyton eszik, foga nincs. – A tűz.

Nehezebben fejthetők meg azok a találósok, amelyek homályos megfogalmazást adnak, a valóságot kitalált dolgokkal keverik, hogy a megoldást megnehezítsék. Ezek a találósok az információkat rejtett módon adják meg:

A Volga fölött háncskötél van kifeszítve. – A vödör füle.

Ketten állnak, ketten fekszenek, az ötödik járkal, a hatodik vezet, a hetedik éneket énekel. – Az ajtó.

A konkrét rejtvényhez konkrét válasz tartozik, holott logikus gondolkodás alapján több értelemszerű jó válasz is adódik. A választ mindig a rejtvény feladójának logikája diktálja. Nehézséget okoz a megfejtés, ha a találós nem a legjellemzőbb vonását ragadja meg a kitalálendő dolognak, ha hiányos a megfogalmazás. Egyfajta kitaláló logika, kreativitás szükséges a sikeres megfejtéshez.

A következő találósok a megfejtéseknek nem a legjellemzőbb jegyeit ragadják meg, ezzel nehezítik a megfejtő dolgát.

Tavaszi napon vöröses, téli napon sárgás. – A fű.

Vannak fülei, de nem hallanak. – Háncsbocskor.

Gyökere egy, feje öt. – Kéz.

Minden folklóralkotás változatokban él. A különböző alkalmakkor, különböző célból, más-más közönség előtt előadott, illetve feltett találósok kisebb-nagyobb mértékben eltérhetnek egymástól egyes jellemzőikben.

A következő találósoknak ugyanaz a megfejtése.

Malomkő: *Ház sarkában medve bömböl.*

Ház előtt kutya vonít

Búza, árpa alatta, mennydörgésszerű a hangja.

A megfogalmazás során mindkét esetben az őrlés munkájával járó zajra utal a kérdező.

Borona: *Bordái fából, fogai vashól.*

Egyedül megy, de huszonöt utat csinál.

Bocskor: *Van háta, nincs hasa, van farka, van feje, nincs agya.*

Vannak fülei, de nem hallanak.

Jégcsap: *Gabonát vetettem, gyökere fölfelé, a feje lefelé (áll).*

Eresz alatt ezüstorsók függenek.

A mordvin találósok között egy kisebb csoportot alkotnak a szójátékon alapuló rejtvények:

víresə, kudsə fkä-łemsət. tuvəs i tuməs

’Erdőben, házban hasonló névvel. – A disznó és a tölgy.’

víresə, meñəlsə fkä-łemsət. täšt’ t’ñə

’Erdőben, égen hasonló névvel. – Mogyoróbokor, csillagok.’

A mordvin rejtvények szerkezetük szerint egyszerű bővített, illetve mel-
lérendelő összetett mondatok. Jellemző a nominális szerkesztésmód, amely
a nyelvi érzelmek kifejezés fontos eszköze, rendkívüli tömörsége, asszociatív
ereje révén kiválóan alkalmas tények, események, képek gyors rögzítésére.
A névszói állítmány használata, a gondolatok nem teljes mértékben való
kifejtése a találósokat tömör szerkezetűvé, szaggatottá teszi.

Az edény új, mégis lyukas. – A szita.

Búza, árpa alatta, mennydörgésszerű a hangja. – Malom.

Télen-nyáron egy virágban. – Fenyő.

Fatörzsön egy marék tűske. – Sün.

Figyelmet érdemel a találós kérdések nyelvi megformálása, a formailag
rövid szövegekben a költői eszközök magas fokú koncentrációja jelenik
meg, s a nyelvi és képi tömörítés egyaránt megvalósul. A találósokban gya-
kori a metafora.

Csűr tetején farkas kapirgál. – Fésű.

*Kőházban egy szépasszony, ahány fia születik, mind az égbe igyekszik. –
A tűz és a füst.*

Komplex képre épülnek azok a találósok, amelyek egy egész metafora-
sort visznek végig a rejtvényen:

Ezüsttel behintett kék mező. – Az ég és a felhők.

Az ember a környezetét a saját maga mintájára képzelel el, környezetének emberi vonásokat tulajdonít, megismétli magát benne.

Kiment a ház az ablakon, benne maradt a gazdasszony. – A halfogás.

Se keze nincs, se lába, de a kaput kitárja. – A szél.

A találósok megformálásában gyakran jutnak szerephez az antonímák:

Nyáron subában, télen mezítelen. – Fa.

Fánál magasabb, fűnél alacsonyabb. – Út.

A szavak között meglévő feszültség a szövegnek egyfajta szemantikai ritmust ad.

Az alliteráció is gyakran megjelenik:

lato langso vérges sokori. – suérceme

‘Csűr tetején farkas kapirgál. – Fésű.’

ked’t’e ked’s jaki, ver noldi. – pejelis

‘Kézről kézre jár, vért ont. – Kés.’

A találósok között sok a párhuzamos szerkesztésű: az azonos gondolati ritmushoz azonos dallam kapcsolódik, mely segíti a megfejtéshez szükséges asszociáció létrejöttét.

Úgy megy, mint egy úr, úgy beszél, mint egy tatár. – Liba.

Nyáron ruhában, télen mezítelen. – Az erdő.

Morfológiai és szintaktikai párhuzamok egyaránt előfordulnak, gyakran együtt jelentkeznek.

Az ismétlés a rendezettség benyomását kelti, s ennek hatásaként jelentkezik a ritmusakusztika. Ugyanakkor a párhuzamos szerkesztés többletjelentést hordoz, a felismerés, megfejtés záloga.

A mordvin találós kérdések legnagyobb része nem vers, hanem ritmusos próza, s gyakori a rimes rejtvény is.

Mastor langa jaki, ked’s kundavi.

Földön jár, kézbe nem fogható. – Sün

jurstəfkä, prastəvet’ə käd’s’

Gyökere egy, feje öt. – Kéz

A megfejtés. A találósokat csoportosíthatjuk a megfejtés fogalmi körei alapján. Ezek a következők:

a) természeti jelenségek: időjárás, eső, hó, harmat, ég, csillagok;

b) növények: a fák különböző típusai, fű;

c) állatok: a medve, a szúnyog, egér, róka, tetű;

d) a ház és részei, konyhai és gazdasági eszközök.

A találósok jellegéből, felépítéséből következően a megoldások főnevek, azon belül köznevek. A szerkezeti szempontból többnyire egyszavasok (*tű, fű, út, harmat* stb.), illetve mellérendelő szószerkezetek: a tölgyfa és a

makkok, a tél, a nyár és a napok. A találósokban a kérdés és a megfejtés szerves egységet alkot, és a kapcsolatuk adja azt a pszichikai feszültséget, amelyet a rejtvény kelt a megfejtőben. Ebben a tekintetben a megfejtés a lényegi rész, mert a megfejtésben a jó válasz megadása útján oldódik a feszültség.

A találósok tematikája jórészt őrzi a hagyományon alapuló jellegzetességeket, megszilárdult formában hagyományozódik nemzedékről, nemzedékre, ugyanakkor az életkörülmények változása is megjelenik a találósok témájában. Azok a találósok, melyek megfejtései *a pópa, dinnye, krumpli, templom* későbbieknek tekinthetők, mint a természeti jelenségeket középpontba állító találósok. Mindig születnek újabb és újabb kérdések is a ma jelenségeiről, eseményeiről is, s ezáltal együtt él a rejtvényekben a jelen és a múlt.

Rövidre fogott áttekintéssel arra kívántam rámutatni, hogy a mordvin és más finnugor nyelvek kutatója számára a találós kérdések és a kisebb folklórműfajok vizsgálata fontos kutatási terület, mivel e műfaj sajátosságainak ismerete teljesebbé teszi a népek életéről, kultúrájáról való ismereteinket.

Szakirodalom

- Budenz József 1866. Mordvin közlések. NyK. V. 81–115.
Domokos Péter 1985. A kisebb uráli népek irodalmának kialakulása. Akadémiai Kiadó. Budapest.
Domokos Péter 1985. Az udmurt irodalom története. Budapest.
Szikszai Lajosné 1987. A találós kérdés egyik típusa. Nyr. CXI. 187–207.
Keresztes László 1990. Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó. Budapest.
Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatokról. NyK. LXXXIII./2 273–85.
Ladányi Péter 1956. A kérdő mondatok logikai analíziséhez. NyK. 187–207.
Mándoki László 1986. Háztetején egy fél lepény. Móra Ferenc Könyvkiadó.
Voigt Vilmos 1979. Szemiotika és folklór. In: Barabás J. (szerk.) Szemiotika és művészet. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1979. 126–39.

A tranzitivitás és a vonzatszerkezet változása

A tranzitivitás fogalmát kétféleképpen értelmezi szakirodalmunk. A hagyományos felfogás az igék tárggyal való bővíthetőségére szorítkozik, eszerint különíti el a tranzitív és az intranszitiv igéket (MMNyR. I. 483). Újabban viszont kibővült a tranzitivitás fogalma: immár nem korlátozódik a tárgyi vonzatokra, hanem beletartozik a határozói vonzatok köre is. A cselekvés objektumát ugyanis nemcsak a tárgyi bővítmény fejezheti ki, hanem bizonyos határozók is képesek arra, hogy a jelölt cselekvést a tárgyhoz hasonlóan mint tranzitív folyamatot ragadják meg (MGr. 84–5; 414). A továbbiakban nem ezzel az elméleti kérdéskörrel foglalkozunk, hanem azokkal a nyelvi praxisból adódó változásokkal, amelyek alátámasztják a tárgyi és a határozói vonzatok közötti összefüggést, átjárhatóságot. (A kétféle felfogásból adódó terminológiai problémákat az összefoglaló értelmű „vonzatváltás” megnevezéssel küszöbölhetjük ki.)

A nyelvhasználat módosulásának sajátos esete egyfelől az igék tranzitivitásának megváltozása: a tárgyatlan igék tárgyassá válása, illetve ennek a fordítottja, másfelől a határozói vonzatok módosulása. Nyelvművelésünk korábban sokszor jelezte, hogy bizonyos igék határozóragos vonzatát kezdi felváltani a tárgy ragja: *előfizet az újságra – előfizeti az újságot, felügyel a vizsgára – felügyeli a vizsgát, lekésik a vonatról – lekési a vonatot*. Három és fél évtizedes Magyar értelmező kéziszótárunk még csak a határozóragos formákat tartotta elfogadhatónak, a 2003-as új kiadásban viszont a következőképpen módosult a megítélés: az *előfizet valamit* „bizalmas” minősítést kapott a korábbi helytelenítő csillag (*) helyett; a *lekésik valamiről* és *valamit* egyenrangú változatként szerepel, míg az utóbbi „vulgáris”-nak (!) minősített az első kiadásban. Némileg bonyolultabb a *felügyel* ige kérdése. Az 1972-es kiadás tárgyatlan igeiként csak a határozóragos vonzatot tüntette föl. Az új fejleményként megjelent tárgyragos változat jelentéskülönbséget is magával hozott: „intézményt, céget stb. hatáskörébe tartozón figyelemmel kísér, irányít. *A MÁV-ot a közlekedési tárca felügyeli.*” A Nyelvművelő kézikönyv *tárgyatlan igék tárgyassá válása* címmel az előbbieken kívül hasonlóan tartja a *megválaszol a kérdésre – megválaszolja a kérdést, betekint az iratokba – betekinti az iratokat* kifejezéseket, egyszersmind újszerűnek, szokatlanoknak, idegen mintát követőnek minősíti őket (II. 974). A

Nyelvművelő kézisztár (1996; 2005) szerint viszont az idézett tárgyas szerkezetek – a legutóbbi példától eltekintve – már nem hibáztathatók.

Hasonló vonzatváltást tapasztalhatunk két olyan igénkkal kapcsolatban, amelyek a sajtónyelvben igen gyakoriak: *A miniszterek megállapodtak a jövő évi költségvetés sarokszámairól.* – *A tárgyaló felek megegyeztek a diplomák honosításáról.* A mai köznyelvben mindkettőhöz a *valamiről* kapcsolódik természetesebb módon, tradicionálisan viszont a *-ban, -ben* rag használatos, azaz *megegyeztek a diplomák honosításában.* Idősebb újságírók, szerkesztők, korrektorok érzékenyek erre a kis különbségre, és továbbra is ragaszkodnak az utóbbi fogalmazásmódhoz.

Ezek a kettősségek a XX. században hosszabb idő alatt alakultak ki, további példáink viszont az utóbbi egy-két évtized nyelvhasználatának módosulását tanúsítják. Szemünk előtt zajlott le a *kommunikál* ige jelentésének és vonzatszerkezetének átalakulása, így a korábbi szaknyelvi kifejezés megszokott köznyelvi szavakat helyettesít: *mond, kijelent, bejelent, kifejez, közöl, jelez, nyilatkozik.* Egészen friss fejlemény, hogy a mindeddig tárgyatlan *kommunikál* ige tárggyal is bővül: *A kormány azt kommunikálja a választóknak, hogy...* Ennek az újszerű használatnak egyik oka benne rejlik az iménti felsorolásban: a szó rokon értelmű magyar megfelelői tranzitív igék: *azt mondta, kijelentett valamit, kifejezte sajnálatát.* Elősegíthette a tárgyassá válást az angoltól származó sajtónyelvi tükörfordítás, mivel maga a forrásnyelvi *communicate* tranzitív.

Ugyancsak feltételezhetünk némi idegen hatást a *túlél* – jelentésbővülés-sel is együtt járó – vonzatvesztésében. Korábban kizárólag tárggyal együtt használtuk: *túlélte a balesetet, túlélte a megpróbáltatásokat.* Manapság viszont a tágabb jelentésű angol *survive* fordításaként akkor is ezt a magyar megfelelőt alkalmazzák, amikor eredetileg más megoldás volt szokásos: *A 26 hetes koraszülött általában túlél.* Itt hagyományosabb az *életben marad* kifejezés, máskor viszont a *fennmarad* illik a mondatba: *Ez az endemikus faj a mostoha körülmények között is évezredek óta túlél.*

A vonzatváltás következő esetében az eredetileg igekötő nélküli formákhoz utóbb igekötő társul, ezzel együtt tárgyassá válnak: *elnököl az ülésen – leelnökli az ülést, reagál valamire – lereagál valamit.* Az utóbbi változat inkább zsargonszerűnek, semmint köznyelvinek minősíthető. Az igekötő elhagyásával is módosulhat a nyelvtani szerkezet. Sajtónyelvi rövidülést találunk ebben a címben: *A minisztérium nem szivárogtat.* (Mármint *nem szivárogtatja ki a híreket*). Következő idézetünk szintén igekötővel a megszokottabb: *Nem mindegy, hogyan közelítjük a problémát.* A manapság előforduló *közelít valamit* szerkezetvegyülés eredménye: *megközelít valamit, illetőleg közelít valamihez,* tehát itt is a tárgy váltakozik a határozóval. Szintén a hírekben tűnik föl a tárgyi bővítményét nélkülöző *aláír*: *A köztársasági elnök aláírt.* Ismét a címmel szembeni alapkövetelmény, a tömörség

okozza ezt a rövidülést, amelyet a szöveggörnyezetből és ismereteink alapján tudatunkban kiegészíthetünk: ...*aláírta a törvényt*. A sporttudósításokban viszont újabb határozói vonzatot kap ez az ige. Az *aláír valakinek* jelentése: *sportoló (le)szerződik valamilyen egyesülethez*, pl. *Sarkadi aláírt a Fehérvárnak*.

A *cáfol* ige is szerepelhet intranszitiv alakban: *Az ellenzék a tények elferdítésével vádolja a kabinetet, a kormányzóvivő azonban cáfol*. Itt is jellemző a címbeli sűrítés: *A miniszterelnök cáfol*. Részletesebb elemzést végeztem a Magyar Nemzeti Szövegtár (a továbbiakban MNSZ) interneten elérhető adatbázisa segítségével. Az ígét tartalmazó – véletlenszerűen kimutatott – 40 sajtónyelvi mondat alapján a következő eredmények születtek: 12 tárgyas ige, 28 tárgyatlan. Az utóbbi csoporton belül érdekes lehet az is, hogy milyen szintaktikai vagy milyen mondathelyzetben található a tárgyatlan *cáfol*: 11-szer kiemelt pozícióban, címben tömörít (*A főváros is cáfol; Miklós Éva cáfol; Faragó Csaba cáfol*); 7-szer idéző mondatban, és ez a címbeli helyzethez hasonló kiemelés (*A polgármester cáfol: ...; A Globex cáfol: ..., Frunda György itthon cáfol: ...*); 4-szer mondatba, szövegbe beszerkesztve, az iméntiekkel szemben ez nem tekinthető kiemelt helyzetnek. (*A magánnyomozó azonban cáfol, az egykori tiszthelyettes...; Sohasem kerül sor igazunk bizonyítására, hisz minden cáfol, késik*). Az adatbázisból nyert többi eset a tárgyatlan *rácáfol* elváló igeekötővel.

Jelentésbeli és grammatikai kontaminációnak tulajdonítható az a sajátos szóhasználati változás, amely látszólag ugyanilyen jelenségnek, tárgyatlanná válásnak tűnik. Az új üzletek működését manapság mind gyakrabban a következő kiírás adja hírül: *Megnyitottunk*. Valójában két szerkezet keveredéséről van szó: *az üzlet megnyílt* (intranszitiv ige) – *az üzletet megnyitottuk* (transzitiv). Előfordul (jövőre utaló) grammatikai jelen időben is: *Hamarosan megnyitunk*. Ez azonban levezethető az igeekötő nélküli forma igeekötővel való bővüléséből: *Hamarosan nyitunk*. – *Hamarosan megnyitunk*. Az idézett formák kizárólag többes szám első személyben állnak – legalábbis egyelőre, az eddigi adatok tanúsága szerint. Az egész paradigmasorra tehát nem érvényes, ezért minden szempontból (szemantikailag, grammatikailag és pragmatikailag) is kötött használatú, az említett egyetlen beszédhelyzetre korlátozódik. A *Megnyitottunk* újszerű használatát az MNSZ adatbázisából nem sikerült kimutatni – ez is bizonyítja ennek a frissességét (Vö. Balázs 2004).

További két hasonló példánk is van: *felújítunk, átrendezünk*. Az utóbbiról figyelemre méltó gondolatsort ad közre H. Varga Márta: „[...] a közlő nem pusztán azt akarta hangsúlyozni a perfektív aspektusú, akcióminőségét tekintve eredményt kifejező (rezultatív) igeekötős ige jelen idejű alakjával, hogy a közeljövőben változik meg a szóban forgó részleg enteriőre, [...] hanem sokkal inkább a folyamatosságot, tudniillik azt, hogy a már megkez-

dett és várhatóan még egy ideig eltartó átrendezés miatt a vásárlók türelmét és elnézését kéri az esetleges kellemetlenségekért. Mivel a folyamatos jelen a magyarban nem létezik (vö. pl. angol present progressive tense: *I am writing letters*), mi ezt a jelentést csak körülírással formával fejezhetjük ki, pl. *A részleg átrendezés alatt van.*” (H. Varga 2007) Magam inkább a három példa – *megnyitottunk, felújítunk, átrendezünk* – közötti analógiát hangsúlyoznám: a használatbeli és a nyelvváltozatbeli (kereskedelmi zsargon) hasonlóságot vagy azonosságot. Korábbi példáinkban már tapasztalhattuk az egy nyelvváltozatban belül előforduló halmozódást (sajtónyelv, közéleti, politikai nyelv: *cáfol, aláír, szivárogtat*), a lehetséges okokat keresve inkább ezt vélem meghatározónak. Az eltérő magyarázatok miatt arra is érdemes utalni, hogy még egy új fejlemény megjelenésekor sem mindig lehet egyértelműen föltárni létrejöttének nyelvi és gondolkodásbeli okait.

Ahogy már az eddigiekből is kitűnt, a nyelvtani szerkezetek, jelesül a vonzatok módosulása és tudatos módosítása egyaránt létezik. Az ilyen változások nemcsak felszíni jelenségek, mint szókincsünk bővülése új szavakkal vagy új jelentésekkel, hanem – grammatikai jellegüknél fogva – nyelvünk mélyebb rétegeit is érintik.

Az utóbbi néhány évben igen gyakorivá vált *regisztrál* szavunk. De nem pusztán elszaporodása, hanem jelentésének bővülése, vonzatszerkezetének változása és immár igekötős formáinak megjelenése is adatolható. 1972-es kiadású értelmező kéziszótárunk még csupán két jelentését ismeri: 1. jegyzékbe vesz; 2. tényeket magyarázat, értékelés nélkül megállapít. Az előbbi értelemben a hivatali nyelv ritkán használatos elemének minősíti a szótár, utóbbi jelentését pedig tudományosnak és választékosnak értékeli. Ehhez képest nem változott a 2003-as bővített kiadás szócikke.

Árnyaltabban fogalmaz viszont az Idegen szavak és kifejezések kéziszótárának 1994-es kiadása, mivel a Bakos Ferenc szerkesztette kötet már öt jelentést különít el: 1. lajstromoz, bejegyez; 2. nyilvántart; 3. (magyarázat, értékelés nélkül) tényeket megállapít; 4. felsorol, feljegyez, rögzít (műszer),; 5. tudomásul vesz, jelzi, hogy tud róla.

A szó mai jelentésének pontos meghatározásához tudnunk kell, hogy cégek, szolgáltatók manapság kedvezményeket nyújtanak azoknak, akik külön jelentkeznek felhívásukra, majd a kedvezmények igénybevételére jogosító kártyát vagy igazolványt kapnak. Hasonló kezdeményezésekkel élnek a kereskedelmi egységek, a gyártók, a forgalmazók is, és ilyenkor bizonyos adatainkat szintűgy közölnünk kell. Az efféle bejelentkezést nevezik újabban *regisztrálásnak* vagy *regisztrációnak*. Gyakran erre szólít föl a hirdetések szövege: *Regisztráljon és nyerjen!* Vizsgált szavunk korábban tárgyas ige volt: *regisztrálja az adatokat, a tényeket*; illetőleg mellékmondatban: *regisztrálta azt, hogy...* Ezt közli róla értelmező kéziszótárunk mindkét kiadása. A hirdetésbeli felszólító mondat szerkezetét elemezve kiderül, hogy

nem egyszerűen a fakultatív bővítmény elmaradásáról van szó: tárggyal nem is egészíthető ki az ige, legfőljebb helyhatározós vonzattal.

Az MNSZ adatbázisa alátámasztja azt a feltételezésünket, hogy itt valóban új fejlemény a tárgyatlanná válás. Az ige kijelentő mód, jelen idő, egyes szám első személyű alakjára 86 előfordulást adott meg a keresőprogram, 187 milliónyi szövegszó átvizsgálása után. Közülük mindössze 8 esetben tárgyatlan a *regisztrál*, a többi mondatban a megszokott tárgyas szó szerkezetekben áll: *20% bérkiáramlást regisztrál; sok jelentkezőt regisztrál; regisztrál minden pedagógust; minden telefonszámot regisztrál; regisztrál minden hallgatót.*

Ebben az átalakulásban joggal gyaníthatjuk az angol nyelv hatását, mert ott az ige tárgyas és tárgyatlan egyaránt lehet. Ez a latin eredetű és formájú szó most nem belső okokból, hanem jórészt multinacionális cégek, szolgáltatók angol nyelvből átvett fordításai révén szaporodott el, így érthető ez a módosulás. Ugyancsak anglicizmust vélelmezhetünk abban, hogy a *regisztrálás* magyar képzője helyett a latinos végződéssel (*regisztráció*) találkozunk (angol: *registration*).

Térjünk még vissza a szó értelmezéséhez! Az egyik szolgáltató írásos tájékoztatója kifogástalanul megmagyarázza, hogy szabályzatuk szerint mi tekinthető regisztrációnak: „Valamely Partner előfizetőjének saját néven történő önkéntes belépése a programba, amelynek során a Program feltételeit elfogadja, és egyedi azonosítót kap.” Némileg különbözik ettől a *hozzáregisztráció*: „Valamelyik Partner előfizetőjének önkéntes belépése a programba, amelynek során a Program feltételeit elfogadja, és egyedi azonosítót nem kap. Ekkor a Program Ügyfele a különböző Partnereknél nyilvántartott szerződéseit a már meglévő egyedi azonosítóhoz *hozzáregisztrálhatja*.” (A nagybetűsítés itt a hivatalos nyelvi sajátossága.)

Következzenek további példák, bemutatva egyfelől a tárgyatlan használatot, másfelől pedig a határozós vonzatok előretörését:

Ügyfeleink fogyasztóazonosítójuk megadásával *regisztrálhatnak*. (Korábbi nyelvtani szerkezettel: *regisztráltathatják magukat*.) – Minél előbb *regisztrál*, annál hamarabb jut hozzá a kedvezményekhez. – Küldd be a kupakban található részvételi kódot a [...] számra, és *regisztrálunk* az éppen aktuális nyereményre. – Ha december 31-ig *regisztrál* a *programba*, ajándéksorsoláson vesz részt. (Ez a két határozós vonzat – *-ra*, *-re*; *-ba*, *-be* – egyre szilárdabban társul az igehez.) – Valamennyi előfizetését egy programazonosító *alá* tudja *regisztrálni*. (Ebben az esetben nem raggal, hanem az *alá* névutóval – ill. névutós főnévvel – van kifejezve a határozó.)

A *hozzáregisztrál* mellett vannak további igeikötös változatok is. Közülük az első létrejöttében a nyelvművelés által sokszor kifogásolt – de a befejezettséget érzékeltető – *le* igeikötös alakok játszhattak szerepet. Véltetően a *leigazol*, *lejelent*, *leszervez*, *leadózik* stb. mintáját követi a *leregisztál*: A

leregisztrált autókról az adóhivatal is értesítést kap. – A másik igekötős forma a *beregisztrál*: A *programba beregisztált* számlákon feltüntetésre kerül az adott számla után járó pontösszeg és az aktuális levásárolható pont-egyenleg.

Most még nem tudhatjuk, hogy milyen sorsra jutnak ezek az új alakulatok. Mindenesetre érdekes, hogy a nyelvünkben fél évezreden át (1527. TESz.) változatlanul használt *regisztrál* igével alig egy évtized alatt ennyi minden történt. De az ilyesféle átalakulások egyébként is természetesek a nyelv életében. A bemutatott jelenségek a beszélők nyelvalakító szerepéről tanúskodnak, de legalább itt, a befejezésben utaljunk a szépirodalomra is. A tudatos nyelvtani szabálytalanság, a grammatikai metafora bármilyen nyelvtani eszközzel előfordulhat, így a tranzitivitással és a vonzatváltással is, mint ahogy Petőfi Sándor elbeszélő költeményében, a János vitézben találjuk: *Amint ezt gondolta, szaladni is kezdett, / S az óriás felett átmente a vizet. (Átmegy valamin v. valami felett – átmegy valamit.)* Hasonló jelenséget tapasztalunk József Attila Köntösök című versében, ahol szintén az igehez kapcsolódó tárgy jelenti az újítást: *Remegni kell a vérsötét, / gyökérző Bánat köntösét...*

Irodalom

- Balázs Géza 2004. Tárgyatlanná válás. *Édes Anyanyelvünk* 3. 4.
- Idegen szavak és kifejezések kézisótára*. Szerk. Bakos Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Károly Sándor 1967. A magyar intranszitiv-tranzitiv igeképzők. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V.* 189–218.
- MGr.* = *Magyar grammatika*. Főszerk. Keszler Borbála. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MMNyR.* = *A mai magyar nyelv rendszere I.* Szerk. Tompa József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961–62.
- MNSz.* = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. www.nytud.hu/adatbazisok
- Nyelvművelő kézikönyv I–II.* Főszerk. Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980–1985.
- Nyelvművelő kézisótár*. Főszerk. Grétsy László és Kemény Gábor. Auktor Kiadó, 1996.; Tinta Könyvkiadó, 2005.
- TESz.* = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.* Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- H. Varga Márta 2007. Nemcsak megnyitunk, felújítunk, hanem már át is rendezünk? *Édes Anyanyelvünk* 3. 9.

**IDEGEN NYELVŰ KÖZLEMÉNYEK A
NYELVKULTÚRA TERÜLETÉRŐL**

MIKALAY R. PRYGODZICH

Doctor of Philology, Head of the Department of the History of the Belarusian Language, Belarusian State University

ALENA V. KORSHUK

Ph.D. Associate Professor, Department of English and Speech Communication, Belarusian State University

The Belarusian Language: the History and the Present¹

The formation of the Belarusian literary language is attributed to the 14th – 16th centuries when the written language on Belarusian territory absorbed the specific local phonetic, lexical, semantic, and grammatical features. The Belarusian written language of the ancient times was forming on the basis of the written heritage of the Eastern-Slavic language and the living dialects of the former Drygavichy, Kryvichy, and Radzimichy tribes. The old Belarusian literary language reached its highest level of development in the 14th – 16th centuries when it became the official language of the Great Principality of Lithuania and was used in the most important spheres of social life. Chronicles, diplomatic correspondence, magisterial work, legal provisions and state documents were officially registered as well as belles-lettres, scientific and religious literature was written in that language.

However, by the end of the 16th century and the beginning of the 17th century, the scope of the use of the old Belarusian literary language had gradually diminished. Under the new political and social-economic conditions of Liublin Union (1569) the application of the Belarusian language was considerably restrained, and Warsaw Confederation of 1696 substituted Polish for it. The Belarusian language remained only in the Uniate Basilican schools and local dialects.

The appearance of a new Belarusian written language and the formation of a new Belarusian literary language is connected with the revival of the Belarusian nation and the liberation movement in the Russian Empire of the 19th, early 20th centuries. Since the written tradition had been interrupted,

---

¹ Authors would like to express their gratitude to Elena Smykovskaya for her valuable assistance

the spoken variant became the paramount source for the making of the new (modern) literary language as the language of fiction.

In the early 20th century Belarusian printing used two graphic systems: Roman (in its Polish and then also Czech variants) and Cyrillic (the so-called 'grazhdanka' or 'Russian') alphabets. Initially, some editions used to be issued in both Roman and Cyrillic alphabets ('*Nasha Niva*' started to use one alphabet - 'grazhdanka' – only after 1912). With time Cyrillic alphabet started to prevail and became the main Belarusian graphic.

At that time the distinguishing features of Belarusian alphabet were established (letter *ŷ*, letters *i*, *uu* replaced *u*, *uy*, etc.), and orthography was unified. Phonological principle for vowels and morphological principle for consonants utterance were gradually introduced and put to practice in Belarusian book printing. Lexicography and phraseology grew considerably, words and phrases from classic languages and literatures were adopted, and the process of producing social, political, scientific, technical, and agricultural terminology began. The generally practiced speech characteristics were revealed and established in the works of writers who represented different dialects. The grammatical means of the language were gradually enriched and developed. The word-building capacity of the Belarusian literary language was enlarged, some grammatical categories acquired new forms (non-declensional nouns, non-transitive adverbial participle), structural types of the Simple Sentence and the Compound Sentences became more varied, grammatical connections in word-combinations and complex syntactical constructions became more complicated.

Despite the restricted conditions for its functioning, the absence of commonly established orthography, graphics, and grammatical norms, by 1917 the Belarusian literary language had already possessed the necessary level of development to present the ideas of people in many spheres of their life.

The young Belarusian Soviet Socialist Republic actively participated in the process of cultural construction in spite of the difficult economic conditions and the lack of national intellectuals in the post-revolution period. The Second Session of CEC BSSR (July 15, 1924) passed a Resolution *On Legislative Enactment in the Realization of National Policy*, which gave start to the process of planned Belarusianization. The programme included the organization of educational establishments with the native language of instruction, the development of national literature, the publication of Belarusian books, comprehensive scientific research, the introduction of the national language in the state, party, trade unions, cooperatives, and military structures. In accordance with the Constitution of BSSR (1927), the Belarusian language was declared to be 'the prevailing language of communication in state, professional, and public establishments and organizations'.

The wide range of social functions of the Belarusian literary language called for the immediate elimination of pronunciation discordance and the establishment of common orthography. To set the grammatical-orthographic norms it was necessary to establish a standard grammar of the Belarusian language. As is generally known, the attempts made before the 1917 Socialist Revolution proved to be fruitless.

The dialects of central Belarus (mostly the central districts of Minsk region and to some extent those of the Eastern districts of Grodno region) which embodied most vividly the specific features of the Belarusian language made the basis for the working out of literary norms. The important fact that outstanding Belarusian writers of late 19th and early 20th centuries (Kupala, Kolas, Biadulja, Tseotka, Gartny, and Dunin-Martsinkevich) had their origin in central Belarussia may have been a decisive one.

In the pre-revolution period the Belarusian literary language under the influence of central-Belarusian dialects acquired such specific features as non-dissimilative akanje (exaggerated pronunciation of [a]), hardened *p*, labials before *i* and in post-position, vowel gradation, fricative [r], etc. In the process of developing literary norms in the post-revolution period the adoption of most typical features from other dialects took place. For example, at the first stages of formation of the national literary language the south-western dialects played an important role by introducing such verb forms as *нясе, косіць*, and some nominal forms to the literary standard. Later on the north-eastern dialects having much in common with the Russian language and its dialects, gained importance.

The work on developing and establishing standard rules in grammar and spelling was started. Five grammar books were issued in 1918, with Tarashkevich's *Belarusian grammar book for schools* as the most authoritative among them. Based on material of living folk speech, pre-revolution publications and scientific research in the field, the grammar book by Tarashkevich was rather consistent in defining grammatical features of the Belarusian language and formulating its spelling norms. It became the teaching aid to refer to by the follow-up textbooks and research in the Belarusian language.

However, the grammar book as well as the textbooks based on it failed to precisely define all the characteristic features of the Belarusian language and to finally state the standards in grammar and orthography. There was an active discussion on the standardization of the Belarusian literary language in 1920. The *Proposition for Simplification of Belarusian Orthography* was issued in 1933. On the basis of that Proposition the Council of People's Commissars of BSSR passed the Resolution *On the Changes and Simplifications of Belarusian Orthography*, which for the first time in the history of

the Belarusian language legally stated the definite standards of the Belarusian orthography and grammar.

The new historical reality substantially influenced the vocabulary and phraseology of the Belarusian literary language. The vocabulary was enriched by the building of new words and word combinations on the basis of its own vocabulary, borrowings from other languages, and by assimilating the experience and wealth of the speech of the people. In that period the working out of national terminology was started – 24 publications on Belarusian scientific terminology were issued between 1922 and 1930, providing a solid basis for creating new textbooks and manuals in different spheres of knowledge as well as promoting further activity in lexicography.

After the October Revolution the system of styles of the literary language changed substantially. While before 1917 the Belarusian language fulfilled a limited range of social and cultural functions, now there appeared an exigency of embracing all the spheres of state and administrative office work, education, science, culture, etc. The scientific, business, functional, and other styles of Belarusian literary language as well as journalese started to develop.

The efforts of the best representatives of Belarusian literature, science and culture brought the literary language of the late 20s and early 30s to a high level. The success could have been even greater but for the political oppression that strangled the process of Belarusianization. By the end of 1930s instruction in many Belarusian schools had been conducted in the Russian language, the native tongue was gradually ousted from the majority of the spheres of social and cultural life of the country. Forced bilingualism made Russian the only ‘official’ language in Belarus.

The social-political life of the second half of the 20th century in Belarus, just like in other parts of the former USSR conforms to the notions ‘soviet epoch’ and ‘post-soviet’ (the epoch of the national-state independence). According to the changes that mark the speech practice of the Belarusian people, the post-war history of the Belarusian literary language in the following periods can be defined as: 1945, early 50s, late 50s, early 80s, late 80s, 90s. Each of the periods had a dominant feature that to a certain degree marked the specifics of the social-cultural and speech orientation of the society and the character of the active processes in different spheres of speech activity.

As a matter of fact, up to 1980s the policy (sometimes implicit) of ousting the Belarusian language from different spheres of social life was employed. At that time certain measures were taken by the authorities to standardize and unify language norms at the lexical, grammatical and other levels (the Resolution of 1957). The standardizing activity was mostly characteristic of the Institute of Linguistic Science named after Ya. Kolas of the

Academy of Sciences, and the linguistic chairs/departments of the leading establishments of higher education in Belarus. Their efforts resulted in the creation of Belarusian academic grammar books, the publication of trend-setting (explanatory, spelling, etymological, etc.) dictionaries. An attempt was made to further standardize Belarusian orthoepy (the new rules have not been approved yet).

On the other hand, the catastrophic limitation of the communicative functions of the Belarusian language at the beginning of the 21st century hindered the development of the spoken forms of the national literary language which usually stands for the oral speech practice of educated society and which is considered to be a prestigious social-stylistic variety of a national language.

Nevertheless, the Belarusian literary language is subject to the processes of unification of lexical-grammatical and morphological forms, active vocabulary enrichment with assimilated and own innovative resources. In spite of the barriers that hinder the functioning of the Belarusian language on the part of the state institutions, there is a growing movement in the society for providing the language of the indigenous title nation with the first and foremost functions in the social life of the Republic of Belarus.

Literature

1. Падлужны А. І. Мова і грамадства. Мн., 1997
2. Прыгодзіч М.Р. Гісторыя беларускага мовазнаўства\ Беларуская мова: Энцыклапедыя. Мн., 1994
3. Сямешка Л. І. Сацыяльна-палітычныя аспекты функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў другой палове XX ст. Мн., 1998
4. Najnowsze dzieje języków słowiańskich: Беларуская мова\ Навук. рэдактары А. Лукашанец, М. Прыгодзіч, Л. Сямешка. Opole, 1998
- 5.

DR. REGINA RINKAUSKIENE AND DR. LINAS SELMISTRAITIS
Vilnius Pedagogical University, Lithuania

The Lithuanian Language and its Cultivation in Lithuania

Lithuania has a population of 3.4 million. The mother tongue of approximately 2.8 million people is Lithuanian (about 80 %) (2005). Lithuanian has constitutional status as the official language of the Republic of Lithuania, where it is used in all spheres of activity and in everyday interaction.

Lithuanian belongs to the Baltic branch of the Indo-European language family. The Baltic Branch consists of two groups: East Baltic, which consists of Latvian and Lithuanian, and West Baltic of which the only attested member is Old Prussian (extinct since about 1700). Lithuanian has retained more ancient forms of the Indo-European case forms and features of the old protolanguage than any other living Indo-European languages. The general tradition among linguists is to recognize two major dialects of Lithuanian. The first is Aukštaitish, also referred to as High Lithuanian. The second is Žemaitish, referred to variably as Samogitian or Low Lithuanian. The modern standard is based on High Lithuanian. Lithuanian uses a modified variety of Roman script. The current Lithuanian alphabet consists of 32 letters: the Latin characters with extra nasal letters (ą, ę, į, ū) and letters with diacritics (č, š, ž, è, ū).

The name 'Lithuanian' was first mentioned in 1009. The old Lithuanian state was multinational. Its inhabitants spoke many different languages. However, the Lithuanian language was used only in the western region, i.e. in ethnic territories. The first Lithuanian writings date back to the 13th century.

With the extension of Lithuania's territory to the East the chancellery language of Lithuania became based on the Slavic chancellery language. It was used by the government in relations with countries in the east. The written language of the 16th century became thoroughly Byelorussianized. Of the texts which have survived, the most numerous are those written in this language. Up to the 16th century only spoken Lithuanian was used for public matters. From the beginning of the 16th century scholarly treatises and fiction were written in Latin. However, Latin was never used as a spoken language, never interacted with the Lithuania language, thus had no direct effect on Lithuanian.

Some German influence resulted from the contacts with the German knights and German artisans and merchants living in ethnic Lithuania. The most widespread German loanwords associated with the government, the military and economics date back to the 13th century.

The Lithuanians came into contact with the Polish language later than with the Latin or Slavic chancellery languages, only from the end of 14th century when Lithuania's Grand Duke Jogaila became King of Poland and began uniting the two countries. The Catholic Church (introduction of Christianity in Lithuania - 1387) performed an important role in spreading the Polish language in Lithuania. After the Union of Lithuania and Poland in 1569, the Polish language became dominant in the *Zhczzpospolita* (the common Polish-Lithuanian state). From the end of the 16th century it was impossible to start a career in the civil service without knowing Polish. The Polish language was slowly achieving dominance and in 1697 Polish was legalized as the official written language of the state.

The threat of Reformation in the Grand Duchy of Lithuania forced the ruling class to pay more attention to Lithuanian. The Jesuits invited to Lithuania established Vilnius University in 1579 and sought to influence and christianize the local populace speaking Lithuanian and other languages. The Jesuits had to establish and prepare printed Lithuanian works. Dialectal differentiation, however, complicated the formation of a unified written language. The first printed book in the Grand Duchy of Lithuania (Lithuania Major) surviving to the present is *Books of Sermons* (*Postilla*) by M. Daukša. In the preface Daukša proclaimed the native language as a very important feature of national identity. The language in Daukša's writings is typical of that period of central Lithuanian Lowlands.

Lithuanian played a more important role in Lithuania Major than in Prussia. The first printed Lithuanian book appeared in 1547 in Königsberg, the Duchy of Prussia. It was the *Chatecismus* of M. Mažvydas. It is not long, it contains 79 small format pages (11x18). The words of non-Lithuanian origin make up about 20% of the lexicon used in the first Lithuanian book. Most loan-words are of Slavic origin, plus a few German words and some bookish Latin words. It is considered to be the first work of poetry, because one part of *Chatecismus* rhymes. The Bible was first translated into Lithuanian by J. Bretkūnas in 1579-1590. However, only Psalms were published in 1625. The 17th century witnessed a continuation of collective tradition of producing religious works in East Prussia (Lithuania Minor), as well as linguistic works exemplified by the first Lithuanian grammar, published by Daniel Klein in 1653, who tried to standardize the written language and its orthography.

The father of Lithuanian lexicography is considered to be Sirvydas, who prepared and published a trilingual Polish-Latin-Lithuanian dictionary (at

the beginning of the 17th century). In the middle of the 18th century the first complete translation of the Bible into Lithuanian was published, new editions of hymns were prepared, even several grammars and dictionaries. In East Prussia the first original Lithuanian *belles-lettres* work, *The Seasons* was written by K. Donelaitis (the 7th and 8th decades of the 18th century). Prussian Lithuanians published Lithuanian grammars and dictionaries, created *belles-lettres*, and investigated their language, folklore, and mythology, which was significant for the development of 18th century literary Lithuanian in Prussia. (In the 20th century the Lithuanian language in East Prussia disappeared, together with German, giving way to Russian in the newly emerged Kaliningrad Region).

In the 19th century an important event for the Lithuanian language was the appearance of August Schleicher's *Litauische Grammatyk* in 1856. It was a scientific grammar of Lithuanian written by an outstanding specialist in Indo-European studies at that time.

Following an unsuccessful uprising against Tsarist Russia in 1863, Lithuanians were forbidden to use the Latin alphabet in their written documents. The Czarist government took steps to stop Polonization in Lithuania, which lasted for over 400 years, and replaced it with Russification. The Tsarist Russian government required that all Lithuanian publications be printed in Cyrillic script. During this complicated period books written in the Latin alphabet began to be published in East Prussia and delivered to Lithuania. Encouraged by the bishop M. Valančius, forming of secret Lithuanian schools began. Due to this intensive Germanization in Lithuania Minor on the one hand and Polonization and Russification in Lithuania Major ruled by Czarist Russia on the other the threat of the eradication of the Lithuanian language and nation became real. The creation of a special scholarly society for the Lithuanian language was necessary. The first one was in Lithuania Minor - "Lithuanian Literary Society" (publications since 1880).

In Lithuania Major activists of the Lithuanian national revival, the new intellectual class, in the first newspapers *Ausra* 'Dawn' (1883-1886) and *Varpas* 'Bell' (1899-1906) began to publish ideas about the revival of the Lithuanian language and the creation of a new standard language. These newspapers determined to form current standard Lithuanian.

The ban on Lithuanian books in the Latin alphabet was repealed in 1904. For a while the Lithuanian written language remained unchanged under Russian rule. When the press ban was abolished (1904), the Lithuanian language entered a new phase of development. Codification of the norms of standard Lithuanian was carried out by the linguist J. Jablonskis (1860-1930) as well as by other Lithuanian cultural activists and writers who helped enrich the language. J. Jablonskis began to base each standard

Lithuanian phenomenon on data from the living language spoken by common people, which he considered the most important source of and criteria for the norms of the language (Jablonskis published "Lithuanian Grammar" in 1919). K. Buga accomplished most in Lithuanian lexicology and lexicography. He was the initiator of the Lithuanian academy dictionary.

With the realization of Lithuania's independence concept in 1918 Lithuanian became a state language for the first time and its extinction was no more under threat. From 1918 to 1940, when Lithuania was an independent republic, about 7 000 books were written in Lithuanian. Despite the fact that in 1920 the capital of Lithuania was severed from Lithuania and its environs were Polonized (Lithuania regained Vilnius only in 1939) in the years before World War II, a great deal was accomplished in the Republic of Lithuania: Lithuanian studies specialty was opened at Kaunas university, terminology was created for various fields; separate language styles were established; orthography, vocabulary, accentuation, place names and family names were standardized; dialect data, data for a thesaurus-type dictionary, etc., were gathered, loan words resulting from Polonization, Russification and Germanization were opposed. These activities later helped Lithuania hold out during the Soviet occupation and even in some instances to continue, for better or worse, work that had begun in earlier years, such as the publication of a large standard explanatory dictionary.

The years of the Soviet occupation (1940-1990) saw the propagation of bilingualism with the Lithuanian language being driven out of public life by the Russian tongue. Enforced emigration, deportations, concentration camps and genocide reduced the number of Lithuanian speakers by a third. Lithuania was ousted from diplomatic affairs, the army and from various other governmental spheres. The spoken language was getting worse. Barbarisms, foreign expressions and non-Lithuanian expressions declined the level of language. But written Lithuanian continued to be correct, standardized and improved. Some accomplishments in regularizing literary Lithuanian included normalizing the writing and pronunciation, bringing order into terminology of various fields, publishing the three volume scholarly Lithuanian Grammar and many dictionaries, nearing the completion of the Lithuanian academy dictionary. Approximately from the mid-1960's linguistics became firmly established in Lithuania.

The status of Lithuanian as an official language was partially restored in 1989 by virtue of the Decree passed by the Presidium of the Supreme Council (The Restoration Seimas) "Concerning the Usage of the State Language". The restoration of the Lithuanian independence in 1990 lead to the development of a consistent policy for state language primarily focused on the integration of non-Lithuanian speakers into public life. The

Lithuanian language had to regain its position as the state language once more. Opposition to Lithuanian as the state language continued even after the restoration of independence, especially in Klaipėda and Vilnius.

The Lithuanian Constitution (1992) stipulates that “the Lithuanian language is the official language of the Republic of Lithuania.” This means that it must be used in all areas of public life. In 1995, the **Law on the State Language** of the Republic of Lithuania was adopted and enacted by the Seimas (Parliament). The law regulates the use of the state language in public life of Lithuania, protection and control of the state language, and the responsibility for violations of the Law on the State Language. The Law does not regulate unofficial communication of the population and the language of events of religious communities as well as persons, belonging to ethnic communities. Other laws of the Republic of Lithuania and legal acts adopted by the Seimas of the Republic of Lithuania shall guarantee the right of persons, belonging to ethnic communities, to foster their languages, cultures and customs.

The basis for the implementation of The State Language Policy is language planning which includes the following fields: the status of the language, (i.e. creating and development of the legal base of language usage), language as a system and the usage, language teaching. There is language standardization, regulation and inspection: The State Commission of the Lithuanian Language, State Language Inspectorate, municipal language services. The Society of the Lithuanian language, other public organizations, pedagogues, specialists of different fields and students are involved in the development of public language. The Institute of the Lithuanian Language, Lithuanian language departments at universities and other institutions take care of the correct usage and standardization of the language.

In 1993 there was established **The State Commission on the Lithuanian Language** (Žvejų Street 14A, LT-09310 Vilnius, Lithuania; e-mail: vlkk@vlkk.lt; <http://www.vlkk.lt/en>) at the Seimas. The Commission is responsible for monitoring and correcting the use of Lithuanian. It is also in charge of the implementation of the Law on the State Language and handles all the issues concerning codification, standard use. It also executes the teaching programmes of the national language, administers and uses the Budget and other assets which are allocated for the implementation of the programme. The State Language Commission coordinates the work of the Language Inspection inspectors, the work of controllers in counties and municipalities, and authorizes the Language Inspection inspectors and language controllers according to an established order. On the other hand, efforts are still being made to preserve the languages of minorities, Russian,

Polish, Belarusian, etc. The Commission published “The List of the Biggest Language Mistakes” (1998).

The enforcement of the Law on the State Language lies within the responsibility of the **State Language Inspectorate**, established in 1991 (S. Skapo str. 4, LT-01122 Vilnius, Lithuania, vki@takas.lt; <http://vki.lrs.lt/english.html>).

The Society of the Lithuanian Language is an independent and voluntary non-governmental organization. The Society bands together people of different educational and professional background, who are involved in maintaining the prestige of the Lithuanian language, its functioning and development as well as the linguistic education of the society (publishing the journal “Gimtoji kalba”).

The main activities of **the Institute of the Lithuanian Language** (until 1989 the Institute of the Lithuanian Language and Literature) (ILL, P. Vileišio str. 5, LT-10308 Vilnius, Lithuania; e-mail: all@lki.lt; <http://www.lki.lt/indexeng.php>) at the Lithuanian Academy of Sciences are as follow: 1) lexicology, lexicography, and research into the grammatical structure of the Lithuanian language; 2) research into the history and dialects of the Lithuanian language, and sociolinguistic research; 3) research into the operation of the Lithuanian language in society, and into terminology; 4) research into Lithuanian onomastics. The Institute originated from the editorial board of the Dictionary of the Lithuanian Language that was established by *Jonas Balčikonis* in 1930. The main achievement of ILL is the preparation of the *Dictionary of the Lithuanian Language* (in 20 volumes; published 1941-2002; half a million of headwords, 22,000 pages; giving the words and illustrating their usage by quotations culled from all kinds of writings and dialect records from the period between the years 1547 and 2001) and its computerized version; the compilation of an Academic Grammar of the Lithuanian Language (3 volumes in 1965, 1971, 1976), research into the evolution of Lithuanian syntax, the gathering of data on and research into Lithuanian dialects, the preparation of an atlas of European languages, the compilation of a database of old Lithuanian writings, the analysis of the development of the norms and terminology of the Lithuanian language. Regular publications of the Institute of the Lithuanian Language:

1) *Archivum Lithuanicum* is an annual publication. Five volumes have been published so far.

2) *Terminologija* is an annual publication. It aims to cover all spheres of Lithuanian terminology, and dwells not only on issues of the standardization of terms, but also on the development of the language of science. It discusses the peculiarities of scientific style, the sources of present-day

terminology, the demands caused by it, standardization mistakes and inaccuracies in usage, and some amendable terms.

3) The *Information Bulletin on Language Recommendations* provides an opportunity to get acquainted with a large part of the language recommendations of a particular period, to absorb linguists' most recent advice on language use, to get acquainted with debatable and newly assessed language phenomena.

4) *Kalbos kultūra* (Language Culture) is a regular publication on the theory and practice of the culture.

5) *Acta Linguistica Lithuanica (ALL)* is published biannually. It presents articles on various subjects of Lithuanian and Baltic linguistics as well as reviews and survey articles reflecting recent developments in Lithuanian scholarship.

Vilnius University publishes a journal "Baltistica". It is designed for the Balts' linguistics, their relations with other Indo-European countries. A journal "Kalbotyra" (Linguistics) is designed for Lithuanian, Slavonic, German and Romance languages. The Publishing House of the Lithuanian Academy of Sciences publishes a scientific journal "Lituanistica" covering various aspects of the Lithuanian language.

There was published a Lithuanian grammar in English and Russian as well as a lot of bi- or multilingual dictionaries. Some of the dictionaries are prepared abroad. "Atlas of the Lithuanian Language (3 volumes: lexis, phonetics, morphology; the 4th volume is being compiled) is a very important publication. There are 376 supplementary maps, which reflect the variety and distribution of thousands of different phenomena of the Lithuanian language.

For the period 2003–2008 there were created the guidelines for the State Language Policy. The main objective of the Policy is to preserve the Lithuanian language and foster its development, to ensure the functioning of Lithuanian in all spheres of public life. In addition, the development of the state language should be directed in a planned and creative way in order to make the society understand the value of its own language. The development of the state language is fostered by 4 language schemes passed by the Government: the State Language Usage and Development Programme for the years 1996-2005, Lithuanian Language in the Information Society in 2000–2006, Substitution of Loanwords with Lithuanian Equivalents in the years 2001-2010, and Preservation of Dialects and Ethnic Toponyms in the years 2001–2010. The Lithuanian language specialists are trained at five universities of Lithuania.

In 2003 **The Law on the Bank of Terms** was adopted. It regulates the creating of the Bank of Lithuanian Terms, its setting up, usage and sponsorship.

As far as the influence of foreign languages is concerned the role of the English language is increasing in Lithuania's economical, social and cultural life. It is natural because access to the world's intellectual and material market is ensured in English. The growth of motivation is evident not only in studying English itself, but in taking up English language related jobs and intellectual products. Thus, the prestige of the Lithuanian language becomes weaker. The State language policy has to create standoff to new value orientation under the conditions of globalization. Otherwise, the intelligentsia may lose their own language and national identity. However, the main document on the State language policy – the Law on the State Language – does not outline precisely the spheres of the state language usage, its relation to other languages, language standardization, links between bodies dealing with inspection and regulation of language usage, etc. Legal documents connected with language policy and its implementation should be improved.

Another problem is that with the advent of the Internet the old Latin alphabet is seen as the most modern alphabet. It is true that in the last few years the developers of universal fonts, Internet browsers and e-mail programmes have made great efforts to show more respect to Lithuanian specific letters, to make them convenient to use and safe against discrimination in any way. Fortunately, in 2004 in commemoration of the 100th anniversary of the recovery of the Lithuanian press in Latin characters, the first genuine Lithuanian computer font called *Palemonas* was developed.

The most famous linguistic school in Lithuania is Lithuanian Phonological School, which synthesizes in its own way the best traditions of the Prague School and Glosematics. The most prominent representative is Aleksas Girdenis.

Literature

1. Dambriunas L., et al. 1966. Introduction to Modern Lithuanian. New York.
2. Dini P.U. 1997. Le lingue baltiche. Firenze.
3. Eckert R., Bukevičiūtė J., Hinze F. Die baltischen Sprachen: Eine Einführung. Leipzig, Berlin, München.
4. Lithuanian Dialects. Multimedia Dictionary. 2000. - Volume 1.
5. Lithuanian Grammar. 1997. Edited by Vytautas Ambrazas. Vilnius.
6. Paulauskienė A., Valeika L. 1994. Modern Lithuanian: A Textbook for Foreign Students. Vilnius.
7. Ramonienė, J. I. 1996. Colloquial Lithuanian: The Complete Course for Beginners. London, New York.
8. Sabaliauskas A. 1973. Noted Scholars of the Lithuanian Language. Chicago.
9. Sabaliauskas A. 1993. We, the Balts. Vilnius.
10. Schmalstieg. W.R. 1987. Lithuanian historical syntax.

11. Tekoriene D. 1990. Lithuanian Basic Grammar and Conversation. Kaunas.
12. Valeika L. 1980. Транспозиция в литовском и английском языках. Vilnius.
13. Valeika L. 1974. Word Order in Lithuanian and English in Functional Sentence Perspective. Vilnius.
14. Zinkevicius Z. 1998. The History of the Lithuanian language. Vilnius.
15. Грамматика литовского языка. 1985. Vilnius.
16. Мустейкис К. 1972. Сопоставительная морфология русского и литовского языков. Вильнюс.

PHDR. TOMÁŠ ORAVEC
Katedra slovakistiky, Filologická fakulta
Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Jazyková kultúra slovenčiny v používateľskej praxi

Zamýšľať sa na prahu 21. storočia – a k tomu v zjednocujúcej sa Európe – o jazykovej kultúre takého počtom malého národa, ako sú Slováci, nie je ľahké. Jednoznačné závery sa nedajú urobiť už vôbec preto, že jazyk je ešte premenlivejší fenomén ako súčasná pulzujúca ekonomika či politika. Určujúcich, ale i obmedzujúcich faktorov je v tejto oblasti hneď niekoľko. A zamýšľať sa budeme iba na synchronnej úrovni.

K uvedenej problematike jestvuje niekoľko závažných publikácií z pera známych jazykovedcov. Nebudeme sa však opierať o ne, iba ich uvedieme na záver ako zoznam možnej literatúry, ktorá sa dá k problematike prečítať a ktorá sa týka jednotlivých oblastí života jazyka. Skôr sa však pozrieme na niekoľko nezanedbateľných súvislostí, ktoré súvzťahia s geopolitickým, spoločenským, kultúrnym, a teda celkovým zaradením slovenčiny do týchto súvislostí.

Preto bude treba danú problematiku rozdeliť na niekoľko samostatných celkov, pričom ich tematika vôbec nebude ucelená a navzájom sa prekrýva tak ako celý spoločenský život v každej krajine EÚ osobitne i v jednotlivých jej krajinách zvlášť. Tak si postupne všimneme jazykovú prax či kultúru v školskej praxi (všetci sme vyšli z „nejakej“ školy s „nejakým“ vzdelaním), všimneme si veľmi skratkovito mediálnu prax i jednotlivé jej fenomény až po internet, ktorý hľadám obsahuje z každej časti naznačenej problematiky istý výsek a dokopy dáva hľadám najpravdivejší – žiaľ, i najúbohejší – obraz súčasnej bežnej jazykovej praxe (v prípade internetu sa hľadám o kultúre jazyka a možno ani celkovo o kultúre ani hovoriť nedá).

V jazykovej praxi pociťujú isto aj tzv. menšie jazyky, resp. ich používatelia (okrem slovenčiny isto aj čeština, maďarčina, najnovšie azda aj bulharčina) rozličné tlaky, ktoré prinášajú so sebou v rámci Európskej únie tzv. väčšie alebo veľké jazyky. Z hľadiska školskej jazykovej praxe napríklad každý zrejme vybadal, akou podobou jazyka sa zhováraajú (čutujú či blogujú?!) naši používatelia jazyka na základných školách. Keďže je táto problematika pozoruhodná, veľmi neradi sa k nej vyslovujú obsluhovatelia siete, takže sa väčšmi sústreďme na používateľov internetu na základných

a stredných školách. Okrem toho, že jazykové návyky žiakov základnej školy ešte nie sú ustálené (aj keď v niektorých iných jazykoch je povedomie také, že to, čo sa žiak nenaučí v základnej škole, neskôr už len s ťažkosťami dobehne, ak vôbec, alebo ak ho bude niekto nútiť či žiadať od neho, aby to dobehol), je aj ich jazyková prax podobná: neustálenosť základných poznatkov z jazyka, ktorá sa prejavuje základnými nedostatkami v komunikácii na úrovni morfológie, štylistiky či syntaxe. To však badať aj v komunikácii stredoškolákov, kde v poslednom období, zdá sa, najväčšmi vyhovuje písať na klávesnici bez diakritiky, teda poväčšine anglickej. Ak si na internete teda napríklad vyhľadáte tzv. „referáty“, už v nadpisoch niektorých nájdete základné jazykové nedostatky, čo tak ešte jazykový prejav v nich samých?! Jedno je teda tlak časového stresu pri takejto komunikácii, druhé „výhodnosť“ písania bez diakritiky, pričom je to naivná výhovorka. Neznalosť jazyka pri vypnutej diakritike sa prejaví totiž na iných fenoménoch, napríklad v neznalosti gramatických pravidiel v ktorejkoľvek rovine jazyka a podobne. V tomto ohľade sme nespomenuli hádam najdôležitejšiu výhradu proti zanedbávanej, či priamo „vypnutej“ diakritike v slovenčine: diakritické znamienka v slovenčine majú dištingtívnu funkciu, takže jej nedodržiavaním či priam trestuhodným zanedbávaním sa zahmlieva hlavná funkcia jazykovej komunikácie – dorozumievanie na prvoplánovej úrovni (elementárny príklad ako pars pro toto: tvar dat. sg. Lucii sa pri nepoužití diakritických znamienok zhoduje napr. s tvarom gen. pl. Lucii, hoci správne má byť dlhé í v tvare (koho, čoho) Lucií. Okrajovo sa tejto problematiky (ale nielen tej) dotýka napr. zborník Spisovná slovenčina a jazyková kultúra 1 z r. 1995 – okrajovo preto, lebo r. 1995 sa internet ešte neobjavuje v skúmanom zornom poli jazykovedy, ale sú tam pozoruhodné aj iné príspevky (napr. fenomén jazyka umeleckej prózy, vzťah spisovného jazyka a nárečí, vzťah slovenčiny k iným jazykom z hľadiska tohto kontextu a mnohé iné, napr. aj jazyková kultúra v éteri, parlamente, jazykové vzdelávanie i., ak chceme upozorniť na problematiku len ako pars pro toto).

Druhým javom nášho letného dotyku so súčasnou podobou slovenského jazyka na používateľskej rovine je prístup k rodnému jazyku napr. tých študentov, ktorí ho študujú ako profilový predmet. Heslom mnohých je: Len nech si rozumieme, to stačí. Táto problematika má však tiež niekoľko hľadísk. O slovenčine totiž vieme, že vzhľadom na svoj charakter a typológiu je pomerne ťažká, netreba vysvetľovať, hádam, prečo. Pri prijímaní na vysoké školy sa často stretávame s pozoruhodnými vyjadreniami typu: Ved' po slovensky viem, alebo: Plynulo rozprávam po slovensky. Netreba pripomínať, ako vyzerá štúdium na školách, kde je profilovým predmetom slovenčina, skôr sa dá pozrieť na tie školy, kde slovenčina nie je profilovým predmetom. Iba tak hádam môžu vzniknúť

prehrešky, lapsusy či dokonca nezmysly (pozri niektoré právnické, obchodné, ekonomické, medicínske a i. texty), kde druhá časť výpovede odporuje prvej a pod. Prečo je teda márnym búšením do zodpovedných hláv a hádzaním hrachu na stenu, aby aj na nefilologických fakultách boli povinné hodiny vyučovania slovenského jazyka (všade by sa zišiel stupeň praktickej úrovne, no niekde aj teoretických základov, čiže elementárne osvojovanie si tých najzákladnejších javov, pretože na zlej elementaristike sú postavené ešte labilnejšie nadstavby jazykových rovín). Jedna oblasť je teda neznalosť, ešte horšie nebanalivosť či priamo nezáujem o spisovný jazyk s bohorovnými konštatovaniami: Ved' každý mi musí rozumieť! To je až nebezpečná ignorancia obrátenej stránky toho postoja, pretože ak to otočíme a dotiahneme do absurdného konca, tak keby si vetu: Ved' mi každý musí rozumieť! povedal každý „samotvorca“ svojho úzu, ako by mu rozumel iný takýto tvorca? Ako by sme si v takom prípade porozumeli všetci navzájom. Často opakovanou vetou, ktorú poznajú všetci moji študenti, je tá otrepaná, že s dorozumievacou funkciou jazyka súvisí aj existencia národa, že teda keď sa stratí podstatná – dorozumievacia – funkcia nášho jazyka, končí aj národ...

Možno je tretím úkazom v našej neradostnej jazykovej situácii nechúť čítať a tak si osvojovať krásu vyjadrovania, či v iných košatých prípadoch aspoň to, čo zanecháva v človeku čítanie. Iste, presne povedané je nechúť čítať beletriu (možno aspoň slovenskú), a nemusí to byť súčasná, môže to byť aj tzv. klasická, no nielen beletria. Príkladov, koľkí naši fajnšmekri jazyka vyrastali na fajnšmekrovskej literatúre, je nespočetné množstvo, spomeňme bez akýchkoľvek bočných úmyslov len jedného: Štefana Moravčíka. Ak sa však už nečítajú ani rozprávky či iná „ľudová“ literatúra, to je už na zváženie aj vážených autorít v oblasti školstva. Jazykový zákon ani iné zákony to zrejme nevyriešia. O tejto problematike súvislejšie pozri napríklad úvahy slovenského jazykovedca a pedagóga J. Kačalu 2

A keď spomíname zákony, tu sme už zrejme zabrdli do politiky, čo je v oblasti jazyka neľahká a neúrodná rovina. Preto len na okraj uvedieme už spomenuté: ak v právnickej praxi pôjde aj naďalej pomocou slovnej ekvilibristiky o zastieranie pravého sémantického významu slov, dovtedy budú všetky právnické formuly prekrútené tak, ako je pokrútený paragraf, ktorý ich symbolizuje. K problému či celej problematike i súvislostiam tohto krátkeho odseku možno opäť odporúčať literatúru 3.

A na záver veľmi vzrušujúca otázka návratu k štúrovskej pôvodnej slovenčine s nejestvujúcim y v systéme slovenských hlások (tak ako do sústavy slovenských grafém ani foném – o ktorých dokonca nevieme, ani ako máme patrične vysloviť – nepatria x, q či w): čo by sa stalo, keby... Na túto otázku možno dala v jednej diskusii pádnu odpoveď istá slovenská jazykovedkyňa, ktorej slová parafrázujem takto: možno sme už prepásli

vhodnú príležitosť na jeho odstránenie z hľadiska časového: teraz už aj o takej veci, ako je jestvovanie jazyka, rozhodujú ekonomické podmienky. Ak by sme teda vraj chceli zrušiť y a vydať len pre žiakov nové učebnice, aby sa novú gramatiku učili z nových učebníc, stálo by to vraj niekoľko miliárd (aj so zmenou úradných tlačív a pod.), a na to nie sú podmienky. Je to však len čiastkový problém i čiastkový pohľad, ale o tých ďalších čiastkach tejto širokej problematiky hádam inokedy a na inej úrovni.

K celej nikdy sa nekončiacej problematike ešte odporúčam aktuálne príspevky k jazykovej praxi najmä v časopise Jazyková kultúra, ale aj v inej literatúre 4.

Poznámky a zároveň zlomok odporúčanej literatúry

1. Spisovná slovenčina a jazyková kultúra, Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27.-29. októbra 1994, Veda, Vydavateľstvo SAV, Bratislava 1995
2. Kačala, J.: Kultúrne rozmery jazyka. Úvahy jazykovedca, Bratislava 1997
3. Kačala, J.: Slovenčina – vec politická?, Matica slovenská, Martin 1994
4. Napr.. Habovštiaková, K. Slovenčina známa i neznáma pre Maďarov, ale aj pre Slovákov a Neslovákov, Veda, Bratislava 1996, alebo: Horecký, J.: Slovenčina v našom živote, SPN Bratislava 1988 a mnohé ďalšie.

**“There remained only the window”
Windows and Doors in Virginia Woolf’s *To the Lighthouse*
and *Mrs Dalloway*¹**

*Windows and doors...Windows and doors...The difference is clear even to a child: the door – a borderline. Beyond the door another room, another space is opened up. You step inside and you, too, change. It is impossible not to change. The window, however, only lends its knowledge for a while. You glance in, and you have already forgotten.*²

This passage from Ludmila Oulitskaya’s novel articulates a certain difference between doors and windows, which question pervades Virginia Woolf’s *To the Lighthouse* – although the nature of the difference is quite dissimilar in the two texts. Both writers address the issue of borderlines, but

---

¹ This paper is an abstract from a study written for the 2005 OTDK conference with the help and supervision of Dr. Tamás Bényei (University of Debrecen, Institute of English and American Studies).

The original paper is a reading of two of Woolf’s novels, *To the Lighthouse* and *Mrs Dalloway*. The Lacanian concepts of the three psychic orders, the Imaginary, the Symbolic and the Real, as well as the various interpretations of metaphor and metonymy are used in order to provide a new approach to these much discussed texts and to show how they resist rigid interpretation schemes. The paper is organised around the triadic structure of window-door-window. The “first window” is the window of the look-out and the look-at, often serving as a reflective surface and thereby becoming connected to the Imaginary Order. In these cases, the equation of the two objects on either side of the window is based on specular relationship, which relates this aspect to metaphor. The door, on a basic level, might be said to pertain to the Symbolic (because of the questions it raises about language) and to metonymy (because it ensures passage and thus spatial relation). The “second window” is that of the jump-out, whereby it disrupts both the Imaginary and the Symbolic and becomes linked to the Real. On the other hand, it includes certain aspects of both metaphor and metonymy.

In this paper, I provide a brief summary of the introductory part of the original essay (in which all the concepts and terms were explained and illustrated with examples from the discussed novels). Following this, I discuss the various connotations of the door motif and of Lily’s painting.

² Ludmila Oulitskaya, “Kukockij esetei” (144). My translation.

while in Oulitskaya there is an explicit articulation of the matter, Woolf does not discuss the problem openly, but – intentionally or not – it is implied throughout her novel. Another difference is that whilst the quotation above refers to looking *in* (“glance *in*”), Woolf seems to be preoccupied more with the question of looking *out* of and looking *at* the window. On the other hand, Oulitskaya’s text investigates the door from the point of view of the subject behind it, who is ready to “step in” and “change,” whereas *To the Lighthouse* concentrates also on the observer, who is already inside, looking *at* the door opening.³

My argument in this essay is that doors and windows are more than merely two of the important motifs organizing Woolf’s text. In my reading of *To the Lighthouse* I will show how they organise themselves into an allegorical structure, working not just on the plot level but also self-reflexively referring to the novel’s textual strategies. They play an important role in the figuring of both interpersonal relationships and the connection between subjectivity and the outside world. They might also be said to reflect the novels’ rhetorical strategies, partly because of their connection to metaphor and metonymy.

My discussion will be loosely connected to the three psychic orders identified by Jacques Lacan: the Real, the Imaginary and the Symbolic, and to the various approaches to metaphor and metonymy.⁴ What is important in my discussion is the role these poles play in the formation and sustenance of the subject. Woolf’s novels raise the question of the nature of subjectivity, and one way of describing the Woolfian investigation of the subject is to formulate it as a metaphorical question: is the subject hard and fixed or is it fluid? On this level, we can establish a connection between the Lacanian orders and metaphor/metonymy. The Imaginary provides one with a metaphoric identity (through a correspondence between ego and mirror-image), also implying fixity; while the Symbolic supplies one with a metonymic identity (the subject appears as a chain of signifiers), which implies fluidity. The first part of this paper investigates these questions in relation to the motif of the door in *To the Lighthouse*, while in the second part I shall look at the different implications of Lily’s painting.

---

³ In spite of their frequent occurrences in *To the Lighthouse*, doors and windows have as yet attracted relatively little critical attention. Although many readers have emphasised one or two of their aspects (T.E. Apter, 91; E.B. Rosenman, 90; M. Minow-Pinkney, 79; S. Davies, 122; J. Blotner, quoted by Goldman 60), no critic has tried to consider the full implications of these two motifs.

⁴ Besides the Jakobsonian definition of metaphor and metonymy, in my reading I use the Lacanian adaptation of Freud’s ideas of condensation and displacement, and his rethinking of the concept of metaphor on the basis of the coinage of the word ‘famillionaire’ (from ‘familiar’ and ‘millionaire’) in Freud’s famous specimen joke.

I. Doors

*I know something about
Opening windows and doors
(Peter Gabriel, "The Intruder.")*

Doors are connected to metonymy in the very basic sense that they allow movement and passage from one place to another. Through doors (and to a certain extent, windows) the outside can enter the inside of a house and vice versa and these borderlines gain special importance in the middle section of *To the Lighthouse*, "Time Passes," where it is the house that stands in the centre. Gaston Bachelard claims that "[o]utside and inside are both intimate, they are always ready to be reversed, to exchange their hostility," which is precisely what happens in "Time Passes." Bachelard goes on to say that "[i]f there exists a borderline surface between such an inside and outside, this surface is painful on both sides" (217-218), where this "borderline surface" includes doors and windows, the role of which is both to maintain this border (when closed) and to disrupt it (when open). Woolf's idea in "Time Passes" was "to give an empty house, no people's characters, the passage of time, all eyeless and featureless with nothing to cling to" (*Diary* 76). The deterioration of the inside already begins in "The Window" (the first part of the novel), where the children "bring in the outside," and where, as Mrs Ramsay laments, nobody cares to close the doors. The second part of the novel is characterized by a further "mingling of the outdoor and indoor worlds," claims Davies (8 122), where the borderlines are trespassed, even deleted, partly because "[s]ome of the locks had gone, so the doors banged" (*To the Lighthouse* 204).⁵

Doors are characterized by a kind of agentlessness in the sense that normally they are solid, and before one sees the person about to enter, one *hears* him/her or sees/hears the movement of the door. Thus the act 'precedes' the actor, the agent is suppressed or deferred in the action. The expression "the door opened" might be seen as the most typical metonymic sentence, where metonymy seems to transpose agency from the subject to an object.

'Time Passes' raises the question of agency and agentlessness with considerable acuteness and the question seems to be related to the motif of doors. In this part of *To the Lighthouse*, there is no *human* agent behind the movement of the doors, only "the little airs [...] coming through the rusty hinges" (*TTL* 187), which "mounted the staircase and nosed round bedroom doors [...] all together gave off an aimless gust of lamentation to which

---

⁵ *To the Lighthouse* henceforward abbreviated as *TTL*.

some door in the kitchen replied, swung wide, admitted nothing; and slammed to" (*TTL* 189). These agentless movements suggest a more radical significance to the elaborate description of turning handles and opening doors in the rest of the novel. In "Time Passes", there is no agency, no intention behind the opening and shutting of doors. Nevertheless, the text seems to be unable to give up agency: thus, human agency reappears as personification either of the door or of the forces behind the movement ("nosed," "lamentation," "replied"). Obviously, one cannot claim that the door as such "stands for" the impersonality of language as metonymy. Nevertheless, it might not be too much to claim that, in the larger framework of the door/window duality, and the whole of the 'Time Passes' section, doors are connected to metonymy, not only by allowing spatial passages, but also by suggesting the agentless functioning of language. Traversing and crossing characterizes doors, which can be paralleled to Malcolm Bowie's claim that the Symbolic "is the realm of movement rather than fixity, and of heterogeneity rather than similarity" (Bowie 92). This order is also connected to language and is bound together by the signifying chain, or the law of the signifier (Myers 22). Bachelard's argument connects language (the Symbolic) to the operation of doors (or even windows): "Language bears within itself the dialectics of open and closed. Through meaning it encloses, while through poetic expression, it opens up" (222). Significantly, Lacan uses doors "to show how in fact the signifier enters the signified" (Lacan 151), that is, he demonstrates the deficiencies of the Symbolic (lack of one-to-one relation between signifier and signified) through the image of doors. It is only language (the words "ladies" and "gentlemen" above the doors) that helps one to differentiate between two, otherwise identical, signifieds.

If language is able to create the illusion of subjectivity and agency, as it so emphatically does in "Time Passes," the suspicion arises that subjectivity might be a trope even when there is a "real" character behind the door. This is suggested by a sentence full of doors and windows towards the end of the second section: "At last, after days of labour within, of cutting and digging without, dusters were flicked from the windows, the windows were shut to, keys were turned all over the house; the front door was banged; it was finished" (*TTL* 210). The structure continues to be passive, agentless: even the return of humanity does not entail the return of agency – once it has turned out that agency is a verbal necessity.

In some instances in *To the Lighthouse*, doors are associated with physical contact (metonymy), even violence, which is in contrast with the different aspects of windows. While the window represents Mrs Ramsay, the door seems to be connected to Mr Ramsay and the children. It has thus actually two aspects: a violent/aggressive one and a tender/lively one, the former being connected to the father and closing doors, the latter to the children and

to opening doors. This latter aspect appears when “the door sprang open and in they came [the children]” (*TTL* 90), then “a hand flashed, the door opened, in came children rushing and tumbling; and went out again” (*TTL* 192). An image in Mrs Ramsay’s mind also connects two of her children (as well as Minta and Paul)⁶ to the door: “She tried to recall the sight of them standing at the hall door after lunch” (*TTL* 86), this picture reappearing later, when “[s]he summoned before her again the little group on the terrace in front of the hall door, standing looking up into the sky” (*TTL* 94).

We can see how Mr Ramsay, the Father, “slammed out of the room” (*TTL* 40). Much later, losing his temper, he “banged out of the room” (*TTL* 214). There is a strange figurative reversal here, reinforcing the link between “agency” and doors: Mr Ramsay becomes the door through the unusual verb usage, also suggesting a very strong link between him and the (banging) door. Another instance is when “with his hand on the door, [Mr Ramsay] stopped; he turned upon them. Did they not want to go?” (*TTL* 218). Even though the door “escapes” now, still something violent is associated with the situation: Mr Ramsay forces the children to accompany him to the lighthouse. Even his mind is connected to doors if we observe how “he turned abruptly, slammed his private door on them” (*TTL* 42). As opposed to this, Mrs Ramsay’s way of thinking is connected to looking at or out of windows.

It might also be significant that if windows are linked to the realm of vision and the image, and doors to metonymy and language, a connection to doors might suggest an impairment and deficiency of vision, which indeed turns out to be the case: Mr Ramsay does not notice ordinary things like flowers and stars, which suggests that he has no eye for such things. This reinforces the idea of his association with language and the Symbolic, and contrasts him with Mrs Ramsay, the window and the eye, who is very much associated with tiny observations (the rooks, the moon and the stars). This also implies that Mr Ramsay can escape through the door, can leave it all behind, but Mrs Ramsay cannot leave her place which is within the house and allows her a position from where she can only *look* out.

---

⁶ Who are, in a sense, also her children.

II. Lily's painting

Mrs Ramsay, sitting *in* the window and looking out from *behind* it, becomes the window in a sense. In the third section of the novel, "The Lighthouse," Lily relives and re-evaluates her relationship to Mrs Ramsay, while she is finishing the picture she began a decade ago when Mrs Ramsay was still alive. The painting is crucial in its relation to windows and in the way the novel figures the ambiguity of this motif. The door and the window seem to have aesthetic (and therefore self-reflexive) connotations. We can therefore ask: is *To the Lighthouse* a "door" or a "window"? Is Lily's painting a window (a self-metaphor, a "mirror-image" of the novel within itself) in any sense? Or is it a painting of Mrs Ramsay as "window"?

Shirley Panken claims Mrs Ramsay's position at the window to be her "vantage point" (149-150). During the first part it becomes a veritable focal point that everybody passes or looks at, ensuring a spatial, that is, metonymic, connection. However, this connection may also be seen as metaphoric, if we consider Elizabeth Grosz's definition of this trope: "Metaphor or condensation freezes and privileges repressed signifiers, leaving them active but confined to their own realm. They are no longer subject to change, being unrelated to and unmodified by relations with other signifiers" (Grosz 100). Mrs Ramsay's position in the window provides an instance of this idea of fixity: she becomes a point of reference, being fixed eternally in Lily's picture, thereby becoming related to metaphor.

The relation between Mrs Ramsay and the window, however, remains ambiguous for Lily. The window as such evokes in her the memory of Mrs Ramsay (Mrs Ramsay as window): trying to find a basis for her vision of her, Lily "looked down the railway carriage, the omnibus; [...] looked *at windows* opposite; at Piccadily, lamp-strung in the evening" (TTL 266, my italics). This instance suggests a *metaphoric* relation: it is not the same window where Lily saw Mrs Ramsay, and on the other hand, she does not look *in*, where she could see someone, but she looks *at*, as if the window was that which she was looking for, a substitute for Mrs Ramsay. At other points, the connection can be seen as spatial and thus *metonymic*: "She [Lily] looked at [the house] there sleeping in the early sunlight with its windows green and blue with the reflected leaves. The faint thought she was thinking of Mrs Ramsay seemed in consonance with this quiet house [...] She hoped nobody would open the window" (TTL 237).

Lily's painting condenses into itself several of the connotations of windows in *To the Lighthouse* (in a sense, Lily's painting is a mise-en-abyme, a window, for the novel to look at itself). It is related to the Lacanian Imaginary, because it implies fixity for Lily: her canvas has an "uncompromising white *stare*" (TTL 230, my italics), and "she exchanged the *fluidity* of life

for the *concentration* of painting” (*TTL* 233, my italics). Mrs Ramsay also accepts this fixity and seems to have felt an urge for it herself: “Mrs Ramsay making of the moment something permanent (as in another sphere Lily herself tried to make of the moment something permanent) [...] In the midst of chaos there was shape; this eternal passing and flowing (she looked at the clouds going and the leaves shaking) was struck into stability. Life stand still here, Mrs Ramsay said” (*TTL* 237).

For Lily, Mrs Ramsay occupies an Imaginary, narcissistic and fixed position, she is the (m)other to whom Lily turns for identification. Lily wants to fix her Imaginary (m)other in her painting. However, it is also a *representation* of Mrs Ramsay, and as such can be paralleled with language. There are several details that suggest this analogy: the repeated phrase, Charles Tansley’s “women can’t paint, women can’t write” (see for example *TTL* 75, 233) which lingers on in Lily’s mind; and at one point she juxtaposes vision and language by saying that “[p]hrases came. Visions came” (*TTL* 283), and that “‘you’ and ‘I’ and ‘she’ pass and vanish; nothing stays; all changes; but not words, not paint” (*TTL* 263). By this she also suggests that words and paint are the same in that they remain, the positions they create do not change, it is only those who occupy these that vanish and are exchanged for others. The fact that Mrs Ramsay is represented only as a “shape,” and is distorted to such an extent that she is practically unrecognisable, means that she has also become a position that may be occupied by anyone else – which actually does happen: somebody comes into the drawing room, and sits down in a way “to throw an odd shaped triangular shadow over the step” (*TTL* 295, my italics), which is enough for Lily to paint a “Mrs Ramsay.”

At the same time, the painting seems to be Lily’s attempt to grasp the Real (as defined by Lacan), “the thing itself before it has been made anything” (*TTL* 283). In this sense, the “purple shape” of Mrs Ramsay in the painting can be seen as an attempt to get hold of “the thing” before it assumes recognisable features. Mrs Ramsay appears to be an unsymbolisable entity and in this sense becomes the opposite of the Symbolic, thus the picture can also be seen as non-symbolic, and Lily’s painting as an attempt to “represent” Mrs Ramsay *as* light.⁷ Lily in this case refuses (the) language (of the male).

---

⁷ Mrs Ramsay maintains a special, almost intimate connection with the strokes of the lighthouse, which she beholds (possibly) through the window: “Turning, she looked across the bay, and there, sure enough, coming regularly across the waves first two quick strokes and then one long steady stroke, was the light of the Lighthouse [...] and pausing there she looked out to meet that stroke of the Lighthouse, the long steady stroke, the last of the three, which was her stroke” (*TTL* 94, 96). We can observe how she herself becomes the light, for “[o]ften she found herself sitting and looking, sitting and looking, with her work

In order to address the question of light in these instances, as well as the self-reflexive potential of the window motif, one may appeal to a very different discourse on visibility, that of Pavel Florensky in his book on Orthodox icons. Some of Florensky's passages seem to resonate with the texture and visual logic of *To the Lighthouse*, especially seen from the perspective of Lacanian metaphors. Florensky uses "window" as a metaphor for paintings, and his "typology" of windows is an aesthetic typology. His argument is that windows are never simply "windows": either they are merely wood and glass or they are the light that shines through them (27-28). The former possibility is related to western art, because it is basically representational. Contrary to this are the icons of orthodox Christianity, which are claimed to be *non-representational*, they are the thing itself (Florensky 31, 89). They are not the *re*-presentation of something absent, but the full presence achieved through the miracle of faith. The window then metonymically becomes light itself, they belong together and – in Lacanian terms – their relationship will pertain to the order of the Real. The golden background of Orthodox icons, then, is in Lacanian terms that impossible thing: a "representation" of the Real. Mrs Ramsay assumes this golden background by having "her head outlined absurdly by the *gilt* frame" (*TTL* 48, my italics). The golden background of the icons is pure light and not a representation of light or a medium that allows the passage of light. Mrs Ramsay as window from the medium, channel of light, becomes light – both for herself and for others. She becomes the light which defines the window as window.

Painters of icons produce their pictures based on their visions (Florensky 30), just as Lily has had her vision when she finishes her picture (*TTL* 306). "In an icon [...] one constructs that which is not available for sensual experience, and in order to at least observe its scheme one envisages its presence" (Florensky 82). It becomes something before sight and language, before it is "made something," which is precisely what Lily tries to paint, and therefore she envisions Mrs Ramsay's presence in "The Lighthouse": 'Mrs Ramsay! Mrs Ramsay!' she cried, feeling the old horror come back – to want and want and not to have. [...] Mrs Ramsay, it was part of her perfect goodness – sat there quite simply, in the chair, flicked her needles to and fro, knitted her reddish-brown stocking, cast her shadow on the step. There she sat" (*TTL* 296). Mrs Ramsay in and as the window thus becomes an icon in Florensky's sense.

Both Lily and Mrs Ramsay seem to wish to leave the Symbolic behind; they are involved in a peculiar kind of quest for the Real, and the solutions

---

in her hands, until she became the thing she looked at – that light, for example [...] She looked up over her knitting and met the third stroke and it seemed to her like her own eyes meeting her own eyes" (*TTL* 97). (We can also view the window as an (Imaginary) mirror, in which Mrs Ramsay's "own eyes [meet] her own eyes," i. e. the stroke of the lighthouse.)

they find are quite different. Mrs Ramsay's seems to be of an Imaginary nature, a search by looking (at the strokes of the lighthouse, out of the window). Lily's solution is that of the artist: she attempts to "represent" the Real, thereby remaining within the limits of the Symbolic, at the same time, however, she is able to transcend it. Mrs Ramsay's emphasis on opening windows and the various instances of looking out of the window are paralleled with Lily's painting, which occupies a crucial role in the "allegorical adventures" of the window motif.

Works cited and consulted

- Abel, Elizabeth. *Virginia Woolf and the Fictions of Psychoanalysis*. Chicago: U of Chicago P, 1989.
- Apter, T. E. *Virginia Woolf – A Study of her Novels*. New York: New York UP, 1979.
- Bachelard, Gaston. *The Poetics of Space*. Trans. Maria Jolas. Boston: Beacon Press, 1994.
- Batchelor, John. *Virginia Woolf: The Major Novels*. Cambridge: Cambridge UP, 1991.
- Bell, Anne Olivier, ed. *The Diary of Virginia Woolf. Vol. 3*. Harmondsworth: Penguin, 1982.
- Bowie, Malcolm. *Lacan*. London: Fontana Press, 1991.
- Davies, Stevie. *To the Lighthouse – Penguin Critical Studies*. London: Penguin, 1989.
- Florensky, Pavel. *Az ikonosztáz*. Trans. Kiss Ilona. Budapest: Kossuth, 1988.
- Goldman, Jane ed. *Icon Critical Guides – To the Lighthouse, The Waves*. Cambridge: Icon Books Ltd, 1997.
- Grosz, Elizabeth. *Jacques Lacan – A Feminist Introduction*. London: Routledge, 1990.
- Hódosy, Annamária. "Az (anti-) meta-metaforológia." *Határ* 2.1-2 (1993): 147–201.
- Jantzen, Hans. *Francia gótikus székesegyházak*. Trans. Szántó Tamás. Corvina: Budapest, 1989.
- Lacan, Jacques. *Écrits – A Selection*. Trans. Alan Sheridan. London: Routledge, 1993.
- Lemaire, Anika. *Jacques Lacan*. Trans. David Macey. London: Routledge, 1977.
- Lodge, David. *The Modes of Modern Writing*. London: Edward Arnold Ltd., 1983.
- Mellard, James M. *Using Lacan, Reading Fiction*. Illinois: U of Illinois P, 1991.
- Miller, J. Hillis. "Mr Carmichael and Lily Briscoe – The Rhythm of Creativity in *To the Lighthouse*." *Tropes, Parables, Performatives: Essays on Twentieth Century Literature*. Durham: Duke UP, 1991: 151–170.
- Minow-Pinkney, Makiko. *Virginia Woolf and the Problem of the Subject*. Brighton: Harvester, 1987.
- Myers, Tony. *Routledge Critical Thinkers – Slavoj Žižek*. London: Routledge, 2003.
- Onions, C. T., ed. *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford: Oxford UP, 1966.
- Oulitskaya, Ludmila. *Kukockij esetei*. Trans. Goretity József. Budapest: Európa, 2003.

- Panken, Shirley. *Virginia Woolf and the 'Lust of Creation'*. New York: State U of New York P, 1987.
- Rosenman, Ellen Bayuk. *The Invisible Presence*. Louisiana: Louisiana University Press, 1986.
- Van Ghent, Dorothy. *The English Novel – Form and Function*. London: Harper Torchbook, 1961. "On Wuthering Heights:" 153–170.
- Woolf, Virginia. *A Sketch of the Past*. In: Jeanne Schulkind, ed. *Moments of Being*. London: Harcourt, 1985.
- Woolf, Virginia. *To the Lighthouse*. London: Penguin, 1996.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Gábor Tolcsvai Nagy (2005): *A Cognitive Theory of Style*.

Metalinguistica 17. Frankfurt am Main:

Peter Lang GmbH. 162 pp.

A Cognitive Theory of Style presents a model which helps to grasp and interpret style in its complexity. The book offers an illuminating summary of Tolcsvai Nagy's previous contributions to style (*A magyar nyelv stilisztikája — The Stylistics of the Hungarian Language*, 1996), cognitive linguistics and text linguistics (*A magyar nyelv szövegtana — The Text Linguistics of the Hungarian Language*, 2000) in a consistent, detailed and clear framework.

Primarily based upon Langacker's and Lakoff's principles of cognitive linguistics, the theory enhances the results of pragmatics, discourse analysis, text linguistics, Halliday's functional linguistics, as well as sociolinguistics and literary hermeneutics.

The cognitive approach may greatly contribute to the interpretation of style in several ways. The usage-based nature of cognitive linguistics can reveal not only much of the stylistic potential and socio-cultural components of language but also of the stylistic structure of various texts. Moreover, the study of cognitive processes makes it possible to model the linguistic knowledge of speaker and listener as well as verbal interaction itself.

The book is divided into five big chapters, several subsections and a summary: the titles of the chapters and subsections represent both the components of the entire style model and their systems, i.e. an outline of style theory.

Divided into 6 subsections, Chapter 1 (*Grounding the notion style*) depicts the former and present interpretations of the notion of style, elaborating on the basic assumptions that play a role in this cognitive theory of style. The author starts out from Sandig's folk categories of style (1986) to indicate that speakers' naïve judgements represent aspects that have an essential function even in the cognitive model of verbal interaction (1.1). After reviewing the history of scholarly reflections on style from the ancient Greeks until the late modern and post-modern periods (1.2), he points out that a shift has occurred from structuralism, concerned with standard language as a reference point, clearly distinguishing between contents and form and ignoring the historical and interactional character of language, to complex interpretations of style which integrate the results of pragmatics,

discourse analysis, register theory, sociolinguistics and semantics. As a consequence, *“recent theories of style define style as a complex phenomenon relative to ‘inner’ factors of the language system and textual structure and cohesion, and on the other hand ‘outer’ factors (act, situation, context)”* (21).

After presenting the possible directions of style analysis, the author gives a basic overview of cognitive linguistics (1.4) and, primarily following in the footsteps of Langacker and Lakoff, summarizes the features of this aspect that can play a major role in his approach to style. Since cognitive linguistics has worked out much of the description of minor semantic structures, the author assumes that a cognitive theory of style placed in a systematic framework also has to integrate pragmatic and discursive factors. In Tolcsvai Nagy’s opinion *“this assessment is fundamental for a cognitive theory of style, because now there is a chance to give a more functional view of style in synthesizing domains traditionally labelled syntax and pragmatics by the usage based model of cognitive linguistics”* (29).

Building on previous conclusions, subsection 1.5 summarizes how the notion of style can be interpreted within a cognitive framework. A major factor that gives rise to style is the variability of language. So far cognitive linguistics has analysed this from a semantic perspective. Specifically, different linguistic expressions not only determine contents, but also the way in which those contents are construed and portrayed. While in Langacker’s theory this construal only involves imagery, Tolcsvai Nagy also extends this aspect to style, which is novel in his analysis. In the cognitive approach, the foreground-background relation plays a vital role: things are not only presented on their own but also in the foreground of other things. The author applies this theory to style: according to his interpretation, a linguistic expression can gain its stylistic value when standing out in the background of other expressions with similar functions.

Subsection 1.6 outlines the entire style model presented in the book, describing the three aspects enhanced in the approach of the complexity of style: the stylistic potentials of language, the socio-cultural factors and the stylistic structure.

The most extensive part of the book (*The stylistic potential of language*), Chapter 2 deals with some basic phenomena of grammar as a linguistic potential from the perspective of style, focusing on the semantic structures of nouns and nominals, verbs and clauses, metaphors, blends and rhetorical figures. In presenting a number of phenomena, the author first sketches out their basic cognitive interpretation and then analyzes literary fragments, mainly by Joyce, to point out the roles these factors may play in the style of a text. In the case of nouns, verbs, clauses and sentences, Tolcsvai Nagy considers non-prototypical occurrences and realizations in terms of potential stylistic effects (2.1-2.4). At this point, Tolcsvai seems to be somewhat

inconsistent since he emphasises the less usual and non-prototypical realisations. However, it is conventionality and prototypicality which may give usual and prototypical forms a neutral stylistic effect in the stylistic structure.

The theory of metaphor (2.5) is of outstanding importance in the history of cognitive linguistics (cf. Lakoff–Johnson 1980). In this sense, metaphor is the result of mappings between two conceptual domains, and metaphorism basically defines the representative capacity of language. In analyzing poetic metaphors, Lakoff and Turner (1989) already dealt with the stylistic potentials of this general semantic structure. They proposed that everyday metaphorical expressions become poetic via certain semantic operations, such as extension, elaboration, questioning and composing. As an extension of this theory, Tolcsvai Nagy contends that the stylistic role of metaphors is determined by different scalar features, such as the degree of conventionality of the source and the target domains or the semantic distance between them. Since the author adopts a context-based approach to style, he not only takes into account the composition of metaphors, but also the way in which they are integrated in discourse.

By means of expressive illustrations, Tolcsvai Nagy presents the phenomenon of blending (2.6), by which two mental spaces are joined according to the principles of a generic domain in order to create a fourth domain called the blend. For demonstration he chooses the conventional expression “*head of department*” as an example. In order to make the potentials of style more tangible, he goes on to analyze a more poetic expression (*chaosmos*), and explains that the potential of style consists of the conceptual distance between the input spaces in blending, the number of projections, the coherence of the blend, and the degree of its conventionality.

By analyzing an addition and a hypallage, subsection 2.7 (a cognitive interpretation of rhetoric figures) suggests that classical rhetoric theory should also be interpreted in a novel way.

Regarding stylistic potentials, Tolcsvai Nagy not only employs the results of cognitive linguistics but also improves them in a constructive way. His assessments justify that all linguistic phenomena can possess stylistic values through a comparison process: “*Concerning style, comparison is a matching process, in which two (or more) composite structures, whatever their size, are mapped onto each other to establish the difference between them in terms of cognitive processes involved in the formation of the given composite structures*” (83).

Chapter 3 describes the complex socio-cultural components of style. Sociolinguistic and other values within cognitive linguistics already emerged in Langacker’s theory, who claimed that these factors can always

be attributed to the meaning matrix of certain expressions, in a less central position than the meaning of a word though. One of the major results of Tolcsvai Nagy's style model is the detailed presentation enhancing the socio-cultural factors with all their relevant components. As the socio-cultural factors of style, he characterizes five cognitive domains derived from the cognitive model of verbal interaction: the domains of attitude, situation, value, time and language varieties. These domains build up to continua and can be divided into different subdomains which overlap at the edges.

The author proposes that there is a neutral subdomain within four of the five domains and that neutrality, in his view, "*does not mean something without style, but something that has no foregrounded (figured) component in that domain*" (87).

These domains have parallel distributions, i.e. some of their subdomains typically go hand in hand: the book presents these co-occurrences via demonstrative examples and detailed charts, e.g. if a language phenomenon is neutral in terms of attitude, then so is it in other domains, or if something is familiar in the domain of attitude, it is generally informal in terms of situation and is characterized as deprivation in terms of value. These co-occurrences create the informal, the neutral and the formal protostyles.

One of the methodological assets of Tolcsvai Nagy's book is that he monitors the role of socio-cultural factors in style attribution also by means of tests. As a pioneer in Hungarian stylistic research, he has encouraged his survey respondents to place the words and expressions of two pieces of daily news in the subdomains of the above mentioned domains. This part of the book is essential because it is impossible to get direct access to style attribution of the speaker and the listener, thus the different style attributions belonging to the same text and the problem arising from their differences can only be solved through empiric research.

Style is always a component of text meaning, and certain linguistic expressions only become relevant in context during the process of verbal interaction. Therefore Chapter 4 (*Style and text*), which describes the structure of style, is an important part of the entire approach. Cognitive linguistics attaches great importance to the processual character of language: the structure of style is inseparable from the operations of text construction and text comprehension. The stylistic structure of text includes the relations between stylistically foregrounded elements, the relations between these elements and the coherence factors and the relations between these elements and the text type characteristics.

As an attempt to present the structure of style, Tolcsvai Nagy analyzes a number of texts. This includes the recipient's statements about the stylistic structure, and the heterogeneity and homogeneity of the daily news items

examined in the previous chapter. The author emphasizes that the socio-cultural factors operating in the two texts in a different way exert a great influence on the different interpretations of complete texts as complex structures.

Touching upon all components of the style model, the author points out “*that a cognitive theory of style cannot be worked out without modelling the speaker’s and the listener’s knowledge of style*” (117). Therefore Chapter 5 (*Style in verbal interaction*) complements previous approaches by describing the dynamism of verbal interaction and the stylistic knowledge of the speaker and the listener. Simple but expressive illustrations show the speaker’s and the listener’s attitude to different style schemata. The language horizons of interaction partakers can overlap to an extent that they will judge a stylistic phenomenon in the same way. However, it is also possible that their different horizons will make them evaluate certain features in different ways. On the basis of the test results of daily news items, Gábor Tolcsvai Nagy sets the notion of style attribution apart from stylistic effect. Style attribution is a categorization made on the basis of language and socio-cultural knowledge, while stylistic effect is a mental and emotional state resulting from on-line stylistic attributions.

The literary text plays an outstanding role in the tradition of stylistic interpretation. In the light of the cognitive theory, the questions of literary style basically coincide with those of ordinary texts. The style of literary texts only deviates from the style of everyday communication in a few points, such as the way of reception, the greater extent of complexity and extensiveness of the stylistic system, the more intensive predominance of the stylistic potentials of language, and hence a greater mental effort to understand them.

Tolcsvai Nagy’s work is a concise synthesis of a new theory of style, which reinterprets and applies the results of cognitive style research, while being able to integrate the results of traditional interpretations of style. In addition, the publication of the book in English is vital since in spite of the growing popularity of cognitive linguistics, so far no comprehensive theory has been created for a cognitive approach to style. Such ideas were sparsely presented in various analyses using cognitive principles (cf. Semino–Culperer 2002). Its publication in the series *Metalinguistica* will certainly help the book to find its way to international discourse on style.

References

- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George–Turner, Mark 1989. *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.

- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Semino, Elena–Culperer, Jonathan (eds.) 2002. *Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Tolcsvai Nagy, Gábor 1996. A magyar nyelv stilisztikája. [The Stylistics of the Hungarian Language.] Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy, Gábor 2000. A magyar nyelv szövegtana. [The Text Linguistics of the Hungarian Language.] Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Ágnes Domonkosi

(Az írás a *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* című folyóiratban (2006. 16. 2.) megjelent ismertetés változatlan utánközlése.)

Adamik-Jászó, Anna: Literacy in Hungary. Past and Present

Budapest: Dinasztia Educational Publisher – The National Educational Library and Museum, 2006. 102 pp.

The book is a comprehensive survey of the history of elementary reading instruction in Hungary, from the foundation of the first school in 996 up to the present days. The author, Anna Adamik-Jászó, is professor of linguistics at Eötvös Loránd University, Budapest. Her field of research is Hungarian Language Teaching Methodology, especially the Methodology of Reading. She has developed a language and literature programme for the first eight grades.

The first two chapters briefly survey the following questions: who the Hungarians are; what should be known about their origins and about their history since the foundation of the state in 1000 A. D.; what the basic characteristics of the Hungarian language are. The latter is important when reading methods are determined by the features of this Finno-Ugric (Uralic) language, which differs considerably from Indo-European languages. Hungarian is an agglutinative language, abounding in suffixes. Its orthography is relatively easy thanks to the transparent phoneme-grapheme correspondences; consequently the phonics method can be applied to reading instruction, but the length of word forms also makes the syllable an important reading unit. All these linguistic phenomena make it almost impossible to use the whole-word method.

The next two chapters deal with the history of reading instruction from the Middle Ages up to the 20th century. In Hungarian medieval schools Latin was used as a medium of education till the 16th century. From that time on, the mother tongue became more and more prevalent. It is the great Moravian educator, Johann Amos Comenius who deserves special mention here. He played a significant role in the middle of the 17th century: his famous book in Latin, *Orbis Sensualium Pictus*, was soon translated into Hungarian, German and English. He suggested the phonics method, that is, teaching the phoneme-grapheme correspondences. As we can see in the pictures from the book, sounds are demonstrated by imitating various animals: *B b beee Agnus balat, The Lamb blaiteth. – C c ci Cicada stridet, The Grasshopper chirpeth. – P p pi pi Pullus pipit, The Chicken peepeth*, etc.

In the second part of the 18th century reforms were initiated (1777 – Ratio Educationis by the Hapsburgs), and illustrations started to be used in schoolbooks to make reading easier. Adamik-Jászó has chosen a number of interesting pictures from various books as illustrations for her study. This is the point where we can examine the function of demonstration during the teaching process. The author claims that demonstration is assumed to mediate between sensation and abstract thinking in order to facilitate the understanding of abstract knowledge. There are two formidable tasks at the beginning of reading instruction: teaching and consolidating sound-to-letter correspondences and blending sounds to get syllables and words. In the past, teachers used visual and other aids to facilitate instruction (demonstration for decoding), and they used illustrations to facilitate comprehension (demonstration for comprehension). The various types of demonstration are distinguished on the basis of the five senses: we can talk about visual, auditory, tactile, gustatory and olfactory aids. The history of reading instruction provides examples of instruction centred on all five: illustration (visual), sounds, songs (auditory), concave letters (tactile), dried letter pasta (gustatory), ginger-bread letters (olfactory). In the history of reading instruction, we can observe both the abundant use of demonstration in some cases and a lack of it in others.

To show an excellent instance of demonstration, let us see the core activities of a specifically Hungarian reading method called phonomimics introduced at the end of the 19th century. The essential feature of this kinetic aid is to make the learning of sounds easier by means of signs made by the hand. In this process, each sound has a sign imitating and expressing a concrete word. For example, when the sound [r] is taught, the teacher tells a story about an angry barking dog. Both the teacher and the children imitate the sound and make a motion, e.g. grabbing at their own clothes on their chest. The vowel [a:] is the sound of astonishment, and the hand is raised to express the same feeling. As László Nagy Jr., Hungarian psychologist, lead-

ing educational theorist, the founder of child psychology, declared, this programme facilitates learning and blending sounds.

Interestingly enough, the ABC books of various ages are authentic mirrors of cultural history as well. We should not forget about the pedagogical moral either: the past history of reading instruction is an accumulated knowledge which can be used by the present for the future.

Many problems are discussed and presented in connection with the second part of the 20th century. After 1978 some of the new methods followed American and British programmes, combining with Hungarian traditions. Preparatory oral exercises were omitted, the ‘sound teaching then letter teaching’ order and syllabification were cancelled. Silent reading gained priority, worksheet-exercises were introduced. All these created several problems because the processes mentioned do not fit the Hungarian language. During the last 15 years the main task has been to find the right way between conservative or traditional and modern methodology and correct the mistakes in the new programmes. Nowadays the situation is consolidated.

At the end of the book we get acquainted with the stages of reading (technical reading, fluent reading, expressive reading; from another point of view: literal, interpretative, critical and creative reading) and we get an answer to the question of how to teach text analysis. Text analysis has a long tradition in Hungary. It is a synthesis of the fragmented disciplines of text linguistics, rhetoric, stylistics, etc., and it requires wide background knowledge related to history, science, everyday life, etc. The so-called process reading and reader response theory will soon help improve reading methodology.

On the whole, the book makes it possible for those who do not understand this language to carry out research into Hungarian Language Teaching Methodology. Considering the lack of publications in English in this field, Anna Adamik-Jászó’s work is indispensable.

Árpád Zimányi

Az alakzatok világa 11., 16., 19.
Sorozatszerkesztő: Szathmári István.

V. Raisz Rózsa 2005. *A közbevetés és a közbeékelés a Mikszáth-prózában.* Az alakzatok világa 11. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 33 oldal.

Kocsány Piroska – Szikszainé Nagy Irma 2006. *Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára.* Az alakzatok világa 16. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 56 oldal.

Lőrincz Julianna 2006. *Petőfi-versek és műfordításaik alakzatainak kontrasztív vizsgálata.* Az alakzatok világa 19. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 48 oldal.

1. A retorikai-stilisztikai alakzatok vizsgálata sokrétű feladat: magában foglalja ezeknek a hatásos nyelvi szerkesztésmódoknak a szintaktikai, szemantikai, pragmatikai jellemzését, rendszerezésüket, összekapcsolódási lehetőségeik feltárását, illetve a különböző szövegtípusokban és szépirodalmi műfajokban való érvényesülésük lehetőségeinek értelmezését egyaránt.

Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő stíluskutató csoport már 1998 óta foglalkozik ezzel a kutatási területtel: munkájukat jelzi egyrészt *Az alakzatok világa* című füzet sorozat már közel húsz kötete, másrészt a kérdéskörben megrendezett konferenciák anyaga (Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2002; Szathmári István (szerk.): *A stilisztikai alakzatok rendszerezése.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2006.), sőt már az eredményeket rendszerező és összegző alakzatlexikon munkálatai is a vége felé közelednek.

A csoport munkájában az egri Eszterházy Károly Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének több munkatársa is tevékenyen rész vesz: V. Raisz Rózsa, Lőrincz Julianna, Domonkosi Ágnes, illetve a 2006 szeptemberétől a Debreceni Egyetem mellett itt is tanító Szikszainé Nagy Irma is. Kutatásaik eredményeként az elmúlt két évben több kiadvány is megjelent *Az alakzatok világa* című sorozatban.

2. **V. Raisz Rózsa** *A közbevetés és a közbeékelés a Mikszáth-prózában* című, a sorozat 11. füzeteként kiadott munkájában az életmű kiváló ismerőjeként olyan szerkesztésmódokat választott vizsgálatá tárgyául, amelyek a mikszáthi próza stílusának, elbeszélésmódjának meghatározó elemét jelentik. A precíz grammatikai elemzést hatásosan a stílusértelmezés szolgálatába állító tanulmány először grammatikai sajátosságok alapján elhatárolja a

közbeékelés és a közbevetés fogalmát. A közbeékelés mindig grammatikai kapcsolat, a közbeékelődött egység a főmondatába beékelődő mellékmondat; a közbevetés pedig több nyelvi szinten megvalósulhat (lexéma, szintagma, tagmondat, mondat, bekezdés, sőt bekezdésnél nagyobb egység is alkothatja), és a közbevetett rész nem feltétlenül grammatikailag kapcsolódik a megszakított egységhez, viszonyuk lehet szemantikai-pragmatikai jellegű is.

A szerző a közbeékelést – egyes retorikákkal ellentétben – nem tartja alakzatnak, hiperbatonnak, mivel nem teremt valódi hozzáadást, nem a szokásostól eltérő nyelvi megoldás, és nem hoz a szövegbe nézőpontváltást sem.

A közbevetés adjekciós alakzat, a klasszikus retorika kategóriáival: a szavak megszakítása a tmészisz; a tagmondatok, szintagmák megszakítása a hiperbaton; mondat iktatása mondatok közé pedig a parentheseszisz vagy interpozíció néven ismeretes. Kiterjesztett értelemben, pedig a cselekményt megszakító epizódot is szokták hiperbatonnak nevezni.

A mikszáthi közbevetés jellemzése során Raisz Rózsa először szemléletes példasor révén mutatja be a közbevetéseknek a nyelvi szintekhez való tartozás és a szöveggörnyezethez való kapcsolódás alapján elkülöníthető típusait, majd arra hívja fel a figyelmet, hogy az elbeszélés linearitásának megszakítása a Mikszáth-szövegekben szinte mindig nézőpontváltással jár együtt. Az elbeszélő nézőpontját tükröző szövegben közbevetésként megjelenhet valamelyik szereplő véleménye, vagy akár a communis opinio, de az is előfordulhat, hogy az elbeszélő nézőpontja megmarad, és a váltás csupán az elbeszélés és a megjegyzés között történik meg; az egyenes idézetként álló szereplői nézőpontot pedig az elbeszélő nézőpontjából alkotott közbevetés szakíthatja meg. Az egy mondaton belüli több nézőpontváltás a mikszáthi elbeszélőművészet jellegzetességének tekinthető.

A funkció szerinti értékelésben a szerző megkülönbözteti a személyközi viszonyok megteremtésére irányuló, interaktív funkciójú, és az információátadásra koncentráló, kognitív, tranzaktív funkciójú közbevetéseket. Az interaktív közbevetés irányulhat egyrészt a beszédpartnerre, másrészt a beszélő attitűdjére; az információátadásban játszott szerep pedig lehet a mondanivaló pontosítása, kiegészítése, és a közölt tartalomhoz való viszony kifejezése is.

A közbevetés megvalósulási formáinak és szerepeinek világos bemutatása után Raisz Rózsa egy kisregény, A gavallérok részletes elemzését is elvégzi a közbevetések működésének és szerepének érzékeltetése érdekében. A Mikszáth-életmű recepciójában újabban a narráció mikéntje, a nézőpontváltások elemzése, az anekdotizmus újraértelmezése kerül előtérbe, és e tényezők működésének feltárásában a közbevetések kérdésköre is szerepet játszik.

A kisregény narrációjában az elbeszélő én mellett fellelhető az elbeszélt én is, a szövegszerveződés alapja pedig a látszat és a valóság ellentéte. Eb-

ből a helyzetből adódóan az elbeszélői nézőpont fontos funkciót tölt be: „az elbeszélő én hol naiv, hol gyanakvó szemlélőnek mutatkozik; elbeszélőként pedig alkalma van közbeékelte reflexiókra” (18). A mondat szintje alatti és mondat szintű közbevetések is nagy változatossággal jelennek meg a műben, az értékelést elbizonytalanító nézőpontváltásokkal hozzájárulva az ironikus hangnemhez; a kisregény szerkezetét és jellegét azonban a nagyobb, mezo- és makroszerkezeti egységek közbevetései határozzák meg. Az anekdotikus szerkesztésmód az elbeszéltségre hívja fel a figyelmet; a mű csattanója pedig nem egyszerű fordulat, hanem a közbevetésekből is adódó, végig érvényesülő relativizálás igazolása.

Raisz Rózsa alapos elemzése az alakzatok kutatásának tudományköziségét példázza: a részletekbe menő és pontos grammatikai elemzések hozzájárulnak az alakzatok felismeréséhez, és azok szövegszervező erejének, a narrációban játszott szerepük értelmezéséhez is.

3. Szikszainé Nagy Irma Kocsány Piroskával közös írása (*Előtanulmányok egy tervezett alakzatlexikon számára*) – 16. kötetként – azért tölt be sajátos szerepet a füzet sorozatban, mert az alakzat kutatás egész folyamatát segítő és összefogó rendszerezést és összegzést tartalmaz. A tanulmány célja ugyanis elméleti háttérrel biztosítani a készülő alakzatlexikon számára, az eredmény azonban nem pusztán előtanulmány, hanem egy önmagában is nagy ívű összefoglalás, amely az antik és a modern retorika alapos ismeretére építve nemcsak széles rálátást nyújt az alakzatok kultúrtörténetére, rendszerezési és értelmezési lehetőségeire, hanem részleteiben is megmutatja az alakzatok kérdéskörének leglényegesebb problémáit.

A munka első nagyobb fejezete az alakzatok világának alapfogalmait járja körül, úgy, hogy először világosan és tömören bemutatja a retorikában általánosan elfogadott tényeket és fogalmakat, majd pedig a rendszerezésben és a leírásban megjelenő problémákkal is számot vet. A füzet ezt a kétösszeget tipográfiaiilag is jelöli: a leíró részeket mindig vastagítva és sötét háttérben követik a problémafelvető gondolatok.

A fejezet első része a retorika építményében helyezi el az alakzatokat: a hagyományos retorika által megkülönböztetett beszéd típusok és szónoki feladatok kapcsán a szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy a retorika tárgya nem a nyelv, hanem a beszéd; az alakzatok pedig nemcsak formaként, hanem cselekvésként is értelmezhetők. Az elokúcióban, azaz a gondolatok nyelvi megformálásában elvárt retorikai erények valójában pragmatikai szempontokat érvényesítettek: a nyelvi korrektség, a világosság, az ékesítettség a stílusnem megválasztása, az illőség és megfelelés elvárásai összefüggésbe hozhatók a kommunikatív kompetencia, az akceptabilitás és a konverzációs maximák fogalmával.

A szerzők meghatározása szerint: „Az alakzat olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma, amelynek megszerkesztése és/ vagy szövegbe be-

szerkesztése, illetve hangoztatása révén hatásosabb, hatékonyabb lesz a közlés az információ lényegének hangsúlyozásával vagy az érzelmek felkelésével. Ebben az értelemben az alakzat egyszerre szerkezet (forma) és működés (funkcionálás)” (11.). Az egész mű problémacentrikusságát és tárgyalásmódját mutatja az, hogy ezt az átgondolt és kifejtett definíciót annak a bemutatása követi, hogy miért is lehet problematikus maga a meghatározás.

Az alapfogalmakat tárgyaló fejezet részletesen szól az alakzatok rendszerezésében meglévő fogalmi szembenállásokról: a trópusok és figurák viszonyáról, majd a szóalakzatok és gondolatalakzatok fogalmáról és kapcsolatáról is, rávilágítva arra, hogy az alakzatok kielégítő rendszerezése több szempontból is nehéz vállalkozás.

A klasszikus retorika értelmezése szerint az alakzatok és a trópusok az alapján különíthetők el, hogy a trópusok egyetlen kifejezéssel kapcsolatosak, az alakzatok viszont több elem egybefűzésének eredményei. A szerzők szerint ez a felosztás bár formális szempontból kielégítő, a két jelenség közötti különbségek és hasonlóságok számos elemét figyelmen kívül hagyja, ráadásul akár az alakzatok egyik típusának tartjuk a trópusokat, akár azokhoz hasonló funkciójú, de a műveleti különbség miatt külön kategóriába sorolandó jelenségeknek, az elokúcióban betöltött szerepük miatt célszerűnek tűnik egységes keretben értelmezni őket.

A szerzők rámutatnak a szóalakzat fogalmának viszonylagosságára azáltal, hogy megmutatják, hogy hogyan függ össze a hangalakzat, a mondataalakzat és a jelentésalakzat fogalmával; a gondolatalakzatok kérdéskörét pedig Coenen pragmatikai szempontokat érvényesítő csoportosítása alapján mutatják be.

Az első fejezet összefoglalása leszögezi, hogy az alakzatokat célszerű nyitott rendszerben látni, emellett pedig a leírásban az alakzatok sokaságát rendszerező szempontokat találni.

A munka második nagyobb egysége az alakzatok értelmezésének tudománytörténeti örökségét mutatja be, részletesen tárgyalva a görög-latin hagyományt és retorika 20. századi újjáéledését. A legfontosabb görög és latin szerzők nézeteit értelmezve kiderül, hogy az alakzatok értelmezésében ket-tősség, kimondatlan ellentmondás érzékelhető: az antik retorikák elsődlegesen mint a stíluserevéket megvalósító eszközöket definiálják az alakzatokat; a stíluserevékkel szemben azonban stílushibákról és nyelvi vétségekről is beszélnek, és ezeket akár ugyanazok az eszközök, műveletek is létrehozhatják, mint a stíluserevéket megteremtő alakzatokat. Az alakzatok és a hibák értelmezésének problémája szorosan összefügg a retorika másik nagy ellentmondásával, az eltérés kérdésével, vagyis azzal, hogy az alakzatok szabályszerű vagy a szabályszerűtől eltérő szerkezetekként és műveletként foghatók-e föl.

A kérdéskör átláthatósága szempontjából nagyon fontos, hogy a meghatározó antik szerzők alakzatrendszerezéseit tömören ismerteti az írás, sőt a részletesebb osztályzásokat táblázatszerűen is összegzi. A trópusok és alakzatok viszonyáról szólva pedig rámutat, hogy e jelenségek értelmezésében máig érvényesülő ellentmondások Quintilianusnál is megtalálhatók. A retorika újjáéledésének korszakáról szólva a szerzők megvilágító erővel és logikus érveléssel világítanak rá arra, hogy az eltérés fogalmának viszonylagossága, az eltérés viszonyítási pontjának meghatározhatatlansága jelentik mindmáig az alakzatok értelmezésének legfőbb buktatóit. A 20. századi szerzők közül tömören, de lényeglátóan mutatják be Lausberg, Barthes, Leech, Todorov, Durand, a liège-iek és Plett munkáit, egyes rendszerezések táblázatos bemutatásán túl összefoglalva a korszaknak a retorika hagyományában betöltött jelentőségét is. A 20. századi munkák legfőbb eredményeinek a következőket látják:

„1. A változáskategóriák következetes használatával az alakzatok világát beillesztik a szemiotika és a logika rendszereibe.

2. A nyelvi rendszer kettős tengelyét elkülönítve és alkalmazva meg tudják ragadni a szemiotikai közelítésen belül az alakzatok művelet jellegét.

3. Plauzibilissé tudják tenni egy másodlagos (retorikai) kód létét: ahhoz, hogy megszólaljunk (hogy a nyelvet használjuk), birtokában kell lennünk az elsődleges nyelvi kódnak ahhoz, hogy eredményesen használjuk egy adott kommunikatív helyzetben, birtokolnunk kell egy másodlagos kódot.

4. Visszavezették a retorikát ahhoz a funkciójához, amely közös mind a poétikai, mind az úgy nevezett hétköznapi kommunikációban anélkül, hogy a régi retorika esztétikáját és erkölcsét felelevenítették volna” (46).

A szerzők széles körű tájékozottságát és rendszerező képességét egyaránt bizonyító írás összefoglaló fejezete 7 pontban összegzi az alakzatok értelmezésének az alakzatlexikon szempontjából lényeges mozzanatait: az alakzatok sémaként, vagyis előírt formaként, illetve figuraként, vagyis plasztikus formaként, a változtatás fogalmából levezetve is felfoghatók **(1)**; a retorikai alakzatok nem tekinthetők egyszerűen nyelvi jelenségnek, hanem a beszéddel összefüggő kommunikatív cselekvés kategóriái **(2)**; az alakzatok egyrészt a végtelen nyelvi megformálási lehetőségek következményei; másrészt pedig kliséképződés eredményei **(3)**; az alakzatok az elsődleges grammatikai kódra ráépülő a sikeres kommunikáció megvalósulását szolgáló másodlagos kód részét alkotják **(4)**; az alakzatok kutatásának hagyományában a szerkezeti és műveleti jelleg egyaránt érvényesül, napjainkban értelmezésük perspektívái leginkább a működés szempontjának érvényesítésében rejlenek **(5)**; a retorika és a poétika ugyanazoknak az alakzatoknak a kommunikatív helyzet miatt különböző funkcióit vizsgálja **(6)**; az alakzatok lexikonszerű rendszerezése a retorika szerves része **(7)**.

A minden bizonnyal a magyar alakzat kutatás egyik alapművévé váló tanulmány igen fontos erénye, hogy az antik retorikák és a neoretorika alapfogalmainak ismeretére építve több oldalról megvilágítva mutat rá az alakzatok rendszerezésének és értelmezésének ellentmondásos kérdéseire, másrészt gyakran forgatott alapművé teheti az is, hogy mivel egy gyakorlati célú alakzatlexikon készítésének nézőpontjából közelíti meg e kérdéseket, közerthetően, az oktatásban és a gyakorlatban is hasznosítható formában tárgyalja azokat.

4. Lőrincz Julianna *Petőfi-versek és műfordításaik alakzatainak kontrasztív vizsgálata* című dolgozata a fordításelemzés, a fordítások stiláris ekvivalenciájának értékelése érdekében alkalmazza az alakzat kutatás módszereit és eredményeit. A magyar líra nehezen fordítható, szinte lefordíthatatlan voltának képzetével a sorozat 19. füzeteként megjelent tanulmány Petőfi három verse orosz és angol műfordításainak alapos kontrasztív mikroelemzése révén néz szembe.

A bevezetés után a szerző a Petőfi-fordítások történetén az angol és orosz művekre koncentrálna tekint végig, majd ütközteti a költő stílusának hatásos fordíthatóságával kapcsolatos nézeteket: hisz míg egyesek épp egyetemes formanyelve miatt tartják könnyen és jól fordíthatónak, mások úgy ítélik meg, hogy épp a látszólagos egyszerűség és a konnotációk értékvesztése miatt nem ültethető át sikeresen. A fordítások áttekintésében utal rá, hogy ez az írása valójában előtanulmány, egy átfogóbb, több Petőfi-fordítást is elemző műfordításkritikai munka előkészítése.

Ezt követően a Lőrincz Julianna tömören, de alaposan mutat be olyan fordításelméleti alapfogalmakat, mint fordításelmélet, fordítástudomány, transzlátorika, traduktológia, maga a fordítás, és annak típusai; tárgyalja a szövegtipológia és a norma szerepét a fordításban. Popovič nyomán a műfordításszöveget szövegvariánsként értelmezi. Az ekvivalencia fogalmát tárgyalva megkülönbözteti a referenciális, kontextuális és funkcionális referenciát, majd külön értelmezi – a funkcionális ekvivalenciával jórészt érintkező tartalmú – a fordításokban fontos szerepet játszó, a forrás- és célnyelvi szöveg egész egyenértékűségét jelentő kommunikatív ekvivalencia fogalmát is.

A dolgozat második része egy vers orosz, majd két vers orosz és angol fordításainak a forrásszöveggel való összevetését végzi el, elsősorban a stilisztikai-retorikai alakzatok alkalmazását és megfeleltethetőségét tartva szem előtt. A szerző rámutat arra, hogy a költői szövegek fordítása során a stílusesszók egymásba fonódásának, a komplex alakzatoknak, alakzattársulásoknak a megfeleltetése az egyik legnehezebb feladat.

A szerző *A téli esték* (Borisz Paszternak), *A Föltámadott a tenger* (Nyikolaj Tyihonov, Edwin Morgan) és *A Tisza* (Vilgelm Levik, Delmar Emil) című versek fordítását alakzatról alakzatra haladva veti össze az eredetivel. A vizsgált forrásnyelvi szövegekben a reddíció, gradáció, epanaszt-

rophé, epiploké, enumeráció, explécio, szinonímia, epiphora, antitézis és chiazmus egyaránt szerepet kapnak, és érvényesülnek a Petőfire igen jellemző hasonlatok és megszemélyesítések is. Az alapos összevetések megmutatják, hogy a retorikai megoldások nagy mértékű különbözősége ellenére a legtöbb esetben sikeres, a kommunikatív ekvivalencia követelményének eleget tevő fordításról beszélhetünk. Ez a tény pedig jelzi az elemzések legfontosabb tanulságát, azt, hogy az alakzatok fordításában a stíluseszközök összjátékának tükröztetése a meghatározó.

Lőrincz Julianna munkája a nyersfordítások és eredeti fordítások közlése, a műfordítók életéről adott tömör összefoglalások és a mindig részletekbe menő, alapos alakzatértelmezések révén önmagában is tanulságos műfordításelemző írás, de emellett várhatóan egy nagyobb, nemcsak az alakzatokra koncentráló, hanem a kommunikatív ekvivalencia minden szempontját tárgyaló műfordításkritikai kötet eredményes előkészítésének is tekinthető.

Az alakzatok világa című füzet sorozat bemutatott, egri kötődésű munkái tovább színesítik és árnyalják azt a képet, amelyet a Stíluskutató csoport tagjai az elmúlt években az alakzatokról, ezekről a „teljes nyelvhasználatunkat átfogó, változatos funkciókat betöltő, dinamikus és hatásos” (Szathmári István) nyelvi szerkesztésmódokról rajzoltak, és ezek a tanulmányok — egyrészt témájuk, a közoktatásban is szereplő szerzők és művek elemzése révén, másrészt világos tárgyalásmódjuk miatt — a stilisztikai és a retorika oktatásában is jól hasznosítható segédeszközökké válhatnak.

Domonkosi Ágnes

József Attila, a stílus művésze

Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. 2005.

Szerk. Szikszainé Nagy Irma. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai. 84. sz. Debrecen.

2005. április 11-én, József Attila születésének 100. évfordulóján a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Intézete tudományos konferenciát rendezett, melyen a stilisztika neves kutatói tartottak előadást József Attila műveinek stílusáról. Jelen recenzióban a konferencián elhangzott előadásokat tartalmazó kötetet szeretném bemutatni.

A kötet első tanulmányában **Fehér Erzsébet** *Az önkép és önbemutató változatai József Attila leveleiben* címmel a levélműfajt mint az önbemutató eszközét elemzi. Fehér Erzsébet rendezte sajtó alá 1976-ban József Attila válogatott leveleit. A kutató a költő levelezésének és egész munkásságá-

nak alapos ismeretében vizsgálja azokat a pragmatikai elemeket, amelyek az 1920–23-ban, a pályakezdés előtt és a közvetlenül utána nővéreihez és sógorához írt József Attila-leveleket jellemzik. József Attila e leveleiben elsősorban vágyait és szükségleteit mutatja be különböző pragmatikai jellemzőkkel: célzással, kisebbitéssel, humorral, nemegyszer fájdalmas öniróniával.

A vizsgált levelek másik csoportját a tragikus vég előtti hónapokban pszichológusához és szerelméhez, Kozmutza Flórához írt szövegek alkotják. Ezekben nyomon követhetők a költő élete utolsó időszakára jellemző lelki tulajdonságai: a realitásérzék teljes hiánya, a szeretett nőbe való kapaszkodás vágya, amely hol kétségbeesett könyörgés, hol agresszív fenyegetés, majd a teljes belenyugvás és lemondás. A búcsúlevelek jelzik a költői szándékot, az öngyilkosságot is: „... József Attila, az ember nem akarta túlélni József Attilát, a költőt” (Fehér 2005: 16).

Jenei Teréz előadásában a költő Vágó Mártához írott leveleinek stílusát vizsgálva a különböző stílusok egymásra rétegződését elemzi. József Attila magánleveleinek stílusa a társalgási stílus egyik válfaja. Kétségtelen azonban, hogy az írók, költők levelei nem tipikusan szépirodalmi művek – közelebb állnak a beszélt nyelvhez –, mégis lényegesen eltérnek tőle, hiszen ezekben a szövegekben a különböző stílusok egymásra rétegződnek. Pl. a vizsgált József Attila-levelekben az ironikus, választékos, bizalmas, patetikus stílusárnyalat egyaránt jelen van. Pragmatikai szempontból a levelekben a fatikus funkció – a kapcsolat felvétele, fenntartása – a meghatározó. József Attila levélszövegeinek hasonlataiban fel-felbukkannak kései lírájának olyan gyakori motívumai, mint a *hideg*, a *csillag*, a *fenyegetettség*. Jenei Teréz a Vágó Mártához szóló levelekről megállapítja, hogy azok erős rétegzettséget mutatnak a magatartás, érték és a hagyományos intézményes nyelvváltozatok és stílusrétegek tekintetében egyaránt.

Szabó Zoltán előadásának címe: *József Attila egyéni stílusának jellemzése szövegstilisztikai alapon*. A szerző megjegyzi, hogy mind a szépírói stílus, mind az egyéni stílus mint stílustípusok részei a különböző szövegtipológiákból kialakított stílustipológiáknak. József Attila egyéni stílusa azonban valamennyi stílustípus fölött áll, így egy magasabb szinthez, a szövegfelettséghez tartozik, tehát absztrakció. József Attila egyéni stílusára jellemző – pályája elejétől a végéig – a stiláris játékosság. Szabó Zoltán – a teljesség igénye nélkül – kiemel néhány meghatározó stílussajátosságot: például a *szimbolizmus* Ady korai hatása; az *impresszionizmus* Kosztolányié. Ezekén kívül az *expresszionizmus*, *konstruktivizmus*, a *folklorhatás*, az *archaikus népi mitológia* is meghatározó József Attila stílusjegyei között.

Kemény Gábor előadásában a Babits-motívumok előfordulását elemzi József Attila költészetében. A bevezető részben József Attilának az idősebb pályatárs iránti rajongását, apakeresését mutatja be. A József Attila-filológia aránylag későn kezdett foglalkozni a költő verseiben idézetszerűen vagy

variációkban felbukkanó Babits-motívumokkal. A posztmodern irodalom-szemléletben azonban az intertextualitásnak nagy jelentősége van, így az ilyen motívumok kutatása rendkívül fontos. Kemény Gábor megállapítja, hogy József Attila mindegyik alkotói korszakában kimutatható Babits Mihály hatása, amely hozzájárult József Attila költészetének egy-egy elemmel, színnel való gazdagodásához. Pl. a *Tiszta szívvel* kezdő sorai Babits *Cigánydal* című verse egyes sorainak reminiszcenciái.

Kemény Gábor több Babits-versből vett motívum szándékolt átvételét mutatja ki József Attila-versekben. Megállapítja, hogy megfigyelhető József Attila költészetében néhány Babits-kép variációs ismétlése, néha tovább-szövése is. A Babits-hatások, átvételek is képet mutatnak József Attila munkamódszeréről és az irodalmi hagyományhoz való viszonyáról, a Nyugattal való kapcsolatáról.

Bencze Lóránt az *Ómagyar Mária-siralom* és az *Óda* kognitív és szociokulturális összevetésére vállalkozott előadásában. A szerző megállapítja, hogy nincs fejlődés a két vers nyelvezete között, csak változás van. Minden kor kitermeli magából a legmagasabb rendű műalkotásokat. Mind az *Ómagyar Mária-siralom*, mind pedig az *Óda* tökéletes alkotás a maga nemében.

Tolcsvai Nagy Gábor „Leng a lelkem”. Egy metafora József Attila költészetében című előadásában a költő 1933-ban keletkezett Elégia című verse első versszakának hasonlatában szereplő leng ige jelentésszerkezetét vizsgálja a kognitív szemantika elvei és metaforaelmélete alapján. Az elemzés kitér a József Attila más verseiben (Reménytelenül, A város peremén, Óda) is megjelenő metaforizáltságra, amely jellegzetesen későmodern poétikai eljárás.

Domonkosi Ágnes a *kint* és a *bent* viszonylat megjelenését vizsgálja József Attila költészetében. „Belül ég, de kívül éget” – ez a kettősség jelentős szerepet kap a szubjektum és a világ viszonyának megjelenítésében. A *kint-bent* viszonylat egyre összetettebbé válik a költő életművében a korai versektől kezdve a késői nagy gondolati versekben egyaránt. A *kint* és a *bent* viszonya több szinten is értelmezhető József Attila költészetében: „... egyrészt ez a kettősség olyan általános érvényű térmetaforikus lehetőséget kínál, amely keretet ad a szubjektum világba vetettségének értelmezéséhez, másrészt a *kint* világának forrástartományai metaforizálhatják a belsőt, harmadrészt pedig a térmetaforába a *kint* és a *bent* elválasztottságát és összefüggését megjelenítő további képi síkok épülhetnek” (uo. 70).

Porkoláb Judit és **Boda István Károly** előadásának címe: *A mikrovilág József Attila költői nyelvében*. A szerzőpáros a természet „apró” elemeinek, a mikrovilágnak képalkotó szerepét vizsgálja József Attila költészetében. A mikrovilág elemeit a költő pályája kezdetétől sokféle jelentésben szerepelteti különböző funkciókban, különféle stíluselemként. A *fűszálak*, a *bogarak* a természet harmóniájának alkotóelemei. A harmónia megbomlásával a mikro-

világ elemei is sérülnek. A megszemélyesített természeti elemek különböző kontextusokban térnek vissza a költői életműben.

Kornyáné Szoboszlai Ágnes József Attila költői nyelvének játékos elemeiről szól. Az előadás külön értékét az adja, hogy kevés szakirodalmi adat alapján igyekszik a szerző sokoldalúan körbejárni József Attila költészetének játékos elemeit. Pl. a költő nevének játékos használata, a tragikum és játékosság ellentéte stb. Ez utóbbinak jó példája a *Születésnapomra* című vers. Szoboszlai Ágnes elemzi a „csecse-becse” jelentését, s egyben kitér a vers utóéletére, a versnek a költői utódok általi felhasználására (parafrázálására) is.

Pethő József *Adjekciós alakzatok József Attila verseiben* című előadásában arra mutat rá, hogy a címben említett alakzatoknak kiemelt szerepük van a költő életművében. A szerző megállapítja, hogy a József Attila-versekben a következő adjekciós alakzattípusok fordulnak elő a legnagyobb arányban: geminatio, epiploké, redditio, anafora, epifora, figura etymologica, annominatio, chiasmus, mondatrészhalmazozás, szószerkezt-halmazozás, paralelizmus. Az alakzatok legszignifikánsabb altípusának, a halmazozásnak jellegzetes szemantikai stílussajátságait is vizsgálja a szerző.

Szikszaíné Nagy Irma *Kérdésalakzatra épített József Attila-i verskompozíciók* című előadása a költő szövegeinek retorizáltságát és ennek fontos alapelemeit, a kérdésalakzatokat vizsgálja. A költő életműből kiemeli a *Mondd, mit érlel...* című verset, amelyben két alakzat, a felszólítás és a kérdés komplex alakzattá forrva strófa- és versrendező, ritmusteremtő elvvé válik. József Attila verseit újra olvasva és értelmezve a szerző megállapítja, hogy „... az alakzatos kérdések költészetének sokszólamúságához igazodva egyrészt a költői szándéknak alárendelődve jelölik ki a versbeli megszólítottat, ... A kérdések másrészt jelentés- sőt műalkotásképző nyelvi struktúrák is” (Szikszaíné 2005: 122).

Tátrai Szilárd *Problémavázlat a lírai diskurzusok résztvevői szerepeinek stilisztikai vizsgálatához (József Attila: Kosztolányi és Nagyon fáj)* című előadásában a lírai szövegekben megjelenő résztvevői szerepek nyelvészeti szempontú megközelítésére tesz kísérletet. A lírai alkotásokban megjelenő én-te viszonyt pragmatikai, szövegtani oldalról közelíti meg a szerző. A címben említett két vers én-te viszonyának felvázolására ad példát. „E két vers közös jellemzője, hogy a diskurzusban létrejövő, nyelvileg jelölt dialogikus helyzetet az elmozdulások, a folyamatos újrapozicionálások jellemzik” (Tátrai 2005: 128).

A tanulmánykötet nemcsak a szűk tudományos szakmai kör számára értékes munka, hanem az egyetemi és főiskolai hallgatók számára is hasznos segédkönyv József Attila stílusának tanulmányozásához.

Lőrincz Julianna

Domonkosi Ágnes: Stíloselemzés, trópusok, alakzatok.

Pandora könyvek 5. Líceum Kiadó. Eger, 2006. 187 p.

A kötet a fiatal, szakmai körökben azonban máris ismert, sőt elismert szerzőnek a stilisztikai tárgyú dolgozatait fogja egybe. A tanulmányok 1998 és 2006 között születtek, illetve jelentek meg folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben, továbbá az ELTE BTK Stíluskutató csoportja munkatársai által most készülő alakzatlexikon elméleti megalapozásának részei.

A szerző a tanulmányokat három tematikus egységbe sorolja be. Az első a posztmodern szépirodalom stilisztikai elemzésének lehetőségeit kutatja: ebben Domonkosi Ágnes igazán úttörőnek számít; a kellő szakmai felkészültségén kívül megvan hozzá a szellemi nyitottsága és alkotó fantáziája. Garaczi László hat kötetének és több, köteten kívül megjelent művének stilisztikai elemzése az első tanulmány. A nyelvelméleti alapja a strukturalista nyelvfelfogásra épülő funkcionális stilisztika, kiegészítve a legújabb irodalomértelmezésben szükséges pragmatikai és hermeneutikai nézőponttal. A tanulmány áttekinti a szövegeket a lehetséges stíluszinteken, értékelő interpretációs gyakorlatot alkalmazva. Elemzése szintetizáló; jól tudja, hogy a posztmodern prózában nem a hagyományos jelentésképzést kell keresni: a stilmák átlényegülnek. A mintegy negyvenoldali tanulmányban a terjedelem, a kifejtettség és a mondanivaló teljes összhangban van.

Parti Nagy Lajos „elrepullman” című költeményének elemzése a második dolgozat; ez a posztmodern költői stílus és az átértékelődött nyelv viszonyát kutatja. A 70-es évek végétől új nyelvi magatartás jelent meg az irodalomban: háttérbe szorult a referenciális funkció, a tárgynyelv metanyelvvé, a forma tartalomává vált – állapítja meg a szerző. A referencialitás elbizonytalanodása azonban nem jelentheti a stílus fogalmának érvénytelenedését: a stilisztikai kategóriákat is át kell értékelni.

Az *elrepullman* szó lexikai robbanás, grammatikai elcsúszás az *elrepül* ige és a *pullman* főnév kontaminációja. A vers felidézi az utazás archetipikus gondolatkörét, több azonban utazásnál, azonban nehéz hozzárendelni elfogadható valóságdarabot. Vers jellege (a jambikus lejtés, a páros rímek, a keretes szerkezet) megfelel a hagyományos lírai költemény stílusúpusának, ez azonban ellentmondásban van a szöveg szemantikai tartományával. Szürrealisztikus képisége „felidézi a megjeleníthetetlen magában a megjelenítésben”. E vázlatos bemutatás talán érzékeltetheti Domonkosi Ágnes elemzésének kivételes invenciózusságát.

A kötet második tematikus egysége a képszerűség szerepének elemzési lehetőségeit kutatja elméleti szinten, továbbá elméletileg jól megalapozott elemzésekben, sőt egy nagyon ötletes tantárgy-pedagógiai, oktatásmetodikai tanulmányban a képszerűség iskolai tanításáról is szól. Ezt alkalmazva a tanulók alkotó képzeletének igénybevitelével alakíthatja ki a módszert fel-

használó tanár a szóképek pontos fogalmát, rendszerét az oktatás során. A bemutatott eljárások alkalmasak arra is, hogy a fiatalok fogékonnyá váljanak a legújabb költői művek képiségének felismerésére, értelmezésére.

Az emlékezet metaforái a magyar nyelvben című tanulmány kognitív megközelítéssel tárja fel, hogy milyen forrástartományok érvényesülnek az emlékezet konceptualizálásában mint céltartományban. Az emlékezés nyelvi modelljében – állapítja meg – egymás mellett érvényesülnek a kint-bent, elől-hátul, mélyen-felszínen térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák. A tanulmányban nagy mennyiségű köznyelvi, publicisztikai és művészi szövegből vett példa alapján állapít meg Domonkosi Ágnes az emlékezet magyar nyelvű metaforizálásában érvényesülő sajátosságokat. Ezeknek az elemzése hozzájárulhat a költői nyelv hatásainak bemutatásához is.

Tematikusan és módszertanilag is kapcsolódik a fentihez a kötetbeli József Attila-tanulmány: „*Belül ég, de kívül éget*”. *A kint-bent viszonylat megjelenítése József Attila költészetében.* A címben megjelölt jelentésstruktúrák a szerző szerint lehetőséget adnak a szubjektum és a világ viszonyának orientációs metaforák révén való megjelenítésére. A költő világában a kint és a bent ellentéte és egysége több szinten értelmezhető, s a legnagyobb versekben is szerepet kap.

A képszerűség szerepe Kossuth stílusában című tanulmány Kossuth beszédeit és cikkeit elemezve a képszerűségnek az érvelésben betöltött szerepét, az elemi képek összekapcsolódását, a képszerűségeket vizsgálja. A kognitív metaforakutatás eredményeire is építve vizsgálja Kossuth képtípusait, s megállapítja, hogy ezek általában nem elszigetelt, egyes képek, hanem nagyobb szerkezeti egységekben érvényesülő, tematikusan csoportosítható fogalmi metaforák. Ilyenek: a nemzet – család, anya – haza; nagyobb a szemantikai távolság az elvont fogalom – élőlény azonosítása esetén. Kossuth víziószerű képeiben a szimbolikus erő, a szuggesztív hatás mellett háttérbe szorulhat az intellektuális funkció.

Fontos elméleti kérdést boncolgat *A metaforikus szövegek koreferenciális elemzésének kérdései* című dolgozat. A koreferenciális elemek a szövegösszefüggés meghatározó hordozói, ezért a szövegszerűség leírásában szerepet kell kapnia a metaforizáltság értelmezésének is. Petőfi S. János szerint a képi szint a másodfokú, azaz figurális interpretáció része, de a szemiotikai textológia még nem oldatta meg a metaforikusság és a koreferencialitás viszonyát. A metafora – írja Domonkosi Ágnes – valami újat tár fel a valóság szerkezetéből. Alkotásuk és megértésük során mindig két különböző konvencionális jelölő érték aktivizálódik, de az utaltak nyelvileg azonosítódnak egymással, azaz koreferensek. Fontos tehát a szövegelmélet számára a metaforikusság részletes, elméleti és gyakorlati vonatkozásban való értelmezése.

Ugyancsak a képszerkezet jelentésviszonyaival foglalkozik a szerző Baka István *Tájkép fohással* című költeményét értelmezve. Az elméleti és módszertani bevezető után bemutatja a vers képszerkezetét, azzal a céllal, hogy a metaforákban egymás mellé rendelődő jelentések kölcsönviszonyának szerepét látassa meg egy új jelentésszerkezet létrehozásában, amelyben a társított elemek szavai egymáshoz viszonyítva kanak szerepet. A kiválasztott költemény különösen alkalmas az elemzésre, két izotópsíkon mozgó, allegorikussá növvő képszerkezete folytán.

A harmadik tematikus egység *Az alakzatok szerepének értelmezési lehetőségei* főcímet hordozza. Egy nagyigényű elméleti és három alapos elemző tanulmányt tartalmaz. *Az alakzatok és a retorika* című tanulmány tudománytörténetét mutatja be; számba veszi az alakzatkutatás retorikai örökségét. A szónoki beszédek készítésének öt fázisa közül három gondolati, kettő nyelvi művelet: az alakzatok ez utóbbiakban jelennek meg.

A *Kérdésalakzatok az újságírás nyelvhasználatában* című, nagy terjedelmű tanulmány a kérdésnek mint alakzatnak (a nemzetközi és magyar szakirodalom alapján) bemutatja a tudománytörténetét, majd sokféle publicisztikai szövegtípusban elemzi a nem kérdés funkciójú kérdések stiláris szerepeit és lehetőségeit. A kérdés különböző alakzatainak (interrogatio, subiectio, communicatio, increpatio stb.) lényeges szerepük van a hatékony tájékoztatásban és állásfoglalásra készítésben.

A praeteritio alakzatának nyelvi megformáltságát, működését és funkcióit elemzi a következő tanulmány, az elhallgatva kimondás változataiként értelmezve az alakzattípust. A szerző elemzi az alakzat szerepét a különböző szövegtípusokban a társalgástól a művészi szövegig.

A kötet utolsó tanulmánya Kazinczy Sallustius-fordításának ö-zését veszi vizsgálat alá, szélesebb látókörrrel foglalkozva a jelenséggel: a forrásszöveg és a célszöveg stílusekvivalenciájának kérdését téve középpontba. A részletes elemzést problémaérzékenység és filológiai alaposság jellemzi.

Domonkosi Ágnes szociolingvisztikai tárgyú monográfiájára és nyelvpolitikai elméleti tanulmányaira máris sokat hivatkozik a vonatkozó szakirodalom. Nagy nyereségnek tartjuk, hogy stilisztikával foglalkozó írásai így összegyűjtve olvashatók: új szemléletük, egyéni látásmódjuk, elméleti és gyakorlati kidolgozottságuk alapján azt remélhetjük és várhatjuk, hogy a szerző e diszciplínában is további jelentős műveket fog alkotni.

V. Raisz Rózsa

Irodalmi és nyelvi kölcsönhatások az integráció folyamatában

Tanulmánykötet a Bél Mátyás Egyetem Filológiai Karának Hungarisztika Tanszéke által 2005 februárjában rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyagából

A Bél Mátyás Egyetem Filológiai karának Hungarisztika Tanszéke létrejötté óta aktív részese kívánt lenni a szlovákiai és anyaországi tudományos életnek. E célt szolgálják az évenként megrendezett, kezdettől fogva nemzetközi jellegű és egyre szélesebb körben ismert, egyre bővülő előadói és intézményi körű tudományos konferenciák. A 2005-ös aktualitását az európai integráció kínálta, annak nyelvi és irodalmi vonatkozásaival. A konferencia az irodalmi és nyelvi kölcsönhatások témáját tágan értelmezte, s ennek nyomán számos szakember kapott lehetőséget, hogy a témához valamely aspektusból kapcsolódó kutatásáról beszámoljon a szakma jelen levő képviselőjének és a hallgatóságának. Üdvözlő szavaiban **Alabán Ferenc** ezt maga is megfogalmazza: „Ha a konferencia programjára tekintünk, az aktualitáson túl a téma sokszínűsége, lehetősége tárul elénk, mivel a nyelv különböző szempontú és kontextusú, összehasonlító vizsgálatai mellett a nyelvstratégiai, szövegelemzői, fordítói, nyelvművelői megközelítéseket is találunk az előadások sorában. Az irodalmi témákat illetően szintén meghatározó szerepben van a különböző szintű kapcsolatvizsgálatok sora.” A konferenciakötetben összesen 27 tanulmány kapott helyet. Ezeket a szerkesztőtanács a konferencia egyes szekcióinak megfelelően az irodalom-, fordítás- és nyelvtudomány köré csoportosítva rendezte el, amely szekciók kialakítása részben az előadások szűkebb tematikájához igazodott, részben pedig a rendező intézmény profiljával állt párhuzamban. A dolgozatok ismertetése során jómagam is ezt a sorrendet követem.

Az irodalmi szekció nyitóelőadásában **Hargittay Emil** (13–24) Pázmány Péter munkásságának egy eddig kevésbé ismert és ismertetett oldalára hívja fel a figyelmet: az integratív vonásokra. Pedig a jezsuita-érsek tevékenységében, a szerző szerint, a sokat hangoztatott opposíció mellett, pályája előrehaladtával mindinkább előtérbe került az integráció gondolata is. Hargittay konkrétan három területet nevez meg: nyelvi integráció – a szlovák nyelv használatának az istentiszteleteken való elősegítése által; vallási integráció – sajátos ökumenizmus révén, mely a protestánsokkal való közös egyházat nem, de vallási türelmet, a közös alapok keresését igenis jelentett; politikai integráció – a protestáns Erdéllyel való megegyezés és megbékélés által, főként a török közelsége miatt.

Az ellenreformáció korához kapcsolódik **Szelestei N. László** dolgozata is (35–42). A Gömöri Múzeumban található és a lestina evangélikus gimnáziumban 1710–1711-ben keletkezett forrás nyomán vizsgálja a korbeli

evangélikus iskolai verstanítás gyakorlatát. Az elemzett gyűjtemény, verseskönyv többségben latin költeményeket tartalmaz, de vannak benne szlovák nyelvűek is. A kutató miközben ismerteti a kötet részeit és számot ad az egyes művekről, szerzőkről, utal a forrásul szolgáló kiadványokra és mintául választott szerzőkre is. Rámutat egyben a versírásgyakorlatok személyiségformáló célzatosságára, hogy az üldöztetés közepette az egyéni helytálalásra és a hitvédelemre készített fel.

A következő három tanulmány az irodalmi identitás/hovatartozás kérdskörét feszegeti némileg eltérő álláspontokból. **Alabán Ferenc** (43–49) meglátása szerint az (magyar) irodalomtörténetben helye kell, hogy legyen a regionális aspektusú szemléletnek. Ennek alátámasztásaként dolgozata első részében a regionalizmus ismertetőjegyeit boncolgatja az irodalomban. Kifejti, hogy ez a fajta irodalom az általános értékek mellett sajátos karakterisztikus jegyekkel bír: regionális közegben képződve közösségteremtő energiákkal bír, erősen támaszkodik a hagyományokra („a szülőföld közösségi tapasztalatainak és élményeinek világa”), elsődlegesen regionális célközönségű, üzenetközvetítő szándékoltságú, elbeszélői és asszociatív stílusú. A látószöveget közép-európai mértékűre tágítva eztán az iróniára fordítja a figyelmet, amely szerinte e régióban a továbbélését is biztosító sajátos átalakuláson esett át: „a rendszerkritikáról a közép-európai ember és helyzetének önironikus feltérképezésére és a lehetséges mozgásirányok – nem kevésbé ironikus – szemlélésére” tért át. **Németh Zoltán** (51–58) véleménye szerint az irodalmi/szerzői identitás posztmodernizálódása, valamint a 90-es évek óta történt újabb átalakulásai/teremtődései (textuális- és cyberidentitások, multikulturális hibrididentitások) következtében a mai szlovákiai fiatal szerzőgárda sem identitását, sem kanonizációs mintáit tekintve nem szorítható regionális keretek közé. Így velük és műveikkel kapcsolatban egyáltalában megkérdőjelezhető a szlovákiai magyar irodalom jelző alkalmazása. **Ardamica Zorán** (59–68) pedig azon folyamat egyik pontját érinti a szlovákiai magyar irodalomban, amikor megtörtént a szakítás a korábbi hagyományokkal és a regionális jelleggel: konkrétan az Íródia és Próbaút „kvázinemzedék” munkásságát kutatja. A dolgozatába megkísérli megkeresni azokat a kapcsolódási momentumokat, amely az ide sorolható szerzők tevékenységét összeköti, irodalmi magatartásukat összefogja. Ezeket a szerző egyrészt szembehelyezkedésben leli fel: a régi normákkal és állapotokkal (sematizmussal, regionalizmussal, kisebbségi tematikával, ideológiai meghatározottsággal, alkotói módszerekkel, formákkal), másrészt a teljes tagadás magatartásában illetve a teljes szabadság igényében.

Az 2004. májusi csatlakozást követően az Európai Unió szövegek fordítása hatványozottan jelentkező problematika. Ezek egyik részletével, a mondatszintű problémák boncolgatásával foglalkozik a fordítási szekció első tanulmánya. **Klaudy Kinga** (121–129) kifejti, hogy míg a terminológia

területén számos segédeszköz áll a fordítók rendelkezésére, addig a nyelv magasabb szintjeivel kapcsolatos nehézségekkel foglalkozó szakmunkák száma elenyésző. A magyar fordítástudomány aktuális és sürgető feladatának tekinti ennél fogva az olyan fordításelméleti és -technikai munkák megalkotását, melyekben minél több ilyen szinten jelentkező problémára adnak általánosítható és hasznosítható magyarázatot. Tanulmányában erre mintákat is kínál. A dinamikus kontrasztokról szólva például kiemeli a támpontok magyarban való hátratulódásának jelenségét, mint a magyar nyelv mondat-szerkesztési sajátosságaiból eredő következményt. E jelenség megnehezíti a magyar olvasó tájékozódását. A szerző gyógyírt is kínál a problémára: a támpontok mondaton belüli előremozgatását.

A szekció további tanulmányai egy-egy a fordítással kapcsolatos rész-problémára világítanak rá. **Anita Hut'ková** (145–161) magyar szépirodalmi művek szlovák fordításain vizsgálja a „saját – idegen” dichotómia kérdését. A nemzetközi fordításelméleti szakirodalomra támaszkodva a példaanyagon az időbeli és térbeli idegenség átadásának sajátos fordítói stratégiáit vázolja fel: a historizációt (s ellentétét a modernizációt), az exotizációt (ellentéte a naturalizáció). Kimutatja, hogy a szlovák fordítók munkáikban hangsúlyozottan törekedtek az idegenség információtartalmának megőrzésére, de emellett ügyeltek a befogadás gördülékenységre is: intra- és extratextuális implikációk alkalmazásával. **Csikány Andrea** (163–174) magukat a fordítókat veszi górcső alá. A kódváltás jelenségét egy egészen speciális csoporton elemzi: a Bél Mátyás Tudományegyetem Filológiai Karának magyar fordító- és tolmácsszakos hallgatóinál, akik egyfelől kétnyelvű (magyar-szlovák) közegen élnek, s maguk is kétnyelvűek, emellett szakmájukból kifolyólag legalább két (magyar-szlovák), olykor többnyelvűek (magyar-szlovák és angol vagy német). Az 53 nem egységes identitású adatközlővel kitöltött kérdőív segítségével a kutató a kódváltás psziholingvisztikai okait keresi, kimutatva a kétnyelvű helyzet speciális hatását az egyes fogalmaknak a mentális lexikonban való tárolására, és azok aktiválására. A dolgozat egyik elgondolkodtató ténye az, hogy a kódváltás jóval gyakoribb, mint szükséges volna. **Lőrincz Julianna** (175–181) Petőfi *A Tisza* c. versének egy angol fordítását analizálva vizsgálja a protoszöveg (invariáns) és metaszöveg (variáns) viszonyát a műfordítás folyamatában. Részletesen demonstrálja, milyen változásokon mentek át a forrásnyelvi szöveg alakzatai a fordítás során, konstatálva az adjekciós alakzatok dominanciáját, s megerősítve azt a többek által hangoztatott véleményt, hogy Petőfi műveinek proto- és metatextusai között a szemantikai és pragmatikai jelentés ekvivalenciája nem teljes.

A nyelvi szekciót ismét egy az Európai integrációhoz kapcsolódó tanulmány nyitja, melyben **Balázs Géza** (185–196) keresi a választ a „Nyelvek virágoskertje vagy múzeuma lesz Európa?” sokakat foglalkoztató kérdésre.

Természetesen az előadót leginkább anyanyelvünk jövője izgatja. Fejtegetésében a nyelvek általános sorsával kapcsolatos tények és a vészjelek ismeretése után, optimistán tekint a magyar nyelv eljövendő sorsára. Nem félti nyelvünket a közeli pusztulástól, s ezt számos kézzelfogható, tudományos ténnyel támasztja alá, többek között: a magyar nyelv államnyelv státusával, nagy kulturális múltjával, írásbeliségével, az EU hivatalos nyelveként még inkább megnövekedő presztízsével, tudományos feldolgozottságával, modernségével stb. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a nyelvi tudatosság, igényesség, érzékenység fejlesztésének fontosságára.

Zoltán András (197–208) egy érdekes és némileg szokatlan gondolatot vetett fel előadásában, hogy a szavak etimológiájának megállapításában bizonyos esetekben érdemes visszatérni a „tudomány előtti” idők dilettáns nyelvészeinek ötleteihez, főként, ha az adott elemek eredeztetése bizonytalan. Eme véleményét konkrét szófejtéssel is alátámasztotta, a *tör*, *töröl* szavakéval. A nyelvtudomány mai álláspontja szerint a *tör* ismeretlen eredetű, a *töröl* pedig ennek *-l* gyakorítóképzős származéka; a szláv származtatást elvetik. Korábban azonban több nyelvész (Gyarmathi, Simonyi) felvetette mindkét szó szláv eredetének lehetőségét. E gondolathoz tért vissza a tanulmány szerzője, és nyelvi tények egész sorával meggyőzően igazolta annak valószínűségét, hogy a *tör* és *töröl* egyaránt a szláv *terti*, *tor*^o ’dörzsöl, töröl, tör’ jelentésű szavakból származik, s utóbbiban az *-l* elem egy honosító képző.

Egészen újszerű és korszerű módszertant kínál nyelvtörténészek számára tanulmányában **Kalcsó Gyula** (271–281). A jellegéből fakadóan egyébként is nagyrészt korpuszalapú történeti nyelvészet számára nem elhanyagolható szempont a korpusz reprezentativitása, ami sok tekintetben összefügg annak nagyságával és benne megjelenő szövegek változatosságával. A dolgozat a reprezentatív korpusz létrehozásának a jelenben adott lehetőségeit vázolja fel: egyrészt röviden összefoglalva a korpusznyelvészettel kapcsolatos tudnivalókat, ismertetve és jellemezve a legfontosabb külföldi és hazai adatbázisokat, másrészt bemutatva a saját kutatási céljaira létrehozott korpuszát. Ez utóbbiba módunk van alaposabban is betekinteni, a szerző ugyanis beszámol a korpusz létrehozásának folyamatáról, rámutat a célirányos vizsgálatok lehetőségeire, menetére és buktatóira, s ezáltal jól hasznosítható támpontokat ad a nyelvtörténeti kutatást végzők számára.

Számos tanulmányról hely hiányában nem esik szó ismertetésemben, azonban természetesen ezek is mind a maguk nemében értéket képviselnek. Bizonyára sokak érdeklődésére tarthat számot példának okáért **Aczél Petra** (231–239) és **Horváthné Berlák Irén** (283–290) dolgozata, akik az argumentáció és manipuláció kérdéseit feszegetik, vagy éppen **Kovács Éva** (217–229) elemzése az angol főnevesült ige+viszonyzóok létrejöttéről és szemantikai sajátosságairól, illetve **Domonkosi Ágnes** (241–251) fejtegeté-

se az emlékezet, emlékezés, felejtés, elme fogalmi metaforáiról a magyar nyelvben.

A dolgozatok tematikus sokszínűsége, a szerzők eltérő elméleti érdeklődése és felkészültsége miatt, a kötet általános értékelésére nem vállalkozom. Remélem, azonban így is sikerült felkeltenem olvasóim érdeklődését ezen értékes kötet iránt. Végezetül további sikeres konferenciák rendezését kívánom a szervezőgárdának.

Demján Adalbert